

Історична пам'ять

Науковий збірник

1(25)'2011

Полтава
ПНПУ
2011

УДК 93(060.55)(477.53)
ББК 63.3(4Укр.-4Пол.)

1 (25) '2011

Історична пам'ять Науковий збірник

Заснований у листопаді 1998 року
Виходить двічі на рік

Друкується за рішенням ученої ради Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка (протокол № 13 від 26 травня 2011 року)

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 15249-3821 Р від 1 червня 2009 року

Збірник зареєстрований Вищою атестаційною комісією при Кабінеті Міністрів України як фахове видання зі спеціальності «Історія»

Засновник

Полтавський національний педагогічний університет
імені В.Г. Короленка (36003, Полтава, вул. Остроградського, 2)

Видавець

Полтавський національний педагогічний університет
імені В.Г. Короленка (36003, Полтава, вул. Остроградського, 2)

Редакційна колегія

Степаненко М. І., головний редактор, доктор філологічних наук
Волошин Ю. В., доктор історичних наук
Год Б. В., заступник головного редактора, доктор педагогічних наук
Горбик В. О., доктор історичних наук
Єрмак О. П., заступник головного редактора, кандидат історичних наук
Киридон А. М., доктор історичних наук
Кравченко П. А., доктор філософських наук
Нестуля О. О., доктор історичних наук
Сітарчук Р. А., доктор історичних наук
Стрілець В. В., доктор історичних наук
Сохань П. С., доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України
Тронько П. Т., доктор історичних наук, дійсний член НАН України

Літературний редактор

Жигилій Н. В., кандидат філологічних наук

- ♦ За достовірність фактичних даних, цитат, власних імен і географічних назв відповідають автори публікацій.
- ♦ Думка редколегії може не збігатися з думкою авторів збірника.
- ♦ Редакція зберігає за собою право скорочувати текст і робити літературну правку.
- ♦ Усі права захищені. Передруки і переклади дозволені за згодою автора й видання.

✉ **Наша адреса:** 36003, Полтава, вул. Остроградського, 2, кім. 19

☎ **Тел.:** (05322) 7-27-25

✉ **e-mail:** historic@ukr.net

© Колектив авторів, 2011

© ПНПУ імені В.Г. Короленка, 2011

Наукове видання

Історична пам'ять. Науковий збірник. Випуск 1(25)'2011.
– Полтава: ПНПУ імені В.Г. Короленка, 2011. – 148 с.

Комп'ютерний набір
і коректування:

Лахно В. І.

Технічний редактор,
комп'ютерна верстка
та макетування:

Лахно О. П.

*Комп'ютерний набір, верстку та макетування виконано в
«Творчій майстерні історичного факультету» Полтавського
національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка*

Підписано до друку 10. 08. 2011 р.
Формат 60x84 1/8. Гарнітура Times
Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 9,71. Зам. 122.
Наклад 300 прим.

Віддруковано: ПНПУ імені В.Г. Короленка
36003, м. Полтава, вул. Остроградського, 2

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
серія ДК № 3817 від 01.07.2010 р.

Орієнтири для авторів збірника «Історична пам'ять»

Програмні цілі (основні принципи) або тематична спрямованість: дослідження актуальних проблем історії України та зарубіжних країн, історії, культури, традицій і постатей Полтавщини.

Редакція збірника «Історична пам'ять» приймає матеріали у такому обсязі: статті і студії – до 24 сторінок, повідомлення – до 16 сторінок, до рубрик «Освіта і виховання на Полтавщині», «Слово молодого автора», «3 історії Полтавського педагогічного університету», «Краєзнавство в школі» тощо – до 12 сторінок, матеріали рубрик «Наш календар», «Нові праці з історії краю» – 3-5 сторінок, «Хроніка» – 1-2 сторінки.

Умовою публікації у збірнику є якість матеріалу, його актуальність, доступність для читача, оформлення бібліографії згідно діючих державних стандартів.

Обов'язкові вимоги:

1. До друку приймаються статті, підготовлені відповідно до вимог ВАК України від 2008 та 2009 років, розміщених у Бюлетені ВАК України (2008. – №6; 2009. – №5.).

2. Матеріали подаються на дискеті 3,5" чи диску CD-R/RW у вигляді документа Word у форматі **rtf** з 1 роздрукованим ідентичним примірником на папері формату А4 (кегель – 14, інтервал – 1,5, поля – 2,0x2,0x2,5x1,5, шрифт – Times New Roman).

3. Рукопис матеріалу повинен розміщуватися у такому порядку:

- а) ініціали та прізвище автора (авторів) – зверху в правому куті «жирним» курсивом;
- б) назва роботи (великими «жирними» літерами) – від центру;
- в) анотації українською, російською та англійською мовами (кожна до 250 знаків) (автор, назва статті, резюме, ключові слова);
- г) основний текст статті;
- д) примітки (список джерел і літератури в порядку згадування в тексті);
- е) таблиці та малюнки;
- ж) підписи до малюнків.

4. Джерела та літературу розміщують у списку в такому порядку, в якому з'являються посилання на неї в тексті (ці посилання подаються цифрами у квадратних дужках під номером із зазначенням сторінки [1, с. 17]). Бібліографічний опис робіт подається у повній формі згідно діючих державних стандартів. Рекомендується дотримуватися таких зразків:

Для книг:

Смолій В. А. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К.: Либідь, 1993. – 502 с., іл.

Для статті у збірнику:

В'ялик М. Г. Хто був одним із перших творців ракетної зброї? / М. Г. В'ялик // Наш рідний край: Сторінки про піонерів ракетобудування, авіації та космонавтики і їх зв'язки з Полтавщиною [збірка]. – Полтава: Б. в., 1991. – С. 3 – 11.

Для журнальної статті:

Кресін О. В. Національна концепція Миколи Хвильового / О. В. Кресін // Український історичний журнал. – 1997. – № 6. – С. 58 – 63.

Для газетної статті:

Жовкопляс О. Майбутнє України твориться сьогодні / О. Жовкопляс // Освіта. – 1998. – №11. – 18 березня. – С. 5.

Для посилань на архівне джерело:

Державний архів Полтавської області (далі ДАПО). – Ф. 166: Назва фонду. – Оп. 2. – Спр. 58: Назва справи.

5. Матеріали, виконані з порушенням цих правил, не розглядаються, не реєструються і не повертаються авторам.

6. Рукописи редакцією не рецензуються.

7. Редакція листується з читачами на сторінках збірника.

8. Матеріали публікуються на кошти автора. 1 сторінка друкованого тексту (відповідно до вище встановлених вимог) = 20 грн. + 20 грн. за 1 примірник збірника.

З М І С Т

Статті і студії

Ю.В. Волошин СТАТЕВО-ВІКОВА ТА ШЛЮБНА СТРУКТУРА НАСЕЛЕННЯ МІСТА ПОЛТАВИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII СТОЛІТТЯ	5
В.В. Стрілець ІДЕЙНІ ПІДХОДИ УКРАЇНСЬКИХ РАДИКАЛ- ДЕМОКРАТІВ ДО ПИТАННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ	25

Повідомлення

П.Г. Радько НОВІТНЯ УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРО ОБРАЗ КОЗАЦЬКОГО ПОЛКОВНИКА ЯК УЧАСНИКА ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ	34
В.Л. Цубенко БОРОТЬБА БУЗЬКОГО КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА ПРОТИ ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЕНЬ КАВАЛЕРІЇ (1817-1818 РОКИ)	43

Слово молодого автора

Н.П. Тріпутіна ДИТЯЧИЙ БУДИНОК: ВІД ІДЕЇ ДО ЇЇ ВТІЛЕННЯ (20-ТІ РОКИ XX СТОЛІТТЯ)	53
---	-----------

Історія релігії і церкви

Р.А. Сітарчук ПОНЕР ПРОПОВІДНИЦТВА ШТУНДИЗМУ В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ	65
Л.Л. Бабенко ВІДОБРАЖЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ МИТРОПОЛИТА ЙОСИФА СЛІПОГО У ДОКУМЕНТАХ РАДЯНСЬКИХ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ	69

Питання зарубіжної історії

- Б.В. Год, Н.В. Год**
ЕКУМЕНІЧНА ІДЕЯ У ТВОРЧОСТІ
ЕРАЗМА РОТТЕРДАМСЬКОГО 77
- Ю.С. Земський**
ДЖЕРЕЛА ПОХОДЖЕННЯ ТА ПРИЧИНИ
ВПРОВАДЖЕННЯ В ПОЛІТИЦІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
СЕРЕДИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ НАЦІОНАЛІЗАЦІЙНОЇ
ТЕХНОЛОГІЇ 87
- С.С. Троян**
КОЛОНІАЛЬНА ПОЛІТИКА КАЙЗЕРІВСЬКОЇ
НІМЕЧЧИНИ У ФОРМАТІ БОРОТЬБИ ЗА
«МІСЦЕ ПІД СОНЦЕМ» (1896-1900 РОКИ) 95

З історії Полтавського педуніверситету

- Б.В. Год, О.П. Єрмак**
ПОЛТАВСЬКИЙ ПЕДІНСТИТУТ
У 1960 – 1980-ИХ РОКАХ 111

Хроніка

- Т.В. Тронько**
СЬОМИЙ ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ
НАУКОВО-ПРАКТИЧНИЙ СЕМІНАР
ЗІ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ У ПОЛТАВІ 136

Критика та бібліографія

- В.І. Марочко**
Єрмак О.П. Історія водопровідно-каналізаційного
господарства міста Кременчука. – Кременчук:
ТОВ «Кременчуцька міська друкарня», 2010. – 340 с., 84 іл. 140
- В.М. Снігуренко**
Слов'янський збірник [Текст]: збірник науково-
публіцистичних праць / Уклад. Безобразова Л.Л.;
Слов'янський клуб м. Полтави. – Вип. 10. – Полтава:
ТОВ «Фірма «Техсервіс», 2011. – 432 с. 142
- Довідка про авторів 145
- Орієнтири для авторів збірника «Історична пам'ять» 146

Довідка про авторів

- Бабенко Людмила Леонідівна** – кандидат історичних наук, професор кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка (далі ПНПУ)
- Волошин Юрій Володимирович** – доктор історичних наук, професор кафедри історії України ПНПУ
- Год Борис Васильович** – доктор педагогічних наук, професор, проректор із науково-педагогічної роботи ПНПУ, завідувач кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії ПНПУ
- Год Наталія Володимирівна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії ПНПУ
- Єрмак Олександр Петрович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України ПНПУ
- Земський Юрій Сергійович** – кандидат історичних наук, доцент, докторант Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України
- Марочко Василь Іванович** – доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України
- Радько Петро Григорович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри політекономії ПНПУ
- Сітарчук Роман Анатолійович** – доктор історичних наук, професор, перший проректор ПНПУ
- Снігуренко Валентина Миколаївна** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови ПНПУ
- Стрілець Василь Васильович** – доктор історичних наук, професор кафедри загальнотеоретичних дисциплін Полтавського юридичного інституту Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»
- Трипутіна Наталія Петрівна** – завідувач сектором бібліотеки Харківської національної академії міського господарства
- Тронько Тетяна Володимирівна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії ПНПУ
- Троян Сергій Станіславович** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин і краєзнавства Рівненського інституту слов'янознавства Київського славистичного університету
- Цубенко Валерія Леонідівна** – доктор історичних наук, професор кафедри філософії та соціальних дисциплін Одеського державного університету внутрішніх справ

електронник заводу «Полтавський алмазний інструмент», автор сайту «Полтава історична», обрав темою свого дослідження минуле І Полтавської гімназії. Відкрита у 1808 році, гімназія стала першими і на наступні 100 років єдиним державним навчальним закладом, заснованим у нашому місті, що відіграв важливу роль у долях багатьох відомих полтавців. У цьому році минає 150 років з часу відкриття останнього будинку, в якому розміщувалася І Полтавська гімназія, а тепер Полтавська спеціалізована школа №3 по вулиці Куйбишева, 4. В історії самої гімназії, та й тих навчальних закладів, що існували при ній, було до цього часу багато питань і розходжень. Усунути ці прогалини і вдалося досліднику.

Важливий маловідомий матеріал до питання про зв'язки І.Ф. Павловського з істориками та громадськими діячами Швеції містяться у статті старшого викладача ПНПУ О.В. Безверхнього. Особливо цікавим є питання стосунків І. Павловського з відомим дослідником Полтавської битви, істориком Карлом Беннедіком, який улітку 1911 року приїздив до Полтави з метою пошуку масових поховань воїнів Карла XII і залишків фортифікаційних споруд на полі битви. Знайдена у Військовому архіві міста Стокгольма спільна фотографія Павловського і Беннедіка біля пам'ятника загиблим шведам від співвітчизників поблизу села Побиванки, а також згадування Павловського як одного з найкращих фахівців з історії Полтавської битви у статті Беннедіка «Полтавський монумент» зайвий раз доводить доцільність продовження пошуків у Національному і Військовому архівах шведської столиці.

Широкий загаль читачів, для яких становить інтерес історико-гуманітарна проблематика, знайде у «Слов'янському збірнику» чимало нових даних про видатних наших земляків О.Д. Засядька, Панаса Мирного (П.Я. Рудченка), В.Г. Короленка, М.О. Ольховського, Леоніда Бразова (Л.П. Безобразова), О.І. Білаша та ряду інших діячів науки і культури, ювілейні дати життя і творчості яких припадають на цей рік.

В.М. Снігуренко

Статті і студії

УДК 314.117-055.1/2:392.57(477.53)«175»

Ю.В. Волошин

СТАТЕВО-ВІКОВА ТА ШЛЮБНА СТРУКТУРА НАСЕЛЕННЯ МІСТА ПОЛТАВИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII СТОЛІТТЯ

У статті аналізується статеві-вікова і шлюбна структура населення міста Полтави в другій половині XVIII століття. Визначається чисельність, статеві-вікова структура й шлюбний стан його мешканців. З'ясовується рівень остаточної безшлюбності та середній вік вступу в перший шлюб.

Ключові слова: населення, статеві-вікова структура, шлюб, шлюбність, шлюбний стан.

Вивчення окремої локальної спільноти передбачає дослідження її основних демографічних характеристик, до яких відносять статеву, вікову й шлюбну структуру населення. Під статевою структурою розуміють його розподіл на чоловіків і жінок, під віковою – розподіл населення за віковими групами, а під шлюбною – за шлюбним станом [1, с. 61-75].

Джерела. Найбільш репрезентативними джерелами для з'ясування вищезазначених показників у домодерному суспільстві дослідники вважають документи облікового характеру, до яких належать матеріали фіскального та церковного обліку населення [2, с. 51-195]. Оскільки на сьогодні вчені ще, на жаль, не віднайшли ідеальне джерело, яке дозволило б вивчати демографічні параметри людності Полтави другої половини XVIII століття, у своїй розвідці використовуватиму обидва типи облікових джерел. За потрібною інформацією звертатимуся до переписної книги міста за 1765-1766 роки, створеної в ході здійснення фіскального обліку – Генерального (Румянцевського) опису Малоросії (1765-1769 роки) [3] та сповідних розписів полтавських церков за 1775 рік [4], які є документами церковного обліку.

Задум проведення Генерального перепису в Гетьманщині тісно пов'язаний з ідеями камералізму, Просвітництва та концепцією добре впорядкованої держави, які намагалася втілити в життя Катерина II. Цю ідею реалізували за правління II Малоросійської колегії в 1765-1769 роках. Перепис став найбільш масштабним фіскальним документом серед значної кількості переписів, проведених у Гетьманщині в XVIII столітті. Назву – «Румянцевський» він дістав через те, що втіленням цієї ідеї в життя займався тодішній Президент колегії, граф П.О. Румянцев.

Опис містить детальну інформацію про міста, містечка, села і хутори; їхнє населення із зазначенням віку, статі, шлюбних зв'язків, стану здоров'я й розмірів сплачуваних податків; старшинські, церковні, козацькі, ремісничі та селянські двори й бездвірні хати, підварки; приналежні до них орні землі, ліси, сіножаті, пасовиська, млини, винокурні, солодовні й худобу.

Полкове місто Полтаву почали переписувати 1 листопада 1765 року, а завершили 3 лютого 1766 року [5]. Створена в результаті цього книга зберігається в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві. Це відносно грубий том, що складається з 390 аркушів, формату *in folio*. До 388 сторінки більшість із них з обох боків заповнені скорописом XVIII століття.

Текст написаний різними почерками, характерними для другої половини XVIII століття, що вказує на участь у його створенні кількох осіб. Найвірогідніше, що це були: Василь Бойко, Іван Дротенко, Іван Штепенко та Артем Тетервак – канцеляристи, яких для цієї справи відрядив магістрат [6, арк. 209, 220, 274]. Розбірливість почерку, незначне число виправлень, помарок і маргінальних записів свідчить про те, що перед нами, скоріше за все, один із чистових варіантів перепису міста. Ймовірно, що він знаходився серед тих матеріалів опису Полтавського полку, які здав у Малоросійську колегію в червні 1770 року військовий канцелярист Василь Марченко [7, с. 247].

Відносно інформативності перепису слід зауважити кілька суттєвих особливостей. По-перше, до його «вад», з огляду на заявлену тему статті, слід, очевидно, віднести те, що він не передбачав збору інформації про т.зв. «нову шляхту» (козацьку старшину) і духовенство. Тому представники цих двох соціальних груп якщо й з'являються в тексті документа, то дуже опосередковано. По-друге, відсутня інформація про немовлят, яких мабуть, з огляду на високий рівень смертності в традиційному суспільстві, взагалі не вважали за потрібне обліковувати. І третім, на мою думку, суттєвим недоліком було неточне відображення віку. До такого висновку спонукає велика кількість осіб – т.зв. «ювілярів», вік яких закінчувався на «5» чи на «0» [8, s.43-45; 9, с. 56-59]. Мої попередні підрахунки вказують, що вони становили більшість серед полтавських удів [10, с. 18-25].

Головною причиною цього був притаманний ранньомодерному суспільству взагалі [2, s. 136], й полтавському зокрема, низький рівень статистичної культури та обізнаності населення з кількістю прожитих років. Через це, тогочасні полтавці окреслювали свій вік приблизно, закінчуючи його зазвичай цифрами 0 та 5. Наслідком цього, як уже зазначалося вище, була значна концентрація в структурі досліджуваної популяції осіб, вік яких закінчувався саме такими показниками. За моїми підрахунками, 72% мешканців міста, у віковій групі 25-60 років (загалом у ній нараховувалося 3311 осіб, а ювілярів виявилось – 2388), у подібний спосіб декларували свій вік під час перепису міста в 1765-1766 роках [3].

Одним із найбільш уживаних в історичній демографії методів, які застосовують для дослідження інтенсивності скупчення віку на 0 і 5, є

першого випуску збірника увійшли розвідки з проблем створення, удосконалення та функціонування слов'янської абетки, укладеної братами Костянтином і Мефодієм, інтегруючої ролі кирилиці, старослов'янської мови та прийняття християнства у культурному розвої слов'янських народів, історичних, культурних, економічних умов часів Київської Русі, місця сучасної України у слов'янському світі. У вступній статті професора В.С. Лобурця особливо підкреслювалося, що справжнім феноменом у житті всього слов'янства, а особливо східного, є Полтавщина. Вона завжди була підґрунтям і уособленням слов'янського менталітету. Недаремно ж саме Полтавщина зробила вагомий внесок у створення літературної української мови і нової української літератури, її сини і дочки суттєво впливали на розвиток культури усіх слов'янських народів.

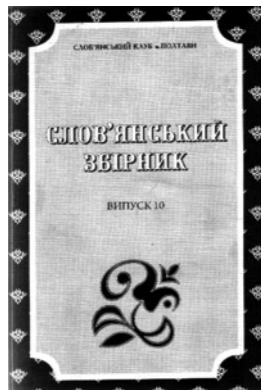
Наступні випуски «Слов'янського збірника» (другий-дев'ятий) мали свою тему-девіз, котру в клубі виробляли, як правило, колегіально. Внаслідок цього автори збірника порушували на його сторінках такі проблеми: слов'янська писемність у контексті перекладацької традиції; феномен ужиткового мистецтва в контексті української культури; історія, культура, релігія, мова нетитульних націй на теренах України; земляки по всьому світу; «де родився, там і знадобився»; слов'янська жінка; нащадки; чоловіки; інтелігенти й інтелігенція.

Член клубу журналіст В.В. Цебрій відзначає, що, на відміну від інших видань, «Слов'янський збірник» не ставить собі на меті досліджувати проблему за допомогою спеціальних знань і тільки вузькими спеціалістами. Це його своєрідне ноу-хау: проблему обговорюють фахівці з різних, інколи зовсім полярних галузей науки і культури. Такий підхід дає змогу проблему подати у широкому аспекті думок і – не упередженими, не зашореними фаховими «заморочками», а освіченими і оригінально мислячими людьми.

Ювілейний десятий випуск «Слов'янського збірника» вміщує наукові і науково-публіцистичні праці, присвячені широкому колу визначних подій історичного, наукового і культурного характеру, відомих історичних постатей, митців, науковців, ювілеї котрих відзначаються в 2011 році. Представлено розвідки істориків, філософів, краєзнавців, культурологів, мовознавців, літературознавців, педагогів, екологів.

Збірник відкриває стаття кандидата філологічних наук, письменниці, члена Полтавської спілки літераторів Т.В. Луньової «До питання про роль ювілеїв у культурі». У ній наголошується, що ювілей дозволяє людині яскраво відчути зв'язок між минулим, теперішнім і майбутнім, адже ювілей – це точка в теперішньому, що має особливе значення завдяки певному періоду часу, котрий пройшов з моменту якоїсь визначної події в минулому, а також завдяки сподіванням, що ця подія буде важливою і в майбутньому. Цією своєю функцією ювілей сприяє укріпленню колективної пам'яті певної спільноти.

Із 45 статей, опублікованих у ювілейному «Слов'янському збірнику», на наш погляд, варто виділити кілька тих, що присвячені пам'ятним датам в історії Полтавщини. Так, С.М. Бояренцев – інженер-

Слов'янський збірник [Текст]: збірник науково-публіцистичних праць / Уклад. Безобразова Л.Л.; Слов'янський клуб м. Полтави. – Вип. 10. – Полтава: ТОВ «Фірма «Техсервіс», 2011. – 432 с.

П'ятнадцять років тому в Полтаві був заснований представниками науковців і творчої інтелігенції міста «Слов'янський клуб», незмінним президентом якого є кандидат філологічних наук, доцент Л.Л. Безобразова, донька видатного українського письменника Леоніда Бразова. За час свого існування «Слов'янський клуб» провів близько 200 прем'єрних програм, серед яких творчі зустрічі, концерти, тематичні засідання, національні вечори (єврейський, грузинський, вірменський, польський, німецький, татарський та інші), виїзні засідання в Диканці, Миргороді, Решетилівці, Дібрівці, Великій Багачці, Ковалівці, Кременчуці, Гоголевому, Лучках, Інституті свинарства, музеї Панаса Мирного, Мгарі, Козельщині, Комсомольському). Було заслухано понад 400 доповідей і повідомлень. Клуб тісно співробітничав з усіма вищими навчальними закладами Полтави, музеями, театрами, музичилищем, бібліотеками (включаючи й обласну універсальну наукову бібліотеку імені І.Котляревського), філармонією. На щомісячних засіданнях клубу із 300 його дійсних членів, а серед них є й академіки, професори, доценти, впливові держслужбовці, літератори, журналісти, музиканти, художники, збираються до 100 осіб.

Принципи і засади полтавського Слов'янського клубу: максимальний демократизм у функціонуванні і членстві; мінімальні членські внески; жодних перепон щодо приналежності до тієї чи іншої нації чи народності; плекання толерантності і віротерпимості у міжнаціональних та інших відносинах. Назва клубу «Слов'янський» обрана лише для того, щоби підкреслити, що всі ми – українці та представники національних меншин – спільно мешкаємо на слов'янській землі й об'єднані любов'ю до неї. Діяльність клубу підтримують обласна державна адміністрація, облрада, міськрада, телерадіокомпанія «Лтава», видавництва «АСМІ» і «Техсервіс», полтавські газети.

Центральним заходом, який регулярно проводить із часу свого заснування клуб, є Слов'янські читання. Матеріали читань, починаючи з 2002 року стали публікуватися у «Слов'янському збірнику». До

обрахунок індексу Уіпла (Whipple index) [11, р. 205]. Він дорівнює помноженому на 100 відношенню суми чисельності населення в літах, що закінчуються на 0 і 5, починаючи з 25 років і закінчуючи 60 роками, до однієї п'ятої загальної суми чисельності населення віком 23-62 роки. Цей індекс вираховується за формулою

$$I_{Wh} = \frac{\sum_{a=25}^{60} P_a}{1/5 \sum_{a=23}^{62} P_a} \times 100$$

де P_a – чисельність населення.

Якщо підставити у формулу дані Румянцевського опису, то індекс

Уіпла становитиме $I_{Wh} = \frac{2388}{1/5(2211)} \times 100 = 360$. Отриманий результат є надзвичайно високим і вказує на те, що якість даних, зібраних переписувачами в ході Румянцевського опису, є дуже поганою, відхилення від стандарту рекомендованого ООН (див. таблицю 1) становить більше ніж 75%.

Таблиця 1

Стандарт ООН для вимірювання індексу Уіпла [12, р. 89]

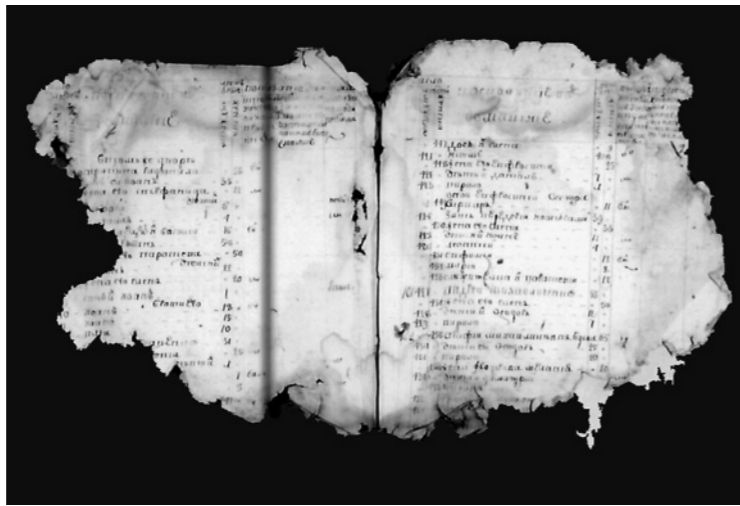
Індекс Уіпла	Якість даних	Відхилення від ідеалу
<105	дуже точні	<5%
105-110	відносно точні	5-9.99%
110-125	добрі	10-24.99%
125-175	погані	25-74.99%
>175	дуже погані	≥75%

Сповідними розписами називають документи церковного обліку населення, які фіксували відвідування прихожанами сповіді. Перші кроки до їхнього впровадження на території Київської митрополії були здійснені ще в кінці XVII століття, але активне впровадження розпочалося з 1720-их у рамках процесу конфесіоналізації*, що розгорнувся тоді в Руській православній церкві. Більш-менш регулярно їх почали вести в 30-і–40-і роки XVIII століття. Тоді ж вони набули й уніфікованої форми. Часом складання сповідних розписів для священиків церковна влада визначила Великий піст [13, с. 50-60, 73-78].

У своєму дослідженні я буду використовувати сповідні розписи церков міста Полтави за 1775 рік. Вони є складовою сповідних розписів Полтавської протопопії, що зберігаються у фонді Переяславсько-Бориспільської єпархії, Центрального державного історичного архіву України в м. Києві. Книга являє собою об'ємний том, понад 1200 аркушів, формату *in folio*, заповнений скорописом XVIII століття.

* Згідно з І. Скочилясом, під конфесіоналізацією в Київській митрополії слід розуміти «кодифікацію досвіду віри, творення «своїх» богословських навчальних закладів і видавничих осередків, дисциплінування релігійних практик, посилення православного й унійного ексклюзивізму та уявлення специфічно конфесійної самосвідомості». Див.: Скочиляс Ігор. Галицька (Львівська) єпархія XII-XVIII століть: організаційна структура та правовий статус. – Львів: Вид-во УКУ, 2010. – С.30.

Сповідні розписи шести міських парафій: Успенської, Миколаївської, Воскресенської, Преображенської, Стрітенської та Різдва Богородиці – знаходяться на початку книги: з 1 по 119 аркуш.

Малюнок 1 – Уціліла сторінка сповідного розпису Успенської церкви міста Полтави за 1775 рік

Незадовільні умови зберігання документа, вірогідно, ще то того як він потрапив до архіву, спричинили часткове, а інколи й повне руйнування верхніх сторінок книги. У результаті розпис Успенської церкви втрачений майже повністю (див. малюнок 1), а розпис Миколаївської – частково. Добре збереглися лише розписи чотирьох інших парафій, які я й використаю для свого дослідження – Воскресенської, Преображенської, Стрітенської та Церкви Різдва Богородиці. Перші дві знаходилися на території центральної частини міста – у фортеці, а дві інші в передмісті – на форштадті.

У порівнянні з Румянцевським описом сповідні розписи видаються більш репрезентативними. Перш за все через те, що вони містять дані про всіх парафіян незалежно від станової приналежності. Щоправда, у них так само відсутня інформація про немовлят. Певні застереження можна висловити й відносно відомостей про дітей віком до 7 років, які, хоча й наявні в джерелі, але не були зобов'язаними з'являтися до сповіді. Краще виглядає в розписах і позначення віку. Ймовірно, що цьому сприяв той факт, що їх складали щорічно, а священники були більш-менш обізнаними з віком своїх парафіян. Принаймні ювілярів тут значно менше. Щоправда, за твердженням В. Дмитренка, доволі поширеними були випадки, коли навіть у родинх духовенства вік указувався не зовсім коректно [13, с. 99-101].

Перевіримо точність його позначення, як і у випадку з Румянцевським описом, за індексом Уіпла. Підставивши у формулу дані зі сповідних розписів, отримуємо: $I_{wh} = \frac{587}{1/5(2073)} \times 100 = 141$. Якість і цих даних виявилась далекою від ідеалу, але була в порівнянні з Румянцевським описом точнішою. Як бачимо з таблиці, якість слід класифікувати як *погана*. Тобто й сповідні розписи, попри контроль

Кременчуці становила 45 км, – то сьогодні водоканал обслуговує більше ніж 441 км водопровідних та понад 242 км каналізаційних мереж. Незважаючи на те, що Кременчук змушений використовувати воду з Дніпра, якість якої з кожним роком погіршується, завдяки впровадженню передових сучасних технологій, вдається подавати в оселі мешканців міста питну воду, котра відповідає всім державним стандартам. Сучасні вражаючі обсяги робіт, екологічні проблеми, технологічні зміни описані на сторінках книги.

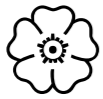
Аби дійти такого розвитку, якого досяг Кременчуцький водоканал, треба було докласти гострого розуму й наполегливості, що завдячується кільком поколінням керівників підприємства, його працівникам, керівникам міста та галузі, проектантам і партнерам. Коли влітку 1910 року перший водопровід було прокладено від Піщаної гори до тодішньої Ярмаркової площі, на підприємстві працювало два десятки співробітників. Нині ж на підприємстві трудяться близько тисячі робітників, службовців, інженерно-технічних працівників. На Кременчуцькому водоканалі у будь-які часи цінували насамперед людину. І зараз підтримується шана одне до одного в колективі, до ветеранів праці, до їх досвіду. Заохочується активний, здоровий спосіб життя. А до споживачів, якими є практично всі мешканці міста, виявляється уважне ставлення з розумінням проблем та питань, що виникають.

Творці рецензованої монографії довго і копітливо збирали свідчення, які стосуються діяльності підприємства. Пошуки інформації вийшли далеко за межі Кременчука. Подекуди вони проходили марно, а інколи завершувалися приємними несподіванками. Так, у книгосховищах Петербурга і Москви вдалося виявити розроблений у 1892 році інженером А.К. Єншом проект Кременчуцького міського водопроводу та каналізації центральної частини міста, «Доповідь Кременчуцької міської управи про спорудження водопроводу», опубліковану в 1913 році окремою брошурою.

Книга побачила світ, завдяки экс-меру Кременчука М.В. Глухову, генеральному директорові КП «Кременчукводоканал» В.В. Медведовському, ветеранам підприємства, співробітникам Кременчуцького краєзнавчого музею, які надали архівні документи, спогади та фотоматеріали.

Як підсумок зазначимо, що монографія О. Єрмака має науковий характер, відзначається актуальністю і практичністю для спеціалістів водопровідно-каналізаційного господарства, краєзнавців, усіх тих, хто цікавиться історією виникнення й розвитку систем водопостачання та водовідведення в Україні й на Полтавщині.

В.І. Марочко

Критика та бібліографія

Єрмак О.П. *Історія водопровідно-каналізаційного господарства міста Кременчука. – Кременчук: ТОВ «Кременчуцька міська друкарня», 2010. – 340 с., 84 іл.*

Рецензована монографія є екскурсом в історичне минуле «Кременчукводоканалу» – одного з найстаріших і найважливіших життєзабезпечуючих підприємств, що здійснює централізоване водопостачання та водовідведення міста на Дніпрі.

Сторічний ювілей, який КП «Кременчукводоканал» відзначив у 2010 році, – це важлива віха в житті підприємства, яке має не тільки цікаву історію, але й не менш яскраве сьогодення. Створений ще на початку минулого сторіччя, у 1910 році, водоканал став першим комунальним підприємством міста. Літопис цього підприємства – це історія Кременчука, його відомих і не дуже відомих людей; це розповідь про різні часи: революції, війни, розбудову та стрімкий прогрес. Це історія нашої національної ріки Дніпра, що стала джерелом водопостачання як для Кременчука, так і для інших прибережних українських міст. Багато бачили води сивого Дніпра за останні сто років... Увібравши в себе і радість, і лихо, течуть води до моря. Вмілі руки працівників Кременчуцького водоканалу беруть цю воду й перетворюють її на чисту та життєдайну рідину – питну воду для сотень тисяч людей. І такою ж чистою повертають її в річкове русло.

Метою видання стало описати всі етапи розвитку підприємства, яке нині називається КП «Кременчукводоканал». За допомогою книги можна дізнатися про той період, коли в наддніпрянському Кременчуці лютували епідемії хвороб, коли місто спустошували пожежі. Тут – сторінки Громадянської війни та героїчний подвиг співвітчизників у роки Великої Вітчизняної війни. Система водозабезпечення то руйнувалася майже вщент, то відновлювалася невтомними працелюбними руками. Незалежно від того, хто був при владі, вода перетікала, як сам час, – щохвилини. Вона жила, плакала і виростила велике промислове місто. Водоканал має наймасштабніші мережі в Полтавській області. Якщо до війни довжина водопровідних мереж у

церковної влади за їх проведенням, так само як і Румянцевський опис, з точки зору демографічної статистики, є досить таки примітивними джерелами.

Вірогідність даних сповідних розписів так само значною мірою залежала від ретельності тих, хто їх створював. Однак установлення авторства укладачів сповідних розписів полтавських парафій є доволі проблематичним. Як відомо, цей обов'язок було покладено на священників [14, с. 116-118]. Зрозуміло, що використані мною розписи створювали представники полтавського духовенства. Оскільки під реєстрами Воскресеньської й Преображенської церков стоять підписи всього кліру, включно з дияконами, то достеменно з'ясувати, хто саме їх писав доволі важко. Легше з розписами Стрітенської та Різдво-Богородицької парафій. Однак, незважаючи на те, що під розписом Стрітенської парафії, яка, за моїми підрахунками, була найбільшою – нараховувала 1586 осіб (768 чоловіків та 818 жінок), стоїть підпис лише отця Йосипа Леонтієва, легко помітити два різні почерки. З найбільшою вірогідністю можна встановити тільки автора розпису парафії церкви Різдва Богородиці, яким, очевидно, був ієрей Микола Любич. Про нього відомо лише, що в 1775 році він мав 62 роки й був найстаршим серед настоятелів полтавських храмів, а отже, мав добре знати своїх прихожан. Щоправда, досвід і вік, очевидно, мало допомогли о. Миколаю при складанні розпису, бо індекс Уіпла в його парафії становив 170.

Найбільш сумлінним ієреєм у місті Полтаві був, очевидно, о. Матвій Колосовський, настоятель парафії церкви Воскресіння Христового, що знаходилася на місці сучасного музичного училища [15, с. 148]. Принаймні індекс Уіпла, порохований за зібраними під його керівництвом даними, становить 107, що вважається відносно точним показником.

Проте, попри висловлені застереження, обидва типи джерел є доволі репрезентативними. З певними застереженнями їх можна використовувати, пам'ятаючи, що створювались вони в т. зв. «достатистичний» період. Уміщені в них дані частково взаємодоповнюються, що дозволяє проаналізувати статеву, вікову й шлюбну структуру населення міста Полтави в другій половині XVIII століття.

Статевіковий склад населення. Розпочну з Румянцевського опису. Згідно із прийнятою в історичній демографії методикою досліджень таких показників [2, с.130-131], усіх заданих у цьому джерелі мешканців міста внесу до спеціальної таблиці (див. таблицю 2) відповідно до їхньої статі й віку. Вона включає в себе статевий поділ людності на 5-літні вікові групи. Зазвичай у таких таблицях окремо позначається ще і т. зв. 0 рік, тобто немовлята віком до одного року, але, оскільки, як зазначалося вище, в обох аналізованих джерелах така інформація відсутня, я свідомо не ввів до таблиці відповідної графі. Крім того, таблиця містить колонки з абсолютними та відносними величинами, а також вирахованим коефіцієнтом фемінізації.

Досліджуючи статеву структуру населення, науковці зазвичай з'ясовують три виміри: показники структури (частку чоловіків і жінок у загальній чисельності людності) та коефіцієнти фемінізації й маскулінізації (число жінок (Ж), яке припадає на 100, 1000 (с) чоловіків (Ч) і навпаки). Перший із них вираховується за формулою

$$K_{fem} = \frac{Ж}{Ч} \cdot c$$

Коефіцієнт маскулінізації визначається аналогічно: чисельник і знаменник лише міняються місцями. Обидва коефіцієнти можуть вираховуватися як для населення в цілому, так і для окремих вікових груп. Вибір пріоритету – який із двох коефіцієнтів використовувати під час дослідження, за твердженням польського дослідника Ц. Кукльо (С. Kuklo), – залишається за істориком [2, s. 133]. Однак у більшості випадків за переваги в статевій структурі населення жінок вираховують коефіцієнт фемінізації, а за переваги чоловіків – маскулінізації. Я у своєму дослідженні слідував саме за цією логікою.

Таблиця 2

**Статевікова структура населення м. Полтави в 1765-1766 роках
(за матеріалами Румянцевського опису)**

Вік	Усього	Чоловіки	Жінки	Усього	Чоловіки	Жінки	Коефіцієнт фемінізації
	Абсолютна кількість			Показники структури (%)			
0-4	904	426	478	100	47,1	52,9	112
5-9	861	419	442	100	48,7	51,3	105
10-14	816	387	429	100	47,4	52,6	111
0-14	2581	1232	1349	100	47,7	52,3	110
15-19	816	390	426	100	47,8	52,2	109
20-24	509	287	222	100	56,4	43,6	77
25-29	462	180	282	100	39,0	61,0	157
30-34	502	243	259	100	48,4	51,6	107
35-39	403	178	225	100	44,2	55,8	126
40-44	488	278	210	100	57,0	43,0	76
45-49	325	140	185	100	43,1	56,1	132
50-54	378	207	171	100	54,8	45,2	83
55-59	119 63		56	100	52,9	47,1	89
60-64	125 46		79	100	36,8	63,2	184
65-	171	74	97	100	43,3	56,7	131
Неозначений	34	19	15	100	55,9	44,1	79
Усього	6913	3337	3576	100	48,3	51,7	107

Згідно з моїми підрахунками, проведеними на основі цього джерела, у Полтаві без урахування козацької старшини та духовенства мешкало 6913 осіб – 3576 жінок і 3337 чоловіків. У середмісті проживало 1555 осіб (679 чоловіків і 876 жінок), а решта населяла форштадт – 5358 осіб (2658 чоловіків і 2700 жінок) [3]. Дозволю собі припустити, що з урахуванням представників козацької старшини та духовенства загальна чисельність населення Полтави становила близько 7,5 тис. осіб. Перевага в статевій структурі, належала жінкам. Коефіцієнт фемінізації становив 107. Вони ж домінували й у більшості вікових груп.

Слід також зазначити, що в цьому відношенні Полтава не відрізнялася від інших міст. Назагал, перевага жінок у структурі

романських мов Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка В.П. Лащихіна).

Доцент кафедри історії України ПНПУ Т.П. Демиденко звернулася до аналізу проблем методики та змісту шкільної історичної освіти в СРСР у 1930-их роках. Авторка зазначила, що на середину 1930-их років у цілому було завершено створення нової системи шкільної історичної освіти, а саме: визначені її соціально-політичні, ідеологічні та методичні орієнтири, зроблені важливі кроки у розв'язанні кадрової проблеми, створенні програм та підручників.

Самочинне введення останнім часом у деяких освітянських установах викладання релігійних курсів спонукало доцента кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії ПНПУ Ю.В. Вільхового розглянути православну освітню традицію в СРСР і Україні та співвіднести її з сучасним розвитком академічного релігієзнавства. За висновком науковця, «у системі державної освіти пріоритет має надаватися саме релігієзнавчим навчальним програмам». А релігійній освіті місце лише у спеціальних навчальних закладах, організованих конкретними конфесіями.

Підбиваючи підсумки науково-практичного семінару, проректор із науково-педагогічної роботи ПНПУ професор Б.В. Год підкреслив важливість вивчення історії зарубіжної школи для визначення шляхів удосконалення української системи освіти. Це підтвердила і тематика виступів учасників семінару, які наголошували на необхідності для інтеграції України до європейських освітніх процесів враховувати кращі надбання розвитку вітчизняної та світової освіти.

Т.В. Тронько

Надійшла до редакції 12 квітня 2011 року

упродовж XI – XVI століть у контексті впливу двох головних факторів: виникнення державності і поширення християнства. Спираючись на свідчення літописів, твори церковних діячів, історико-педагогічну літературу, дослідник проаналізував стан руської освіченості й шкільної справи в зазначений період.

Важливе місце в освітніх реформах посідає шкільний учитель. Цю аксіому на прикладі західноєвропейського досвіду епохи релігійної Реформації XVI ст. розглянула доцент кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії ПНПУ Н.В. Год. Вона підкреслила нерозривність зростання вимог як до професійної підготовки педагога, так і до його моральних якостей. Водночас доповідка звернулася до характеристики творчості конкретних педагогів, які здійснили вагомий вплив на формування особистості вчителя, таким чином персоніфікувавши ту далеку епоху.

Повідомлення про полтавські школи XVII – XVIII століть представила старший викладач кафедри історії України ПНПУ О.В. Коваленко. Охарактеризувавши діяльність освітянських установ Полтави, вона зробила висновок про давні традиції місцевого шкільництва.

Про реформування жіночої освіти в середині XIX ст. в Російській імперії доповіла доцент кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії ПНПУ Т.В. Тронько. Проаналізувавши статутні документи навчальних закладів для жінок, доповідка визначила специфічні риси організації та діяльності кожної школи, вказала на зв'язок змісту освіти та виховання з потребами становлення індустріального суспільства на теренах Російської імперії.

Основні напрями діяльності земств на просвітницькій ниві в Білорусії на початку XX століття були висвітлені у доповіді доктора історичних наук, професора Білоруського державного педагогічного університету імені М. Танка С. Снапковської. Відзначивши позитивні результати земської турботи про розвиток народної освіти, дослідниця звернула увагу на головну проблему, пов'язану із запровадженням «російськомовної земської школи у білоруське селянське мовне середовище».

Кожна країна має свій неповторний досвід організації освіти, який є актуальним для України в умовах європейської освітньої інтеграції. У зв'язку з цим жвавий інтерес учасників семінару викликали доповіді, присвячені становленню і розвитку освітніх систем зарубіжних країн, а саме Канади (аспірантка кафедри педагогіки Східноукраїнського національного університету імені В. Даля О.І. Козьменко), Норвегії (доктор педагогічних наук, доцент, старший науковий співробітник Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України О.І. Огієнко), Ліхтенштейну (кандидат педагогічних наук, доцент кафедри Слов'янського державного педагогічного університету Л.І. Цибулько), Нідерландів (кандидат педагогічних наук, доцент Ярославського державного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського Л.М. Данілова), Франції (асистент кафедри

популяції ранньомодерних міст була звичним явищем як у Гетьманщині, так і в інших регіонах Європи. Зокрема, згідно з даними того ж Румянцевського опису в полковому місті Стародубі, коефіцієнт фемінізації становив – 109, у Ніжині – 101, а Переяславі – 105 [16, с. 197-199]. У польському Кракові на 1792 рік цей коефіцієнт дорівнював 104, австрійському Відні – 109, французькому Марселі – 103, російській Рязані – 105 [8, р. 51-54], англійському Саутгемптоні – 108 [17, р. 28].

Згідно з даними сповідних розписів 1775 року, статеві структура населення виглядає схожою на схарактеризовану вище (див. таблицю 3). У чотирьох із шести міських парафій – Воскресенській, Преображенській, Стрітенській та Різдво-Богородицькій – нараховувалося 3973 вірних (1936 чоловіків і 2037 жінок). Якщо до цих даних додати ще й відому нам із джерела загальну чисельність прихожан Миколаївської парафії – 2247 осіб (1122 чоловіки та 1125 жінок), то отримаємо загальне число 6220 вірних (3058 чоловіків і 3162 жінки). Попри те, що розпис шостої міської парафії – Свято-Успенської – дійшов до нас у надзвичайно поганому фізичному стані, що унеможливило з'ясування точного числа прихожан, дані зі всієї сторінки дають підстави стверджувати, що їх нараховувалося як мінімум 1303 особи (643 чоловіки й 660 жінок) [4]. Таким чином, загальне число мешканців становило щонайменше 7523 особи (3701 чоловік і 3822 жінки). Можливо, що в порівнянні з 1766 роком населення трохи зросло, але сумнівно, щоб це зростання було суттєвим, оскільки жодних підстав для різкого прискорення урбанізації в регіоні не було. Ймовірно, що відбувся незначний перерозподіл у статевому співвідношенні – трохи зросла частка чоловіків. Про це свідчить зниження коефіцієнта фемінізації до – 103. Як бачимо з таблиці, у чотирьох парафіях він трохи вищий – 105 жінок на 100 чоловіків.

Таблиця 3

**Статевікова структура населення міста Полтави в 1775 році
(за матеріалами сповідних розписів чотирьох парафій)**

Вік	Усього	Чоловіки	Жінки	Усього	Чоловіки	Жінки	Коефіцієнт фемінізації
	Абсолютна кількість			Показники структури (%)			
0-4	446	218	228	11,2	11,3	11,2	105
5-9	400	188	212	10,1	9,7	10,4	113
10-14	441	192	249	11,1	9,9	12,2	130
0-14	1287	598	689	32,39	30,9	33,8	115
15-19	547	259	288	13,8	13,4	14,1	111
20-24	435	222	213	10,9	11,5	10,5	95
25-29	436	211	225	11,0	10,9	11,0	107
30-34	271	140	131	6,8	7,2	6,4	94
35-39	243	113	130	6,1	5,8	6,4	115
40-44	214	97	117	5,4	5,0	5,7	121
45-49	238	140	98	6,0	7,2	4,8	70
50-54	112	65	47	2,8	3,4	2,3	72
55-59	67 33		34	1,7	1,7	1,7	103
60-64	57 25		32	1,4	1,3	1,6	128
65-	62	31	31	1,6	1,6	1,5	100
Неозначений	4	2	2	0,1	0,1	0,1	100
Усього	3973	1936	2037	100,0	100,0	100,0	105

Як бачимо, обидва джерела вказують на те, що в досліджуваній період населення міста Полтави становило близько 7,5 тис. осіб. Безумовно, що з огляду на особливості документів, на основі яких проводилися підрахунки, ця цифра не може бути абсолютно точною. Зрозуміло, що за десять років які пройшли між створенням обох переписів, число мешканців міста не могло залишатися сталим. З одного боку, воно мало б зрости за рахунок природного приросту. Принаймні, як бачимо з обох таблиць, частка дітей у загальній структурі населення, була доволі високою – 37,3 та 32,4%. Однак не слід забувати, що не всі ці роки були сприятливими для мешканців міста. Так, зокрема у 1766, 1773 і 1774 роках, Гетьманщина пережила посухи, які, з одного боку, спричинили низьку врожайність та призвели до зростання хлібних цін, а з іншого – викликали зростання смертності. Наприклад, у 1766 році ціни на житнє борошно в Полтавському полку зросли в 3,7 рази, а ціни на овес – у 1,8 [18, с. 11, 46.]. Крім цього, в 1771 році у Полтаві сталася велика пожежа [19], яка теж певним чином позначилася на чисельності мешканців.

На сьогодні в історичній демографії усталася думка про те, що в більшості популяцій, незалежно від історичної епохи, завжди народжувалося більше хлопчиків: 105-107 на 100 дівчаток, але за своїми біологічними даними вони мали меншу стійкість до хвороб. Через це впродовж першого року життя смертність хлопчиків була надзвичайно високою. Як результат уже в наймолодшій віковій групі число дівчаток перевищувало число хлопчиків [2, с. 133]. У Полтаві це співвідношення на 1766 рік становило 112 дівчаток на 100 хлопчиків, а в 1775 році – 105 на 100.

Вивчення частки дітей (0-14 років) та осіб літнього віку (65 років і старших) у загальній структурі населення дає важливу інформацію про масштаби недореєстрації людності. Вважається, що частка дітей, в ідеалі, повинна наближатися до 40%, а частка літніх людей не перевищувати 3-3,5% [2, с. 133]. Населення Полтави в обох випадках повністю відповідало цим критеріям. Так, згідно з Румянцевським описом, частка дітей становила 37,3%, а літніх – 2,5%. За даними сповідних розписів, дітей було 32,4%, а літніх – 1,6%. Це, очевидно, можна вважати ще одним підтвердженням того, що залучені мною до аналізу джерела є репрезентативними.

На статевий розподіл населення працездатної групи – 15-65 років, значною мірою впливали зовнішні чинники: перш за все сезонні й постійні міграції (наприклад приплив жінок-наймичок, який значно впливав на фемінізацію міських структур), стихійні лиха (посухи, нальоти сарани, пожежі) й війни, у яких у другій половині XVIII століття козаки Гетьманщини були задіяні постійно.

У старших вікових групах, вище від 40-го року життя, перевага чоловіків (див. у таблиці 2) вікову групу 40-44, а в таблиці 3 вікову групу 45-49) могла бути викликана вищим рівнем жіночої смертності під час пологів. Польський дослідник Ц. Кукльо із цього приводу зазначає: «зростання віку, кількість попередніх пологів і народжених дітей у поєднанні із утомою від щоденної тяжкої праці знижували

Проблеми історії середньовічної освіти розглядалися у виступах декількох учасників. Так, основним напрямом в християнській освітній традиції Західної Європи I – VI століть присвятила свою доповідь доц. кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії ПНПУ І.В. Цебрій. Відстеживши зміну освітніх орієнтирів та призначення школи у досліджуваній період, авторка підкреслила, що на початковому періоді зародження християнської школи були сформовані ті ідеї, які впродовж усього Середньовіччя визначали стратегію розвитку освітніх інститутів у більшості європейських країн.

Розвиток освіти у період Середньовіччя значною мірою визначався церквою, внаслідок чого у Європі сформувалися два головних типи церковних освітніх закладів: монастирські та єпископальні (капітульні) школи. Про організацію навчального процесу в них розповів старший викладач кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії ПНПУ Л.М. Швець. За висновком дослідника, ці навчальні заклади не лише зберегли й поширили окремі надбання античної цивілізації, але й виробили свої підходи до організації навчання.

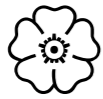
До іншої освітньої установи середньовічного періоду – університету – звернувся у своєму виступі доктор педагогічних наук, професор кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії ПНПУ Б.В. Год. На тлі з'ясування сутності університету, розкриття його ролі в середньовічному суспільстві доповідач розглянув місце і роль магістра у навчальному закладі. Була підкреслена актуальність принципу безперервної освіти, який покладався в основу діяльності магістрів – «Docendo discere» (навчаючи, навчатися).

Продовженням «університетської тематики» стала доповідь доцент кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії ПНПУ Н.Я. Цехмістро. Вона звернулася до історії розробки нової університетської системи в Росії на початку XIX століття, підкресливши її демократичний і водночас суперечливий характер, який заклав відмінності розвитку університетів у Росії та Європі.

До проблем оригінальної «азійської моделі освіти» на прикладі екзаменаційної системи класичного періоду Китаю звернулася доцент кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії ПНПУ Н.В. Беседіна. Вона спробувала з'ясувати причини виникнення, особливості еволюції системи конкурсних екзаменів у Китаї, складання яких відкривало шлях до чиновницького середовища і було невід'ємною частиною політичного та суспільного життя Піднебесної.

Освітньо-виховна система сучасного Китаю, незважаючи на модернізаційні процеси, значною мірою спирається на потужну конфуціанську традицію, аналізу якої було присвячено виступ заступник голови Ленінської районної ради у місті Полтаві О.М. Беседіної. Нею, зокрема, було проаналізовано конфуціанський ідеал удосконалення особистості, для якої є характерними почуття обов'язку, патріотизм, пріоритет суспільного перед особистим, гуманність, культ знань.

Доцент кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії ПНПУ О.П. Лахно розглянув розвиток освіти в східних слов'ян

Хроніка

СЬОМИЙ ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВО-ПРАКТИЧНИЙ СЕМІНАР ІЗ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ У ПОЛТАВІ

Одним з пріоритетних напрямів розвитку сучасної України є реформування освітньої галузі, що не може залишати байдужим суспільство і, перш за все, педагогічну громадськість. Саме тому черговий, Сьомий Всеукраїнський науково-практичний семінар «Актуальні питання всесвітньої історії та методики їх викладання» в Полтавському національному педагогічному університеті імені В.Г. Короленка (відбувся 30 – 31 березня 2011 року), був присвячений проблемам історії освіти у країнах світу.

Головний напрям роботи семінару визначила доповідь доктора педагогічних наук, проректора із наукової роботи Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка А.А.Сбруєвої. Зазначивши здобутки і проблеми української педагогічної освіти щодо її готовності до європейської інтеграції, доповідь виділила головні етапи формування європейського виміру змісту педагогічної освіти та зупинилася на розкритті нових професійних компетентностей учителя. Було підкреслено, що серед нагальних проблем, які потребують активних зусиль на сучасному етапі, є й завдання «вивчення і поширення кращого національного і закордонного досвіду».

Подальші виступи учасників семінару стосувалися окремих етапів розвитку світової освіти або в цілому освітніх систем конкретних країн. Так, аналізуючи науково-освітню діяльність старогрецьких софістів, старший викладач кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка (далі ПНПУ) В.О.Рибачук зауважив, що саме з тих часів була започаткована лекційна форма навчання, розроблені такі методи навчальної діяльності як дискусія, диспут, діалог. За висновком доповідача, освітні принципи софістів стали основою навчання у класичних європейських університетах, а після їх удосконалення і прообразом сучасної вищої школи.

Детальний аналіз змісту та особливостей методів, методичних прийомів і засобів навчання при вивченні гуманітарних дисциплін у школі М.Ф.Квінтіліана був представлений у доповіді асистента кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії ПНПУ Ю.М.Левченка. Принципи розробленої давньоримським педагогом системи – обов'язковість моральної основи у навчанні, увага до індивідуальних особливостей та здібностей кожного учня тощо – не втрачають своєї актуальності й сьогодні.

природний біологічний опір жіночого організму та робили його більш уразливим до різноманітних інфекцій і післяродових ускладнень, які часто спричиняли смерть породіль» [2, с. 134].

Дослідження вікової структури населення м. Полтави дає можливість з'ясувати процес т. зв. демографічного старіння. Так називають збільшення частки літніх людей, віком від 60 або 65 років, у загальній структурі населення [20, с. 55]. Для оцінювання рівня старіння вираховують спеціальний коефіцієнт за формулою

$$W_{60+} = \frac{S_{60+}}{S} \times 100$$

$$W_{65+} = \frac{S_{65+}}{S} \times 100,$$

де S_{60+} та S_{65+} – число осіб віком 60 років і старші та 65 років і старші, а S – загальна чисельність населення.

У місті Полтаві, згідно з Румянцевським описом, коефіцієнт демографічного старіння для осіб віком 60 років і старших становив:

$$W_{60+} = \frac{296}{6913} \times 100 = 4,3$$

, а для віку 65 років і старших: $W_{65+} = \frac{171}{6913} \times 100 = 2,5$. Згідно зі сповідними розписами 1775 року, перший коефіцієнт становив:

$$W_{60+} = \frac{119}{2972} \times 100 = 3$$

, а другий: $W_{65+} = \frac{62}{2972} \times 100 = 1,6$. Якщо зіставити отримані коефіцієнти з використовуваними в демографії для оцінювання цього явища спеціальними шкалами, то з'ясується, що, згідно зі шкалою Ж.Боже-Гарньє – Е.Росета, яку застосовують у тому випадку, коли за критерій використовують вік 60 років, людність Полтави, в обох випадках переживала демографічну молодість. Таким вважається населення, в структурі якого частка осіб віком 60 років і старших не перевищує 8.

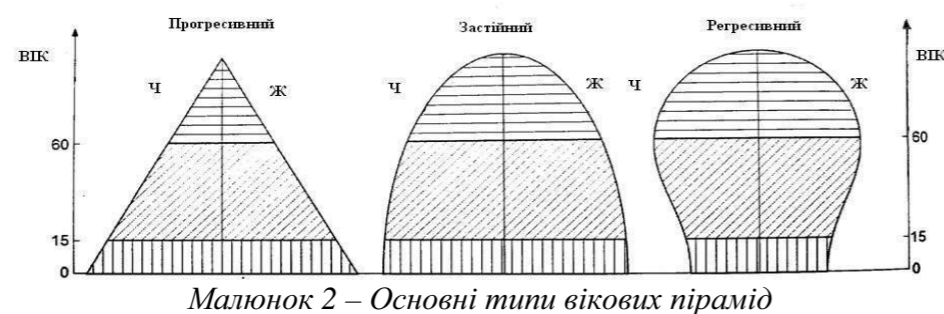
Якщо ж за критерій вибрано вік 65 років, учені послуговуються шкалою демографічного старіння ООН. Згідно з нею, населення, коефіцієнт якого не перевищує 4, вважається демографічно молодим [21, с. 128]. Саме такими, відповідно до вирахованих коефіцієнтів, і були мешканці міста Полтави в другій половині XVIII століття.

У сучасній демографічній науці усталилася думка, що вікова структура населення має значний вплив на розвиток соціальних процесів. Найвиразніше це проявляється на показниках природного руху населення – народжуваності, смертності й шлюбності. Чим більшою є частка молодих вікових груп у загальній структурі населення, тим вищими є показники шлюбності та народжуваності й, навпаки, – чим вища частка старих, тим вищий рівень смертності [20, с.56].

Найпоширенішим методом її аналізу є побудова статевовікових пірамід, за допомогою розгляду яких зазвичай з'ясовують тип вікової структури. Піраміди являють собою двосторонні лінійчасті діаграми розподілу людності за віком і статтю. Вік позначають на вертикальній осі (ординаті), а чисельність – на горизонтальній (абсцисі) [22, с.65]. Ці дані відповідають поділу, прийнятому в таблиці. Кожна така вікова

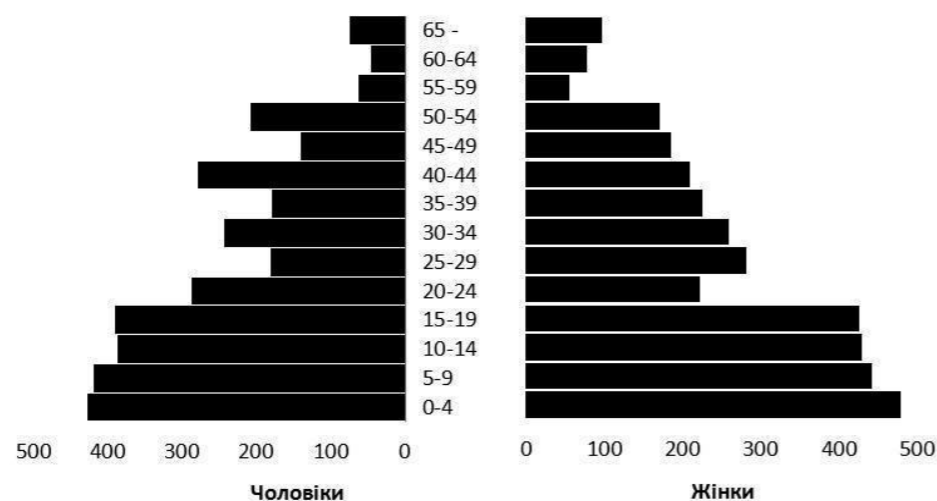
категорія на діаграмі позначена у вигляді прямокутника, площа якого пропорційна чисельності групи в таблиці (див. малюнки 3 й 4). Це дозволяє правильно вибудувати піраміду, незважаючи на те що населення, як видно з таблиці, ділиться на нерівні вікові групи. Відносно останньої вікової групи – 65 років і старші, зазначимо, що вона включає 30 років, оскільки даними про осіб старше від 95 років в історичній демографії прийнято нехтувати. Для того щоб ця група відповідала п'ятилітнім, необхідно її чисельність розділити на $30/5$ [23, с. 26]. Для піраміди, побудованої за даними Румянцевського опису, це буде дорівнювати: $171:6 = 28,5$, а для піраміди, побудованої за сповідними розписами, – $62:6 = 10,3$.

Побудовані піраміди найчастіше порівнюють із трьома «ідеальними типами» вікової структури населення, які запровадив наприкінці XIX століття шведський демограф Густав Зундберг (Gustav Sundberg). Він увів поняття прогресивного, застійного та регресивного типів вікової структури (див. малюнок 2).

Малюнок 2 – Основні типи вікових пірамід

За прогресивного типу населення постійно зростає, за застійного типу – не змінює своєї чисельності, а за регресивного – зменшується [1, с. 68].

Малюнок 3 – Статевовікова піраміда міста Полтави за Румянцевським описом

B.V. God, O.P. Yermack

POLTAVA PEDAGOGICAL UNIVERSITY IN 1960 – 1980S

A history of Poltava Pedagogical University in 1960 – 1980 is presented in the article.

Key words: *history, Poltava, pedagogical institute / university.*

Надійшла до редакції 21 березня 2011 року

назавжди увійти в історію Полтавського пединституту. Серед них – професори П.М. Денисовець, В.С. Жученко, Д.І. Іваненко, Б.Я. Кузник, В.Є. Лобурець, П.Є. Сосін, А.С. Черевань, доценти Р.С. Балакірева, М.Т. Безкишкіна, В.П. Бурлаченко, Т.І. Гавакова, Д.І. Ганич, А.М. Дяченко, Ю.К. Гулак, М.Ф. Гур'єв, В.Н. Жук, П.К. Загайко, В.М. Заливчий, Н.С. Литвиненко, В.П. Мирний, О.К. Міщенко, Є.Є. Радченко, В.Я. Савельєв, О.Х. Соколовський та інші.

Список використаних джерел

1. Державний архів Полтавської області (далі ДАПО). – Ф. 1507. – Оп. 1. – Спр. 961. – Арк. 5.
2. Там само. – Ф. 15. – Оп. 14. – Спр. 135. – Арк. 7.
3. Там само. – Ф. 1507. – Оп. 1. – Спр. 904. – Арк. 4.
4. Там само. – Спр. 812. – Арк. 13.
5. Архів Музею історії ПДП (далі АМІ ПДП). – Спр. 52 («Інститут на піднесенні»). – Арк. 3.
6. АМІ ПДП. – Арк. 8.
7. Там само. – Арк. 11, 12.
8. Там само. – Арк. 3.
9. Там само.
10. Там само. – Арк. 6.
11. Там само. – Арк. 7.
12. Там само. – Арк. 9.
13. Там само. – Арк. 11.
14. Там само. – Арк. 14.
15. Там само. – Арк. 15.
16. Там само. – Арк. 40.
17. Там само. – Арк. 41, 42.
18. Там само. – Арк. 37-40.
19. Там само. – Арк. 17.
20. Там само. – Арк. 19.
21. Там само. – Арк. 22.
22. Там само. – Арк. 23, 24.
23. Там само. – Арк. 25.
24. ДАПО. – Ф. 167. – Оп. 5. – Спр. 7. – Арк. 85.
25. Там само. – Ф. 1507. – Оп. 1. – Спр. 1446. – Арк. 98.
26. Студентський гарт. – 1979. – 21 серпня.
27. АМІ ПДП. – Спр. 52. – Арк. 27-31.
28. Там само. – Арк. 31, 32.

Б.В. Год, А.П. Ермак

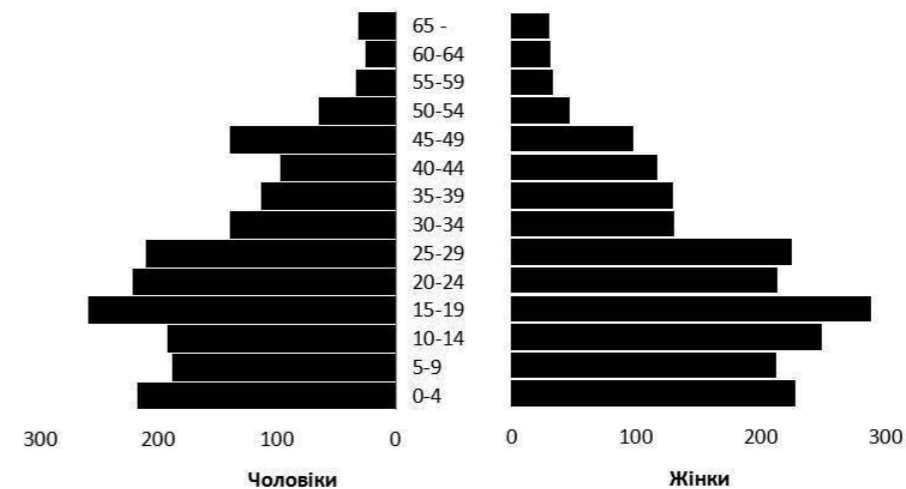
ПОЛТАВСКИЙ ПЕДИНСТИТУТ В 1960 – 1980-Е ГОДЫ

В статье представлена история Полтавского государственного педагогического университета имени В.Г. Короленко в 1960 – 1980-е годы.

Ключевые слова: *история, Полтава, педагогический институт.*

Попри те, що загалом населення міста було молодим, обидві збудовані мною піраміди не мають чіткої геометричної форми. На їхніх ребрах добре видно заокруглення та глибокі вирізи, які, на мою думку, засвідчують вплив на структуру полтавської популяції другої половини XVIII століття вищеназваних стихійних лих і природних катаклізмів. Крім того, саме такі форми пірамід є черговим свідченням значного скупчення віку у використаних джерелах і їхнього примітивного, з огляду історичної демографії, характеру.

Незважаючи на ці застереження піраміди мають вигляд притаманний статево-віковій структурі традиційного суспільства. Широка основа біля їхнього підніжжя першої вказує на досить високу частку дітей у структурі мешканців міста.

Малюнок 3 – Статевовікова піраміда міста Полтави за сповідними розписами 1775 року

Щоправда, на піраміді, збудованій за даними сповідних розписів (див. малюнок 4), діти трохи поступають молодим представникам активних вікових груп. На мою думку, така розбіжність є результатом дії принаймні двох чинників: по-перше, для її побудови використано розписи лише 4 церков, а отже, значно менша чисельність населення й, по-друге, розписи чіткіше зафіксували прибулих до міста мігрантів – підданих, наймитів, учнів ремісників тощо. Зазвичай вони належали саме до цих вікових груп [16, с. 106]. Поступове звуження пірамід доверху, аж до мінімальної частки старих людей, теж указує на приналежність мешканців Полтави до аграрного суспільства [23, с. 25].

Однак ідеально правильного звуження немає на жодній із пірамід, що закономірно пов'язане зі зростанням смертності відповідно до кожної старшої вікової групи. Крім того, на людей різного віку порізно впливали хвороби, епідемії та інші фактори. У зв'язку із цим, вищеназване скорочення не завжди рівномірне, через що побудовані нами конструкції не схожі на піраміди в геометричному розумінні.

Для аналізу вікової структури дослідники також використовують і запропонований засновником історичної демографії французьким

дослідником Луї Анрі (Louis Henry) поділ населення на великі вікові групи. Вчений запропонував два типи поділу – біологічний та економічний, які суттєво полегшують компаративні дослідження людських спільнот у часі й просторі.

Згідно з біологічним типом, популяція ділиться на:

- молодих – (0-19 років);
- дорослих – (20-59 років);
- старих – (60 і більше років).

Згідно з економічним типом, популяція ділиться на:

- людей допродуктивного віку – (0-14 років);
- людей продуктивного віку – (15-64 роки);
- людей постпродуктивного віку (65 і більше років) [23, с.23].

Тут, очевидно, слід зауважити, що в Румянцевському описі пропонувався власний поділ, який в основному збігається з економічним типом лише з тою відмінністю, що остання група починалася з 60-ти років [24].

Таблиця 4

**Структура населення міста Полтави
другої половини XVIII століття
згідно з біологічним і економічним типом поділу**

Вік	За Румянцевським описом 1766 р.		За сповідними розписами 1775 р.	
	Число	%	Число	%
Біологічний тип				
0-19	3397	49,1	1834	46,2
20-59	3186	46,1	2016	50,7
60-...	330	4,8	123	3,1
Усього	6913	100	3973	100
Економічний тип				
0-14	2581	37,3	1287	32,4
15-64	4127	59,7	2620	65,9
65-...	205	3,0	66	1,7
Усього	6913	100	3973	100

Розподіливши за цими типами населення Полтави (див. таблицю 4), бачимо, що в обох випадках найбільшу частку становили дорослі й люди продуктивного віку. Друге місце посідали молоді люди, а найменшу частку становили представники старших вікових груп, що знов-таки є характерною рисою доіндустріального суспільства.

Шлюбна структура населення. Під шлюбною структурою в демографії розуміють розподіл населення за шлюбним станом, тобто становищем особи стосовно інституту шлюбу [1, с. 74-75]. Використовуючи обидва залучені до дослідження джерела, спробую з'ясувати кілька пов'язаних із цим питань:

спортивно-оздоровчий табір інституту, де щороку тренувалися та відпочивали понад 100 студентів.

Прикметною рисою діяльності колективу кафедри фізичного виховання була боротьба за масовість фізкультури і спорту в інституті, підготовку майбутніх учителів до організації спортивної роботи в сільській школі. Тільки в 1970-их роках 3615 студентів стали значкістами ГПО, 3541 одержали посвідчення громадських інструкторів зі спорту, 861 стали спортивними судьями. Для навчально-тренувальної роботи з курсу спортивного вдосконалення при кафедрі фізичного виховання було створено 20 секцій, які відвідували 420 студентів. Багато з них під керівництвом досвідчених тренерів стали хорошими спортсменами. Тільки за період з 1971 по 1979 роки у ВНЗ підготовлено 3 майстри спорту (Л. Тягло, Е. Ніколаєв, В. Батрак), 17 кандидатів у майстри спорту, 184 спортсмени першого розряду, 685 – другого і 1339 – третього.

За підсумками змагання серед колективів фізкультури педагогічних ВНЗ республіки кафедра фізвиховання та спортивний клуб Полтавського педінституту в 1979 році завоювали перше місце, а також були нагороджені перехідним Червоним прапором обласної ради товариства «Буревісник» за кращу організацію роботи зі складання комплексу ГПО [28].

До проголошення незалежності України Полтавський педагогічний інститут дав путівку в життя більше ніж 30 тисячам учителів. Крім уже згаданих А.С. Макаренка і В.О. Сухомлинського, удостоєного високого звання Героя Соціалістичної Праці, інститут закінчили вчителька української мови і літератури, Герой Соціалістичної Праці Н.Ю. Гориславець (Войтенко); вчителі історії, Герої Радянського Союзу П.Ф. Клепач та А.І. Дробаха; міністри України І.І. Мазепа і Г.П. Пінчук; академіки АН України фізики Д.Д. Іваненко і М.В. Пасічник; лауреат Державної премії, генерал-полковник Г.Ф. Григоренко. Близько 100 випускників інституту удостоєні звання Заслуженого вчителя України. Письменниками стали Олександр Ковінька, Григорій Майфет, Леонід Бразов, Микола Білецький, Костянтин Лаврунов, Юрій Жилко, Тарас Нікітін, Яків Шутько, Борис Чіп, Микола Пойдеменко, Петро Мостовий, Борис Харчук, Анатолій Костенко, Іван Червоніщенко, Микола Стеценко, Людмила Овдієнко та інші.

На викладацькій роботі в інституті все життя працювали випускники довоєнних років доценти С.О. Данішев, А.П. Каришин, М.А. Крестинін, М.Ф. Кривчанська, Д.М. Мазуренко, М.І. Малич. Глибокою повагою користуються такі випускники післявоєнних років, які нині працюють викладачами або ж перебувають на заслуженому відпочинку професори: А.М. Бойко, О.П. Руденко, доценти Н.Г. Базилевич, М.В. Бака, О.Д. Бондаревська, Р.В. Ганжа, Г.В. Джурка, О.П. Єрмак, А.В. Оголевець, В.Я. Ревегук, Ю.В. Самусенко, О.А. Стасілюнас, Н.В. Хоменко, Л.А. Христенко, Р.В. Яремко та інші.

Багато викладачів і співробітників закінчували інші навчальні заклади, але багаторічною сумлінною працею довели своє право

«Ворсклянка». Стилiзований iнтер'єр примiщення кафе, установка свiтломузики створювали затишну обстановку для вiдпочинку. Щовечора тут збиралися студенти однiєї з академiчних груп, щоб вiдзначити пам'ятну дату, за чашкою кави зустрiтися з ветеранами вiйни i працi, з лiтераторами, композиторами, майстрами вчительської професiї. Був у педiнститутi й чудовий танцювальний зал «Глобус» з дискотекою. Його теж обладнали самi студенти.

Ректорат i громадські організації всiяко сприяли розвитку художньої самодiяльності, вважаючи її одним iз дiйових засобiв формування естетичних смакiв та педагогiчної майстерності майбутніх учителiв. Полтавський педагогiчний iнститут має прекрасні традиції музичної творчостi викладачiв i студентiв. Iнститутський хор у 1936 році став учасником першої Декади українського мистецтва i лiтератури в Москві. У грудні 1967 року у ВНЗ була організована академiчна хорова капела (диригент — Г.С Левченко). наприкінці 1960-их рокiв капела здобула звання народної, двiчі нагороджувалася золотими медалями на республiканських оглядах i фестивалях художньої самодiяльності. Протягом 1970 – 1976 рокiв при iнститутi працювала аматорська оперна студiя. Її солiсти — викладачi та студенти А.Я. Волок, О.Ф. Ганич, В. Снiгуренко, Є. Деримарко, М. Герасименко, В. Пулинець пiд керiвництвом актора П.І. Захарова здiйснили постановку опер «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, «Наталки Полтавки» М. Лисенка, «Катерини» М. Аркаса, фрагментiв iз опери П. Чайковського «Євгенiй Онегiн».

Ректор iнституту І.А. Зязюн особисто займався створенням таких прославлених народних колективiв, як український хор «Калина», академiчна хорова капела, ансамбль танцю «Весна», ансамбль бального танцю «Грація». Сам він протягом року спiвав у «Калині». Чимало зусиль в організації

Чимало зусиль в організації художньої самодiяльності доклала доцент М.І. Малич, яка протягом багатьох рокiв була вiдповiдальною вiд ректорату за естетичне виховання студентiв. У 1978 – 1979 роках в iнститутi з'явилася цiла низка нових мистецьких колективiв: народний хор «Калина», чоловічий хор iсторичного факультету, жiнхоранс факультету пiдготовки вчителiв початкових класiв, оркестр народних iнструментiв, естрадний вокально-iнструментальний ансамбль природничого факультету «Емпіреї». Наприкінці 1980-их рокiв у 20 загальноiнститутських та факультетських колективах художньої самодiяльності брали участь близько 900 викладачiв i студентiв [27].

Чимало уваги в iнститутi придiлялося розвитку фiзичної досконалостi студентської молодi, розгортанню спортивно-масової роботи. Для цього ВНЗ мав добру матерiальну базу. В 1978 році почалася експлуатація нового спортивного комплексу, який складався з двох залiв (iгрового площею 36 × 18 м та боротьби 24 × 12 м), стрiлецького тиру, примiщення для гри в шахи. Силами студентiв були збудованi волейбольнi, баскетбольнi й гандбольнi майданчики. 1968 року поблизу села Лучки Кобеляцького району вiдкрився

- Скiльки полтавцiв перебувало в шлюбі на момент створення документiв?
- Яку частку становили тi мешканцi мiста, якi перебували в шлюбі ранiше (вдови i вдiвцi)?
- Скiльки їх узагалi нiколи не брали шлюб?
- У якому вiцi вони в нього вступали?

Із цiєю метою чоловіче й жiноче населення внесемо до спецiальної таблицi необроблених статистичних даних структури населення вiдносно шлюбного стану (див. таблицi 5, 6).

Таблиця 5

Структура шлюбного стану населення мiста Полтави в 1765-1766 роках

Вiковi групи	Чоловiки				Жiнки			
	Усього	Шлюбний стан			Усього	Шлюбний стан		
		Холостi	Жонатi	Удiвцi		Незамiжнi	Замiжнi	Удови
15-19	390	385	5	–	426	405	21	–
20-24	287	256	31	–	222	93	113	16
25-29	180	94	86	–	282	29	216	37
30-34	243	61	181	1	259	10	213	36
35-39	178	19	156	3	225	4	193	28
40-44	278	24	251	3	210	4	162	44
45-49	140	11	126	3	185	2	164	19
50-54	207	12	187	8	171	4	85	82
55-59	63	2	58	3	56	1	26	29
60-64	46	6	36	4	79	–	20	59
65-	74	8	39	27	97	5	15	77
Неозначений	19	16	2	1	15	7	3	5
Усього	2105	894	1158	53	2227	564	1231	432

Незважаючи на те, що на той час найнижчий допустимий шлюбний вiк для дiвчат становив 13 рокiв, а для чоловікiв – 18 [25, с. 195], за найнижчу точку вiдлiку вiзьму категорiю 15-19 рокiв, оскiльки одружених молодших осiб обох статей в обох джерелах не виявилось.

Мої пiдрахунки вказують на те, що найбільшу частку серед населення мiста в дослiдуваний перiод становили одруженi. У 1765-1766 роках серед чоловікiв їх нараховувалося 1158 осiб (55%), а серед жiнок 1231 (55,3%). У 1775 році у чотирьох парафiях було 689 (51,5%) жонатих чоловікiв i рiвно стiльки ж замiжних жiнок, частка яких була не набагато меншою – 51,1%.

**Структура шлюбного стану населення
міста Полтави в 1775 році**

Вікові групи	Чоловіки				Жінки			
	Усього	Цивільний стан			Усього	Цивільний стан		
		Холості	Жонаті	Удівці		Незаміжні	Заміжні	Удови
15-19	259	256	3	–	288	247	41	–
20-24	222	180	42	–	213	99	111	3
25-29	211	92	118	1	225	38	183	4
30-34	140	36	104	–	131	27	91	13
35-39	113	8	102	3	130	10	110	10
40-44	97	9	87	1	117	27	63	27
45-49	140	15	121	4	98	16	52	30
50-54	65	7	55	3	47	9	17	21
55-59	33	5	26	2	34	5	13	16
60-64	25	5	13	7	32	4	3	25
65-	33	–	18	15	33	–	5	28
Усього	1338	613	689	36	1348	482	689	177

Холостяки знаходилися на другій позиції. За Румянцевським описом, їх було 894 особи (42,5%), а незаміжніх жінок – 564 (25,3%). Згідно зі сповідними розписами, холостяків налічувалося 613 осіб (45,8%), а незаміжніх – 482 (35,7%). Найбільшу частку серед тих, хто на момент виникнення джерел перебував за межами шлюбу, становили особи які належали до відносно молодих вікових груп і потенційно ще мали всі шанси одружитися (див. таблицю 7). У чоловіків, згідно з Румянцевським описом, 735 (82,2%) з 894 холостяків припадали на вікові групи від 15 до 29 років, а за сповідними розписами – 528 (86,1%) з 613. Серед незаміжніх жінок, за першим джерелом, нараховувалось 527 осіб такого віку (93,4%) із загального числа 564, а згідно із другим – 384 (79,7%) з 482.

Отримані в результаті підрахунків дані дозволяють з'ясувати рівень остаточної безшлюбності, під котрим розуміють частку осіб, які впродовж усього життя залишалися поза межами шлюбу. Згідно з методикою французьких учених Луї Анрі та Алена Блюма (Alain Blum), вважається, що можливість уперше взяти шлюб зменшується зі зростанням віку й стає мінімальною в 50 років. Таким чином, рівень остаточної безшлюбності дорівнює показникові безшлюбності в 50 років [23, с.48]. Показник остаточної безшлюбності $C_{\text{шл}}$ вираховують шляхом підрахунку середнього значення холостяків для вікових груп 45-49 і 50-54 (див. таблицю 7).

значну роботу з виховання гарних смаків у студентів. Кабінет улаштував демонстрацію моделей одягу і зачісок, виставки виробів художньої фабрики «Полтавчанка», організовував культпоходи на концерти, вистави Полтавського обласного музично-драматичного театру імені М.В. Гоголя.

Починаючи з 1965 року в педінституті діяв університет культури (керівник — доцент О.А. Стасілюнас). За час свого існування він установив міцні зв'язки з викладачами музичного училища та дитячої школи образотворчого мистецтва, працівниками обласного художнього музею, літературно-меморіальних музеїв І.П. Котляревського, В.Г. Короленка, Панаса Мирного, які виступали перед студентами з лекціями-концертами, влаштовували пересувні виставки репродукцій творів живопису.

Активізувалася й діяльність інститутської літературної студії «Заспів» (керівник — доцент Є.Є Радченко). Літстудійці слухали доповіді з теорії літератури, розглядали твори полтавських письменників, критично обговорювали свій поетичний і прозовий доробок, що друкувався в періодичних виданнях та стінній газеті «Заспів». Силами студії підготовлені літературно-художні альманахи, присвячені 200-річчю з дня народження І.П. Котляревського, ювілеям В.Г. Короленка, Лесі Українки. Щороку початківці випускали 5-6 номерів літературної стіннівки «Заспів», брали участь в обласних конкурсах «Поетична весна». Деякі колишні літстудійці стали професійними письменниками та журналістами. Серед них — член Спілки письменників СРСР, автор кількох поетичних збірок Б. Чіп, журналісти М. Качала, А. Ричко, П. Стороженко.

Цікава й різноманітна за формою і змістом культурно-масова робота велась на кожному факультеті. Студенти історичного факультету часто проводили екскурсії по гоголівських місцях області, відвідували музеї О.М. Горького в селі Мануйлівка та Мате Залки в селі Білики. На природничому факультеті в усіх групах працювали естетичні клуби «Колорист», «Едельвейс», «Горизонт». На щомісячних засіданнях клубів вивчалася творчість класиків літератури, композиторів, видатних художників, улаштовувались диспути на мистецьку тематику. Майбутні філологи спільно з Товариством книголюбів та інститутською бібліотекою в 1976–1979 роках організували читацькі конференції «По сторінках творів лауреатів Державної премії», провели зустрічі з лауреатами літературних премій імені Т.Г. Шевченка, М.О. Островського, полтавськими письменниками Л. Бразовим, О. Ковінькою, А. Пашком, Ф. Гаріним. У травні 1979 року гостями студентів були учасники Днів літератури Російської Федерації в Україні, відомі письменники М. Алексєєв, П. Проскурін і Є. Ісаєв. Вони розповіли про свої творчі здобутки й плани, прочитали деякі твори з свого літературного доробку, сказали багато повчального про невичерпну силу слова в роботі педагога.

Викладачі та студенти мали всі можливості для того, щоб цікаво і змістовно проводити своє дозвілля. В 1978 році у ВНЗ на громадських засадах був обладнаний перший у Полтаві студентський клуб-кафе

нової системи водопостачання та інших культурних і господарських споруд міста. Щорічно студенти надавали велику допомогу трудівникам колгоспних та радгоспних ланів Полтавщини у збиранні врожаїв картоплі, цукрового буряку, фруктів [24].

Традиційною формою залучення студентів до суспільнокорисної праці стало самообслуговування в гуртожитках. Воно підвищувало дисципліну, виховувало відповідальність за доручену справу, повагу до праці, здійснювало позитивний вплив на культуру поведінки студентів. Зразковий порядок і чистота в навчальних корпусах теж значною мірою забезпечувалися трудовими зусиллями студентів.

Юнаки й дівчата ВНЗ протягом багатьох років сумлінно працювали на інститутському капітальному будівництві. Студентські бригади мулярів, теслярів, штукатурів у 1965–1967 і 1974–1979 роках виконали великий обсяг робіт у час спорудження гуртожитку № 2, нового навчального корпусу та дев'ятиповерхового гуртожитку.

Міцно ввійшли в життя студентської молоді будівельні загони, які стали ефективною формою трудового виховання юнаків і дівчат. Перший студентський будівельний загін педінституту «Старт» був сформований у 1969 році. 70 бійців загону збудували кілька тваринницьких приміщень у Глобинському районі Полтавської області, освоївши капіталовкладення загальною сумою 35,6 тис. крб. У наступні роки 62 будівельних загони педінституту споруджували народногосподарські об'єкти України, Крайньої Півночі, Далекого Сходу, Сибіру, працювали на новобудовах Польської Народної Республіки, Народної Республіки Болгарії. Всього у цих загонах узяло участь майже 2 тисячі студентів. У напруженій праці гартувався характер, зміцнювалася трудова дисципліна, виховувалась дієва взаємодопомога [25]. Не раз члени будівельних загонів виявляли трудову звитягу, зразки громадянської мужності. В липневу ніч 28 бійців будівельного загону «Темп-79», що працював у селищі Високе Нижньовартівського району Тюменської області, були підняті по тривозі, – неподалік від табору загону загорівся гараж із новою технікою. Ризикуючи своїм життям, студенти вивели з нього автомобілі й трактори і таким чином урятували народне майно вартістю півмільйона карбованців [26].

Бійці будівельних загонів систематично проводили у місцях своєї дислокації громадську роботу. Вони безкоштовно ремонтували школи, дитячі садки і ясла, організовували спортивні змагання, читали лекції, давали концерти.

В інституті майбутні спеціалісти проходили добру школу естетичного виховання, без якого немислиме емоційне збагачення молодої людини, творче ставлення до вчительської професії. Почуття прекрасного прищеплювалося студентам, насамперед, на спецкурсі «Естетика», який читав доктор філософських наук, професор І.А. Зязюн. У викладанні курсу основна увага приділялась висвітленню таких проблем, як природа і соціальні функції мистецтва, форми естетичного виховання. При кафедрі філософії був створений кабінет естетики, який, крім забезпечення навчального процесу, проводив

Так, для чоловіків у 1765-1766 роках він становив: $C_{50} = \frac{7,9+5,8}{2 \times 100} = 6,85$ на 100, а в 1775 р.: $C_{50} = \frac{10,7+10,8}{2 \times 100} = 10,75$ на 100.

Таким чином, у першому випадку – 7, у другому – 11 зі 100 полтавських чоловіків у другій половині XVIII століття жодного разу за своє життя не були одруженими.

Для жінок у 1765-1766 роках показник остаточної безшлюбності становив: $C_{50} = \frac{1,1+1,2}{2 \times 100} = 1,7$ на 100, а в 1775 році:

$C_{50} = \frac{16,2+19,1}{2 \times 100} = 17,7$ на 100. У першому випадкові він закономірно

нижчий від чоловічого, але в другому занадто високий. На мою думку, це явище тісно пов'язане з особливістю сповідних розписів як джерела для дослідження шлюбного стану. Із чотирьох опрацьованих мною розписів лише в одному, створеному духовенством Преображенської церкви [4, арк. 71-86], зазначений шлюбний стан усіх наймитів. У інших трьох наймити обох статей показані холостими.

Таблиця 7

Структура шлюбного стану населення міста Полтави у (%)

Вікові групи	Чоловіки			Жінки				
	Усього	Шлюбний стан			Усього	Шлюбний стан		
Холості		Жонаті	Вдівці	Незаміжні		Заміжні	Вдови	
За Румянцевським описом 1765-1766 років								
15-19	100	98,7	1,3	–	100	95,1	4,9	–
20-24	100	89,2	10,8	–	100	41,9	50,9	7,2
25-29	100	52,2	47,8	–	100	10,3	76,6	13,1
30-34	100	25,1	74,5	0,4	100	3,9	82,2	13,9
35-39	100	10,7	87,6	1,7	100	1,8	85,8	12,4
40-44	100	8,6	90,3	1,1	100	1,9	77,1	21
45-49	100	7,9	90	2,1	100	1,1	88,6	10,3
50-54	100	5,8	90,3	3,9	100	2,3	49,7	48
55-59	100	3,2	92,1	4,7	100	1,8	46,4	51,8
60-64	100	13	78,7	8,7	100	–	25,3	74,7
65-	100	10,8	52,7	36,5	100	5,1	15,5	79,4
Не зазначений	100	84,2	10,5	5,3	100	46,7	20	33,3
За сповідними розписами 1775 років								
15-19	100	98,8	1,2	–	100	85,8	14,2	–
20-24	100	81,1	18,9	–	100	46,5	52,1	1,4
25-29	100	43,6	55,9	0,5	100	16,9	81,3	1,8
30-34	100	25,7	74,3	–	100	20,6	69,5	9,9
35-39	100	7,1	90,3	2,6	100	7,7	84,6	7,7

40-44	100	9,3	89,7	1	100	23,1	53,8	23,1
45-49	100	10,7	86,4	2,9	100	16,3	53,1	30,6
50-54	100	10,8	86,4	4,6	100	19,1	36,2	44,7
55-59	100	15,2	78,7	6,1	100	14,7	38,2	47,1
60-64	100	20	52	28	100	12,5	9,4	78,1
65-	100	–	54,5	45,5	100	–	15,2	84,8

Порівняння отриманого результату з показниками остаточної безшлюбності в селах Топальської сотні Стародубського полку (серед чоловіків лише один із сотні залишався неодруженим, а серед жінок таких не було зовсім) дозволяє дійти висновку, що в місті Полтаві число осіб, які ніколи не брали шлюбу було набагато вищим. Загальний відсоток холостяків як серед чоловіків, так і серед жінок теж виглядає вищим [26, с. 186-190]. Це видається закономірним, адже Полтава, попри всі особливості й застереження, – місто, а в тогочасних містах відсоток неодружених чоловіків і жінок був доволі високим [8, с. 60]. Їхнє число збільшувалося за рахунок концентрації наймитів, школярів, учнів ремісників тощо.

Найменшу частку в структурі шлюбності становили ті, що раніше вже були одруженими. Так, у 1765-1766 роках удівців у місті нараховувалося 53 особи (2,5%), а в 1775 – 36 (2,7%). Удів зазвичай було в кілька разів більше: у 1765-1766 роках їх нараховувалося 432 особи (19,4%), а в 1775 – 177 (13,1%). Як бачимо, вдови переважали вдівців у першому випадкові в 8 разів, а в другому – в 5. Зазначу, що перевага вдів над удівцями була типовим явищем для ранньомодерного суспільства не лише в Гетьманщині, але й на більшій території Європи. Наприклад, у Переяславі було 12,7% вдів і 0,7% вдівців [27, с. 175]. Подібна ж ситуація спостерігалася й у багатьох польських містах того часу – у Кракові вона нараховувала 1,2% вдівців на 6,9% вдів, а у Варшаві – 2,2% вдівців на 9,9% вдів [8, с.58]. У західноєвропейських містах так само було більше вдів, але такої значної переваги не спостерігалось. Наприклад, у Саутгемптоні частка вдівців становила 4,2%, а вдів – 9,5% [17, р. 30].

Причини такої переваги слід, очевидно, пов'язувати із загальною перевагою жінок у структурі популяції, традиційно вищим рівнем чоловічої смертності та меншими можливостями повторного шлюбу для вдів. Як стверджує дослідниця цієї проблеми Шеррі Классен (Sherril Klassen), у XVIII столітті половина всіх удівців одружувалася вдруге, тоді як заміж повторно виходила лише третина вдів [28, р. 207-208].

Дані, зібрані в таблиці 7, дозволяють також вирахувати середній вік вступу мешканців Полтави в перший шлюб. Через те, що коректність показників шлюбної структури населення в сповідних розписах викликає певні застереження, обмежуся відомостями Румянцевського опису. Знаючи в кожній віковій групі до 50 років частку тих осіб, які залишали поза шлюбом, – спробую вирахувати цей показник (*i*) за такою формулою:

О.К. Міщенко, С.В. Ніколенко, Ф.М. Неборячок, ветерани інституту М.О. Крестінін, П.Д. Мудраченко, М.В. Семиволос.

Особливо пожвавилась робота з патріотичного виховання студентів у зв'язку зі святкуванням 30 та 40-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні. З нагоди цих знаменних дат в інституті були проведені науково-теоретичні конференції, на факультетах пройшли «Тижні міст-героїв», а в академічних групах «Уроки мужності». В 1975 році студенти історичного і філологічного факультетів здійснили похід для вивчення пам'ятників героям Великої Вітчизняної війни на території області. Хвилююче пройшла в липні 1979 році зустріч студентів з випускниками інституту 1941 року.

З кожним роком зростала кількість екскурсій студентів інституту по місцях бойової слави. Лише в 1977/1978 навчальному році студенти-історики здійснили 12 екскурсій до міст-героїв, у Краснодар, в урочище Шумейкове на Полтавщині, де споруджений меморіал на честь воїнів Південно-Західного фронту. Справжніми ентузіастами екскурсійної роботи були куратори академічних груп Л.Л. Мазуренко, Л.М. Новохатько, П.М. Тригуб [22].

Протягом десятиліття починаючи з 1966 року на російському відділі філологічного факультету навчалися посланці з Узбекистану, а з 1971 – з Казахстану. До початку 1980-их років у стінах ВНЗ було підготовлено 280 учителів для цих союзних республік.

Щороку в педінституті відзначались дні Казахської й Узбецької РСР, улаштовувалися вечори національної поезії. В 1969 році був створений вокально-інструментальний ансамбль «Дружба», в якому брали участь українці, казахи, узбеки. Понад 350 концертів дав цей популярний колектив для населення міста та області. Солісти ансамблю Нуріддін Марупов й Іван Делія за виконання українських і узбецьких пісень на заключному огляді республіканського фестивалю самодіяльного мистецтва були відзначені срібними медалями лауреатів.

Колектив ВНЗ підтримував тісні контакти з вищими навчальними закладами Кошалінського та Слупського воєводств ПНР і Великотирновського округу НРБ. В інституті стали традиційними вечори, присвячені виникненню слов'янської писемності, річницям визволення болгарського народу з-під турецького ярма та ін. [23].

Ректорат і громадські організації інституту приділяли постійну увагу трудовому загартуванню студентської молоді. Виховання сумлінного ставлення до праці здійснювалося в ході навчального процесу, педагогічної та суспільно-політичної практики, в час літнього трудового семестру. В 1961 році комітет комсомолу інституту прийняв рішення активно включитись у боротьбу за перетворення Полтави в місто зразкової праці й побуту. Студенти взяли шефство над Жовтневим парком, протягом року відпрацювали на його благоустрої 8 тисяч людино-днів. Ними були впорядковані газони і клумби парку, висаджено сотні тисяч квітів. У наступні роки Жовтневий парк, що є окрасою міста, перебував під постійним наглядом майбутніх педагогів. У 1960 – 1970-ті роки студенти інституту брали участь у створенні дендрарію, будівництві тролейбусної лінії, стадіону, Палацу спорту,

академічних груп, їх звіти заслуховувалися на радах факультетів, засіданнях кафедр [20].

Невід'ємною складовою частиною виховного процесу в той час стала суспільно-політична практика студентів. У Полтавському педагогічному інституті вона впроваджувалась з середини 1970-их років. Для керівництва практикою створено інститутську раду та факультетські комісії, до яких уходили представники кафедр суспільних наук, деканатів, парткому і комітету комсомолу. В її функції входило складання планів суспільнокорисної діяльності студентів, розроблення тематики студентських лекцій для населення міста та області, координація роботи факультету громадських професій.

Однією з основних цілей суспільно-політичної практики було оволодіння навичками організаторської роботи з людьми, що вкрай необхідно для майбутнього вчителя. Досягнення цієї мети здійснювалося насамперед шляхом участі в діяльності громадських організацій, в органах студентського самоуправління, в час педагогічної й піонерської практик. Близько 90% студентів мали постійні та тимчасові громадські доручення. Більшість старшокурсників була членами товариства «Знання». Вони читали лекції й проводили бесіди на різноманітну тематику. Так, у час проходження педпрактики в 1976/1977 навчальному році студенти третіх і четвертих курсів прочитали понад 800 лекцій зі свого фаху, на педагогічну тематику. В тому ж році студенти молодших курсів підготували 1670 рефератів, більшість з яких було використано в лекційній пропаганді.

Дійову допомогу студентам у поглибленні знань, здобутих у процесі навчання, розширенні світогляду, придбанні навичок, необхідних для виховної роботи, надавав факультет громадських професій (декан – старший викладач Н.Д. Волкова). ФГП був створений у 1968 році. За двадцятирічний період існування вдосконалилась його структура, збільшився контингент слухачів. Якщо в 1968 році на факультеті громадських професій навчалось 814 студентів, то в 1978 році — вже 2125. На початок свого існування ФГП мав 5 відділень, а в середині 1980-их років — 11. На них слухачі оволодівали професіями лекторів, керівників художньої самодіяльності, інструкторів фізичної культури тощо. Протягом 1969 – 1988 років факультет громадських професій закінчили 9223 випускники інституту, багато з них зарекомендували себе активними громадськими працівниками [21].

В інституті дістали поширення такі позанавчальні форми патріотичного виховання, як зустрічі студентів із учасниками Великої Вітчизняної війни, з воїнами Полтавського вищого командного зенітно-ракетного училища, з яким інститут підтримував шефські зв'язки. Бажаними гостями майбутніх учителів часто були Герої Радянського Союзу І.І. Бабак, В.О. Вахмєєв, А.П. Глущенко, А.С. Петушков, повний кавалер ордена Слави Н.К. Андрієнко; своїми спогадами про боротьбу з німецько-фашистськими загарбниками ділилися професори П.М. Денисовець, В.С. Жученко, доценти Д.І. Ганич, Г.Т. Линник,

$$i = 10 + \frac{5(C_{10-14} + C_{15-19} + \dots + C_{45-49}) - 40C_{50}}{1 - C_{50}} \quad [23, \text{с.49}]$$

Отже, згідно з даними Румянцевського опису середній вік вступу полтавських чоловіків становив

$$i = 10 + \frac{5(3,924) - 40(0,0685)}{1 - 0,0685} = 10 + \frac{16,88}{0,9315} = 28,1 \text{ року,}$$

а для жінок

$$i = 10 + \frac{5(2,30) - 40(0,017)}{1 - 0,017} = 10 + \frac{12,12}{0,983} = 22,3 \text{ року.}$$

Отримані результати трохи перевищують показники, вираховані мною для старообрядницьких слобод та українських сіл Стародубського полку. Там, згідно з даними цього ж джерела, середній вік вступу в перший шлюб серед росіян-старовірів становив: для чоловіків – 22,5 роки, а для жінок – 19,3. Українські чоловіки одружувалися на рік пізніше – 23,7, а жінок видавали в 19,1 року [26, с. 194-195]. Вони більш схожі на показники отримані Ігорем Сердюком для Переяслава, для чоловіків – 25,7, а для жінок – 22,5 [16, с. 113-114].

Імовірно, що на їхню точність вплинули різні чинники, особливості джерела й високий порівняно із селами відсоток неодружених у структурі міської популяції. Однак шлюбний вік мешканців Полтави повністю збігається з аналогічними показниками визначеними вище згадуваним Цезарієм Кукльо для території Речі Посполитої. Він, зокрема, стверджує, що «в кінці існування шляхетської Речі Посполитої чоловіки одружувалися, маючи в середньому 25-29 років, а жінки виходили заміж у 20-24 роки» [2, с. 278-279]. У країнах Західної Європи, особливо у великих міських центрах, вік вступу в перший шлюб так само знаходився саме в цих межах [25, с.202]. Наприклад, у містечку Селбі, що в Йоркширі (Англія), за підрахунками Роджера Беллінгхема (Roger Bellingham), для чоловіків він становив 25,1 роки, а для жінок – 22,8 [29, р. 56].

Підсумовуючи свій аналіз статево-вікової та шлюбної структури населення Полтави у другій половині XVIII століття, зазначу:

1. Попри те, що залучені для аналізу джерела з точки зору історичної демографії свідчать про низьку статистичну культуру їхніх укладачів та респондентів, уміщена в них інформація дозволяє дослідити поставлену проблему.
2. Загальна чисельність населення м. Полтави в другій половині XVIII століття становила близько 7,5 тисяч осіб, а статева перевага належала жінкам. За населеністю Полтава навіть перевищувала число мешканців деяких інших полкових міст. Так, згідно з даними Румянцевського опису, в Ніжині тоді проживало 5469 осіб [30, с. 93], а в Стародубі – 4286 [31, с. 86]. Перевага молодих і дорослих над особами похилого віку вказує на те, що міська популяція в досліджуваній період переживала демографічну молодість.
3. Більше від половини полтавців віком від 15 і старші перебували в шлюбі. Досить суттєвою виявилися частка нежонатих, більшість із яких мала всі перспективи одружитися. Всупереч поширеній думці про те, що в традиційному суспільстві лише окремі індивіди ніколи в

житті не брали шлюб, 7 чоловіків і 2 жінки з кожних 100 осіб населення міста впродовж усього життя залишалися поза його межами. Незважаючи на можливість брати шлюб доволі рано, середній вік вступу в перший шлюб для чоловіків становив 28,1 року, а для жінок – 22,3 року.

Список використаних джерел

1. Муромцева Ю.І. Демографія: навчальний посібник / Ю.І. Муромцева. – К.: Кондор, 2006. – 300 с.
2. Kuklo C. Demografija Rzeczypospolitej przedrozbirowej / C. Kuklo. – Warszawa: Wzdownictwo DIG, 2009. – 534 ss., il., wykresy, 5 map kol.
3. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДАК України). – Ф. 57: Генеральний опис Лівобережної України 1765-1769 рр. – Оп. 2. – Спр. 1: Показання жителствующих в городе Полтаве разного звания людей. – Арк. 1-388.
4. Там само. – Ф. 990: Переяславсько-Бориспільська духовна консисторія. – Оп. 2. – Спр. 34: Исповедная роспись церквей Полтавской протопопии за 1775 г. – Арк. 6 зв., 7-119.
5. Волошин Ю.В. «Для точного исчисления и сведения всего малороссийского народа»: проведення Румянцевського опису в полковому місті Полтаві (1765-1766 рр.) / Ю.В. Волошин // Краєзнавство. – 2011. – №1. – С.57-71.
6. Там само. – Ф.57. – Оп.2. – Спр.8: Полку Полтавского дела разные.
7. Максимович Г.А. Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией / Г.А. Максимович. – Т.1. – Нежин: [Б. и.], 1913. – 401 с.
8. Kuklo C. Kobieta samotna w spó ieczecstwie miejskim u schy iku Rzeczypospolitej szlachetckiej / C. Kuklo. – Biaiystok: wydawnictwo uniwersytetu w Biaiymstoku, 1998. – 267 s.
9. Сердюк І.О. Особливості відображення вікових категорій населення Лівобережної України в Румянцевському описі Малоросії / І.О. Сердюк // Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки». – 2008. – № 33-34. – С. 55-62.
10. Волошин Ю.В. Жінка-вдова в полковому місті Полтаві другої половини XVIII ст. (за матеріалами Румянцевського опису Малоросії) / Ю.В. Волошин // Київська Старовина. – 2011. – №1. – С.13-31.
11. Henry S. Shryock and Jacob S. Siegel, Methods and Materials of Demography / Shryock S. Henry, Siegel S. Jacob. – New York: Academic Press, 1976. – 415 p.
12. Human Longevity, Individual Life Duration, and the Growth of the Oldest-Old Population / Edited by Jean-Marie Robine, Eileen M. Crimmins, Shiro Horiuchi and Zeng Yi. – Dordrecht: Springer, 2007. – 422 p.
13. Дмитренко В.А. Матеріали церковного обліку населення Київської та Переяславської-Бориспільської епархій як джерело з соціальної історії Гетьманщини XVIII ст. / В.А. Дмитренко // Дисертація на

педагогічного досвіду вчителів області. В 1972 році чотири випускники історичного та два філологічного факультетів уперше успішно захистили перед Державною екзаменаційною комісією дипломні роботи. У подальшому, в 1970 – 1980-их роках, щорічно подавали до захисту 80-90 робіт. Як правило, дипломні дослідження тісно пов'язувалися з науковою проблематикою, що розроблялася на кафедрах, і нерідко носили прикладний характер. Так, у 1977 році студент-заочник фізико-математичного факультету М. Тригуб виконав дипломну роботу на тему «Дидактичні основи оформлення типового шкільного кабінету математики», в якій запропонував власний оригінальний варіант обладнання кабінету, виготовив відповідні креслення й написав рекомендації вчителям щодо його практичного використання. Перший типовий навчальний кабінет за проектом М. Тригуба було створено в педінституті. Він дістав схвалення фахівців Інституту математики АН УРСР і працівників народної освіти [19].

Основою фахової підготовки студентської молоді в стінах ВНЗ є навчання, але саме по собі воно не може забезпечити процес формування висококваліфікованого вчителя. Тому навчання відбувається рука в руку з процесом виховання. В Полтавському педагогічному інституті виховний процес, починаючи з 1966 року, здійснювався на основі перспективного планування. Плани складались на п'ять років із таким розрахунком, аби забезпечити наступність і безперервність виховної роботи серед майбутніх педагогів упродовж усього періоду навчання в інституті. Звичайно, в умовах радянської дійсності ці плани були заідеологізовані, містили такі дефініції, як «комуністичне виховання», «пролетарський інтернаціоналізм» тощо. Але ціла низка його положень, особливо щодо трудового, морального та естетичного виховання, безумовно, мала позитивний характер.

Працюючи над удосконаленням системи підготовки вчителів, ректорат і громадські організації постійно дбали, щоб виховна робота дієво впливала на кожного студента. Індивідуалізація виховання зумовлювалася передусім діяльністю інституту кураторів. Обов'язки кураторів академічних груп на стаціонарі й заочному відділі виконували 100-190 викладачів. Це, як правило, авторитетні педагоги, котрі мали необхідний досвід організаторської роботи. Вимогливими і доброзичливими наставниками студентської молоді зарекомендували себе В.П. Андерш, В.П. Бурлаченко, Л.П. Вар'яно, Н.Г. Кривошапко, В.П. Мирний, В.С. Воловик, Г.Г. Сидорова, М.Й. Чупрун та багато інших викладачів.

Діяльність кураторів знаходилася в центрі уваги кафедр, деканатів, партійної організації. В 1978 році в інституті створили постійно діючий семінар кураторів, на якому вивчалися різні аспекти методики виховної роботи з молоддю, кращі наставники ділилися своїм досвідом згуртування колективу студентської групи, стимулювання його трудової й громадської активності. На допомогу кураторам у 1979 році кафедра педагогіки підготувала методичні вказівки з проведення виховних годин в академічних групах. Одночасно здійснювався систематичний контроль за роботою викладачів, прикріплених до

Важливим засобом підготовки майбутніх спеціалістів є студентська наукова робота. Серйозні якісні зрушення щодо її організації в стінах інституту намітились у середині 1960-их років. Саме тоді наукова частина і кафедри виділили для керівництва студентськими науковими гуртками досвідчених науковців — професорів І.Д. Іваненка, А.С. Череваня, доцентів Г.Н. Ворону, В.Г. Євтушенка, В.М. Заливчого, П.Ю. Кикоть, М.Ф. Кривчанську, В.В. Ліхіна, О.К. Міщенко, М.І. Різуна, В.А. Савельєва, В.О. Шутовського, старших викладачів Н.А. Вакуленка, О.Й. Даниська, Г.П. Денисовець, Л.Л. Мазуренко, М.Н. Павлія, О.П. Попенка, М.Л. Семенюченко та інших. З метою активізації діяльності студентського наукового товариства в 1965 році був проведений перший інститутський конкурс на кращу дослідницьку роботу, в якому взяли участь 18 студентів. Журі визнано переможцями конкурсу Ю. Самусенка, Л. Соломаху (природничий факультет), Н. Слатіну (фізико-математичний факультет), Л. Семергея (історико-філологічний факультет). У 1964–1966 роках практикувалось видання тез доповідей студентських наукових конференцій Полтавського педінституту.

Свідченням зростання рівня наукової роботи студентів у 1960-ті роки став факт участі членів СНТ ВНЗ у кількох всесоюзних і республіканських теоретичних конференціях. Так, О. Корсунський зробив доповідь на Всесоюзній конференції у Львові (1966), учасники Всесоюзної математичної конференції в Ризі (1966) заслухали доповідь Н. Слатіної, на Республіканській науково-теоретичній конференції з історії ЛКСМУ (Одеса, 1969) з повідомленням виступив О. Єрмак. Деякі з активних членів студентського наукового товариства 1960-их років у подальшому успішно захистили кандидатські дисертації й працювали або працюють і тепер викладачами в рідному інституті. Серед них – Л.Л. Безобразова, О.П. Єрмак, В.І. Мокляк, М.М. Ніколаєв, О.П. Руденко, Ю.В. Самусенко, В.М. Снігуренко.

У пошуках більш ефективних шляхів залучення студентів до науково-дослідницької роботи в 1977 році кафедри стали організовувати проблемні наукові гуртки. Внаслідок цього замість існуючих раніше 27 студентських гуртків було створено 54 гуртки спеціалізованого профілю, в яких працювало 1022 члени СНТ. Як правило, гуртківці досліджували проблематику, споріднену з науковими інтересами своїх керівників, що давало можливість брати участь у розробленні госпдоговірних робіт та комплексних кафедральних тем.

Широка постановка науково-дослідницької діяльності студентів в інституті стала важливим фактором розвитку їх пізнавальної активності, творчого мислення, дала змогу істотно поліпшити виконання окремих видів навчальної роботи. Якщо в першій половині 1960-их років курсові роботи, як правило, носили реферативний характер і здебільшого виконувались на основі опрацювання літературних джерел, то починаючи з 1964/1965 навчального року значна частина студентів виконувала їх з використанням архівних матеріалів, наслідків лабораторних експериментів, вивчення

- здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.06. – Київ, 2011. – 190 с.
14. Полное собрание законов Российской империи (далі ПСЗ). – Т. 10. – СПб.: [Б. и.], 1830. – 1004 с.
 15. Полтавщина: Енцикл. довід. (За ред. А.В. Кудрицького). – К.: УЕ, 1992. – 1022 с.
 16. Сердюк І.О. Полкові міста Лівобережної України середини XVIII ст.: історико-демографічний вимір (на прикладі Ніжина, Переяслава й Стародуба): дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.01. / І.О. Сердюк. – К.: [на правах рукопису], 2010. – 283 с.
 17. Froide A.M. Hidden wom en: rediscovering the singlewom en of early modern England / A.M. Froide // Local population studies. – Spring, 2002. – № 68.
 18. Острась Е.С. Врожайність зернових культур, хлібні ціни та забезпечення населення хлібом у Лівобережній Україні в другій половині XVIII ст. / Е.С. Острась. – Донецьк: Видавництво Донецького національного університету, 2003. – 80 с.
 19. Державний архів Полтавської області. – Ф.8831. – Оп.9. – Спр.1. – Арк. 91.
 20. Демография: учебное пособие / Кол. авторов: под ред. В.Г. Глушковой, Ю.А. Симагина. – М.: КНОРУС, 2010. – 288 с.
 21. Медков В.М. Демография: ученое пособие / В.М. Медков. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2002. – 576 с.
 22. Демографический энциклопедический словарь / Под ред. Д.И. Валентей. – М.: Сов. энциклопедия, 1985. – 608 с.
 23. Анри Л., Блюм А. Методика анализа в исторической демографии / Пер. с франц. С. Хока и Ю. Егоровой / Л. Анри, А. Блюм. – М.: РГГУ, 1997. – 208 с.
 24. ЦДІАК України. – Ф. 57. – Оп.1. – Спр.117. – Арк. 112.
 25. Петренко І.М. Шлюбно-сімейні відносини в повсякденному житті мирян Російської держави XVIII ст.: монографія: в 2 ч. – Ч. 1. / І.М. Петренко. – Полтава: РВВ ПУЕТ, 2010. – 276 с.
 26. Волошин Ю.В. Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. (історико-демографічний аспект) / Ю.В. Волошин. – Полтава: АСМІ, 2005. – 312 с.
 27. Сердюк І. Вдівці і вдови у Румянцевському описі Переяслава (Історико-демографічний аналіз) / І. Сердюк // Краєзнавство. – № 1-4. – 2008. – С. 175-181.
 28. Klassen Sherri. Widows and Widowers / Sherri Klassen // Encyclopedia of European social history from 1350 to 2000 / Peter N. Stearns, editor-in-chief. – Vol.4. – Detroit, New York, San Francisco, London, 2001. – 524 p.
 29. Bellingham Roger. Age at m arriage in the late-eighteenth century / Roger Bellingham // Local Population Studies. – Number 61, (Autumn 1998). – P. 54-56.

30. Кулаковський В.М. Класове розшарування міського населення у XVIII ст. / В.М. Кулаковський // Український історичний журнал. – 1980. – №9. – С. 86-93.
31. Сердюк І.О. Демографічні характеристики дитячого населення Стародуба за даними Генерального опису Лівобережної України 1765 – 1769 рр./ І.О. Сердюк // Наукові записки: збірник праць молодих учених та аспірантів. – Вип. 17. – Київ–Хмельницький, 2008. – С.79-100.

Ю.В. Волошин

**ПОЛОВОЗРАСТНАЯ И БРАЧНАЯ СТРУКТУРА НАСЕЛЕНИЯ
ГОРОДА ПОЛТАВЫ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XVIII ВЕКА**

В статье анализируется половозрастная и брачная структура населения города Полтавы во второй половине XVIII века. Определяется численность, половозрастная структура и семейное положение его жителей. Выясняется уровень окончательного безбрачия и средний возраст вступления в первый брак.

Ключевые слова: население, половозрастная структура, брак, брачность, семейное положение.

Y.V. Voloshyn

**AGE-SEX AND MARITAL STRUCTURE OF THE POPULATION
OF THE CITY OF POLTAVA IN THE SECOND HALF
OF THE 18TH CENTURY**

In this article the age-sex and marital structure of the population of the city of Poltava in the second half of the 18th century is examined. The quantity, age and sex structure, and marital status of its residents is determined. The level of definitive celibacy and the average age at first marriage is found out.

Key words: population, age and sex structure, marriage, marital status.

Надійшла до редакції 23 березня 2011 року

* * *

працювали над методичною темою «Науково-педагогічне забезпечення переходу на новий зміст математичної освіти».

На кафедрі фізики проводились експерименти з дослідження фізичних властивостей бінарних систем органічних рідин ультразвуковим методом (керівник — доцент В.П. Заливчий) та впливу магнітних полів на реологічні властивості глинистих мінералів (керівник — доцент О.Л. Верезомська). Останній експеримент мав практичне значення в галузі керамічного виробництва, де істотну роль відіграє регулювання властивостей мінералів. Завідувач кафедри доцент Ю.К. Гулак працював над темою «Механіка систем із притягальним центром». Використовуючи розроблену раніше власну теорію статичних механічних явищ у просторово обмежених системах з неточковим центром, йому вдалось знайти правильний підхід до розв'язання актуального питання про порівнювальність у параметрах руху великих планет, астероїдів, супутників планет у Сонячній системі.

Головною проблемою кафедри хімії (завідувач — доцент Ю.В. Самусенко) стало підвищення продуктивності культурних і дикоростучих рослин під впливом стимулюючих дій деяких похідних нафтостиролу. Паралельно з цим здійснювався синтез нових, раніше не описаних у літературі хімічних сполук на основі нафтостиролу й аценафтену. Багато з досліджень кафедри мали народногосподарське значення. Наприклад, Рубіжнський хімічний комбінат, запровадивши винахід доцента А.П. Каришина з аценафтену, одержував 5-6 тис. крб. економії на кожну тонну випущеної продукції.

У педінституті поступово впроваджувалось виконання госпдоговірної тематики. Лише за 13 років (1976 – 1989) обсяг наукових досліджень з госпдоговірних тем зріс із 25 до 200 тис. крб. (у тогочасних цінах).

У 1970 – 1980-ті роки значно розширилися зв'язки кафедр із науковими установами Академії наук, із провідними ВНЗ країни. Так, кафедра політичної економії координувала свою діяльність з інститутами економіки АН СРСР та АН УРСР. Науковці кафедри філософії активно спілкувалися зі спорідненими кафедрами Київського і Харківського університетів, а кафедра російської й зарубіжної літератури мала тісні контакти з Інститутом світової літератури імені О.М. Горького, Сімферопольським державним університетом, Московським обласним педагогічним інститутом імені Н.К. Крупської.

На базі Полтавського педагогічного інституту все частіше відбувалися всесоюзні, республіканські та міжвишівські конференції, в яких брали участь провідні вчені Радянського Союзу. В 1974 році в інституті відбулись міжвишівські конференції з нагоди 800-річчя Полтави та 125-річчя від дня народження Панаса Мирного, в 1975 році – республіканська конференція, присвячена 100-річчю з дня народження А.В. Луначарського, в 1978 році – I Всесоюзний з'їзд паразитологів, міжвишівська конференція до 100-річчя від дня народження А.С. Макаренка, в 1980 році – Перша Республіканська конференція з історичного краєзнавства, в 1987 році – Перша Всесоюзна конференція з історичного краєзнавства [18].

П.М. Денисовець), є історія України ХХ століття. Одному з важливих аспектів цієї багатогранної теми присвячена монографія доцента В.Є. Лобурця «Формування кадрів радянського робітничого класу України (1921 – 1932 рр.)» (Харків, 1974). Книга вносила чимало нового у вивчення біографії робітництва. Вона висвітлювала процес формування робітничих кадрів республіки, показувала джерела і форми поповнення його рядів, зміни в кількісному і якісному складі. Цікаву роботу про діяльність рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів на Україні в 1918 – 1920 роках підготував до друку доцент П.М. Тригуб. У 1980-ті роки на кафедрі намітився певний напрям дослідницької роботи, пов'язаний з вивченням культурних взаємозв'язків російського, українського, білоруського і молдавського народів. Кандидатські дисертації з цієї проблематики захистили старші викладачі Р.І. Стівбун та Т.П. Демиденко.

Більшість науковців кафедри загальної історії вивчала традиції міжнародного робітничого руху. Одночасно з опрацюванням цієї комплексної теми завідувач кафедри доцент М.В. Бака досліджував аграрні перетворення в НДР у 1940 – 1950-их роках; доцент М.О. Авдєєва студіювала історію поширення ідей утопічного соціалізму в США.

Колективи кафедр російської та української мов (завідувачі — професор В.О. Горпинич і доцент М.Ф. Алефіренко) працювали над проблемою розвитку й збагачення мов, удосконаленням їх літературних норм та стилістичних засобів. Робота над спільною міжкафедральною комплексною темою «Лексика й фразеологія російської та української мов та вивчення їх у школі» дала позитивні наслідки. Зокрема, велику допомогу учням середньої школи та інших навчальних закладів в оволодінні мовами надала важлива лексикографічна праця Д.І. Ганича та І.С. Олійника «Російсько-український словник», який витримав кілька видань і дістав схвальну оцінку в широких мовознавчих колах.

Літературознавці кафедри української літератури (завідувач — доцент П.К. Загайко) досліджували літературний процес в Україні 1920 – 1950-их років. Доценти О.Д. Ганич, Ф.М. Неборячок, Є.Є. Радченко підготували чимало друкованих праць про творчість Володимира Сосюри, Миколи Бажана, Андрія Малишка. Колектив кафедри російської та зарубіжної літератури (завідувач — доцент Н.В. Хоменко) розробляв комплексну тему з вивчення творчості В.Г. Короленка. Перші наслідки своєї роботи науковці кафедри повідомили на Всесоюзних Короленківських читаннях, присвячених 125-річчю з дня народження письменника, які відбулися в Полтавському педінституті у травні 1978 року.

Викладачі кафедр математики досить успішно опрацьовували теми теоретичного і прикладного характеру. Кафедра математики під керівництвом доцента Е.Б. Яворського досліджувала комплексну проблему «Зображення алгебраїчних систем», а на кафедрі математичного аналізу (завідувач — доцент З.М. Литовченко) вивчалась тема «Аппроксімаційний метод в теорії диференційованих та інтегральних рівнянь». Крім того, співробітники обох кафедр

ІДЕЙНІ ПІДХОДИ УКРАЇНСЬКИХ РАДИКАЛ-ДЕМОКРАТІВ ДО ПИТАННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ

У статті розглядається еволюція поглядів Української радикально-демократичної партії впродовж усього періоду її діяльності на фундаментальне політико-правове питання прав людини.

Ключові слова: Українська радикально-демократична партія, права людини, права нації.

Актуальність запропонованого дослідження зумовлюється потребою подальшого вивчення питання прав людини в ідеологічних концепціях українських політичних партій початку ХХ століття, зокрема Української радикально-демократичної партії (УДРП), що вможливить об'єктивну узагальнюючу оцінку місця прав людини в українській політичній думці епохи національного відродження. У вітчизняній історіографії є низка праць, у яких у загальних рисах розглядається зазначена проблематика [1], однак підходи українських радикал-демократів до питання прав людини не були об'єктом окремого дослідження. Метою цієї статті є аналіз розвитку ідеї прав людини в політико-правовій концепції однієї з найвпливовіших українських буржуазно-демократичних партій – УДРП, що діяла в Україні та в еміграції впродовж перших десятиліть минулого століття.

Витоки УРДП сягають 70-их – 80-их років ХІХ століття, коли частина громад – первинних осередків ліберально-демократичної української інтелігенції – набуває політичних ознак. Наступним етапом становлення УРДП було утворення 1897 року. Загальної української організації. Протягом 1903 – 1904 років остання реорганізувалася в Українську демократичну партію (УДП), із якої у квітні 1905 року виділилася Українська радикальна партія (УРП). У цьому ж році УДП і УРП об'єдналися в Українську демократично-радикальну партію (УДРП). Восени 1908 року УДРП трансформувалася в Товариство українських поступовців (ТУП), яке зберегло практично всі ознаки своєї попередниці. Протягом березня – червня 1917 року ТУП перетворився в Українську партію соціалістів-федералістів (УПСФ). У 1923 році остання перейменувалася в Українську радикально-демократичну партію (УРДП). Під цією назвою партія діяла в еміграції до 1939 року. У вітчизняній і закордонній історіографії утвердився підхід, згідно з яким для позначення всього періоду існування партії вживається остання її назва – УРДП. Об'єднуючи в своїх рядах багатьох інтелектуалів (С. Єфремова, Б. Грінченка, М. Славинського, П. Стебницького, О. Лотоцького, Ф. Матушевського, С. Шелухіна, М. Туган-Барановського та інших), партія істотним чином впливала на ідеологію українського національного руху.

Своїм ідейним попередником радикал-демократи вважали видатного українського мислителя та громадсько-політичного діяча

М. Драгоманова, творча спадщина якого відзначається певною неоднозначністю, а в деяких питаннях – навіть суперечливістю. Все ж, на погляд одного з ідеологів УРДП С. Єфремова, вчення М. Драгоманова базувалося на двох основних постулатах: політичної свободи особистості й децентралізації Росії шляхом федералізму, як необхідної умови забезпечення політичних свобод [2, с. 161 – 162]. На основі поєднання цих двох фундаментальних принципів і розвивали свою політичну доктрину українські радикал-демократи в дореволюційний період своєї діяльності.

Програма УДП вимагала на рівні всієї російської держави утвердження загальних, прямих, рівних та таємних виборів (без різниці статі, віросповідання й національності), свободи особи, свободи слова, совісті (на основі принципу відділення церкви від держави), свободи зборів, спілок, організацій, страйків і ліквідації станів. У декларуванні економічних прав людини програма УДП не відзначалася розлогістю. Так, автономний краєвий український сейм мав би встановити 8-годинний робочий день та державну пенсію німецьким, інвалідам та всім робітникам з 60-річного віку. Програма УДП визнавала в задекларованій автономній Україні рівне з українцями право національних меншин на задоволення їх національних, культурних, політичних і економічних потреб [3, с. 140].

Підходи платформи УРП до прав людини відзначалися значно більшим обсягом за рахунок конкретизації відповідних положень. Так, згідно з платформою УРП, державний лад реформованої Росії мав би забезпечувати загальновідомі права людини, насамперед, право на гуманне покарання в разі порушення закону (без катування, смертної кари, довічного ув'язнення – «кари, що часом буває гірша за смертну»); право на недоторканність особи, житла та листування без санкції суду. Крім того, стверджувалося в програмі, кожна людина повинна мати право оселятися і проживати у будь-якому місці, займатися будь-якою незабороненою діяльністю та вільно розпоряджатися своєю власністю без будь-якого державного дозволу; вільно користуватися рідною мовою в приватному і громадському житті; вільно говорити, писати й друкувати, відповідаючи за можливі порушення тільки в судовому порядку; сповідувати будь-яку віру або не сповідувати жодної; вільно збиратися та об'єднуватися в спілки й товариства і страйкувати. Громадянські права та обов'язки мали бути рівними для всіх, що передбачало скасування всіх класових, станових привілеїв і переваг за ознакою статі, віри й національною ознакою.

Разом з тим платформа УРП, як і програма УДП, установлювала органічний зв'язок між зазначеними громадянськими правами людини та правами «одиниці колективної» – нації чи народності. Партія вимагала забезпечення таких прав шляхом створення в оновленій російській державі рівноправних національно-територіальних автономій з правотворчими повноваженнями. Не згадавши про виборче право в масштабі всієї реформованої Росії як федерації національних автономій, платформа УРП задекларувала загальне, пряме, рівне та таємне виборче право за пропорційною системою в майбутній

Полтавська область» (К., 1967), яке стало настільною книгою для широкого кола читачів, особливо вчителів, працівників культурно-освітніх установ та закладів тощо.

У 1961 – 1962 роках вийшли з друку останні XII і XIII томи «Наукових записок» Полтавського педагогічного інституту. В історико-літературній, мовно-методичній і фізико-математичній серіях записок були опубліковані статті з вітчизняної історії П.М. Денисовця, В.Є. Лобурця, М.І. Малич і І.М. Попика; повідомлення з методики викладання української мови в школі П.С. Дудика, М.Ф. Кривчанської, Г.П. Денисовець, П.К. Загайка; літературознавчі матеріали про творчість радянських письменників П.Ю. Кикоть, М.А. Крестініна, П.М. Падалки; дослідження в галузі узагальнюючих чисел і подільності в асоціативній системі В.В. Ліхіна й М.Ф. Гардашника та інших викладачів. У наступні роки наукова продукція викладачів друкувалася переважно в академічних журналах і тематичних міжвідомчих збірниках.

Важливим чинником поліпшення рівня наукової роботи професорсько-викладацького складу інституту в ті роки стало виконання кафедральних і міжкафедральних тем, планування яких було запроваджене в 1971 році. Комплексні теми дозволили подолати розпорошеність зусиль викладачів у наукових дослідженнях, сприяли творчому згуртуванню кафедр та факультетів, позитивно вплинули на зростання кількості наукових публікацій. Якщо в 1971 – 1975 роках викладачі опублікували 467 праць загальним обсягом 299 друкованих аркушів, то в другій половині 1970-их років — 801 праця обсягом 897 аркушів. Тоді в інституті 15 комплексних тем розробляли 160 викладачів.

Приклад у науковій роботі подавав ректор інституту І.А. Зязюн. У 1976 році він успішно захистив докторську дисертацію на тему «Формування і сфери вияву естетичного досвіду особи», опублікував кілька монографій. Серед них передусім потрібно відзначити дослідження «Естетичний досвід особи» (К., 1976), де розглядається процес формування, збагачення й функціонування естетичного досвіду, розкриваються його діалектичні зв'язки з суспільним життям, роль та місце у становленні гармонійно розвиненої творчо активної особи. Створена за участю професора І.А. Зязюна праця «Естетичне виховання у вищих навчальних закладах» (К., 1976) містить цінні практичні рекомендації щодо формування особистості майбутнього спеціаліста в стінах ВНЗ. У 1977 році І.А. Зязюн став доктором філософських наук, у 1879 – професором, а в 1989 його обрали дійсним членом Академії педагогічних наук СРСР.

Кафедра політичної економії (завідувач професор — В.С. Жученко) працювала над вивченням проблеми економічної ефективності сільськогосподарського виробництва. У подальшому з цієї проблематики захистили докторські дисертації доценти Б.Я. Кузник і С.С. Ніколенко.

Провідною темою, що її багато років досліджував колектив кафедри історії СРСР та УРСР (завідувач – професор

керівникам та вчителям-предметникам, спільно з ними здійснювали апробацію нових методів навчання, проводили експериментальні уроки тощо. Викладачі інституту багато працювали над вивченням передового педагогічного досвіду кращих учителів області. Так, доцент П.К. Загайко в статті «Щастя педагогічної професії» узагальнив «секрети» фахової майстерності заслуженої вчительки УРСР К.С. Українець з Білецьківської середньої школи Кременчуцького району. Статтю про заслуженого вчителя УРСР І.М. Омеляненка, який працював у Сагайдацькій середній школі Шишацького району, опублікував у журналі «Фізика в школі» (1976. – №3) доцент П.Я. Михайлик.

Полтавський педінститут усіляко заохочував учителів до розроблення кафедральних методичних тем, допомагав у публікації їх наукової продукції. Про все помітнішу участь шкільних педагогів у дослідницькій роботі кафедр свідчить той факт, що на вишівських звітно-наукових конференціях протягом 1976 – 1979 років із повідомленнями виступило 178 учителів області [17].

Тісні та різноманітні взаємозв'язки педінституту зі школами області приносили велику користь не лише вчителям, а й викладачам. Знання здобутків і проблем загальноосвітньої школи давало змогу поліпшувати навчально-виховний процес в інституті відповідно до сучасних вимог життя. Інститутські лекції й семінарські заняття, збагачені кращим досвідом учителів-предметників, прискорювали формування в майбутніх педагогів відповідних умінь та навичок роботи з учнями.

У 1960 – 1980-их роках професорсько-викладацький склад Полтавського педінституту поряд з удосконаленням навчального процесу досяг помітних успіхів і в проведенні наукової роботи. Дослідження науковців усе тісніше пов'язувалися з потребами народного господарства, зокрема з розв'язанням актуальних проблем вищої й середньої загальноосвітньої школи. В творчому доробку викладачів стає все більше монографій, підручників та посібників для учителів. У 1961 – 1962 роках вийшли з друку посібники С.О. Березюка «Елементи сільськогосподарського виробництва в шкільному курсі фізики», В.О. Шутовського «Електричні струми в газах і вакуумах», Е.М. Рижила «Виховання дружби і товаришування учнів старшого віку». Кілька разів перевидавався підручник з української літератури для 7-го класу доцентів П.К. Падалки, П.Ю. Кикоть і старшого викладача О.Й. Даниська. Схвалення наукової громадськості республіки дістав оригінальний підручник доцента Д.М. Мазуренка «Курс теоретичної фізики. Електронна теорія речовини», що вийшов із друку в 1969 році. Характерною рисою посібника є включення прикладів, які ілюструють теоретичний матеріал. Це конкретизує формули, вони стають більше зрозумілими.

Вагомий внесок у дослідження актуальних проблем історичної науки зробили науковці кафедр суспільних наук, історії СРСР і загальної історії. 12 викладачів інституту стали співавторами фундаментального дослідження «Історія міст і сіл Української РСР.

автономній Україні. Як активне, так і пасивне виборче право мало належати всім громадянам з 21-річного віку [3, с. 142 – 143].

У плані економічних прав, зокрема прав найманих працівників, партія вимагала 8-годинного робочого дня для дорослих робітників і 6-годинного – для підлітків 14 – 18 років, при забороні праці дітям віком до 14 років; щотижневих безперервних вихідних мінімальною тривалістю 36 годин; щорічної оплачуваної відпустки для робітників, котрі пропрацювали на одному місці не менше від року; заборони понадурочної та нічної праці (остання вважалася можливою лише на безперервних виробництвах за умови добровільності й додаткової оплати); заборони жіночої праці на шкідливих для здоров'я підприємствах; допологової оплачуваної відпустки жінкам на 4 тижні до пологів і післяпологової – терміном 6 тижнів з можливістю її збільшення в разі шкідливих для матері та дитини умов виробництва.

Програма декларувала повне відшкодування робітнику з боку власника в разі його каліцтва чи втрати працездатності через професійну хворобу або через нещасні випадки не з вини робітника; пенсійне страхування і страхування на випадок інвалідності та внаслідок нещасного випадку; безплатну лікарську допомогу від власників (крім випадків хронічних хвороб, які лікувалися б за державної допомоги) і збереження заробітку на період хвороби; незалежний від власника санітарно-гігієнічний контроль умов виробництва та проживання робітників; карну відповідальність власника в разі недотримання законодавства про охорону праці [3, с. 145 – 146].

Програма об'єднаної УДРП повторювала без жодних змін відповідні положення програми УРП, однак містила уточнення, згідно з яким загальнодержавний російський парламент мав би здійснювати нагляд за дотриманням зазначених прав «громадянина і нації» [3, с. 148].

Задекларована програмами УРП та УДРП ідея національних прав (прав «одиноці колективної») була конкретизована в низці статей провідних ідеологів радикал-демократів М. Славинського та П. Стебницького. Вже в еміграції у своїй резонансній праці «Національно-державна проблема в СРСР» (1937 рік) М. Славинський так оцінював стан з правами націй у самодержавній Російській імперії: «Для імперського закону вони (нації. – В. С.) мовби не існували. Їх мова була вилучена з державного та публічного вжитку й лише обмеженим чином допускалася в літературних творах і приватному житті. Їх національні установи були розгромлені та замінені загальноімперськими, їх державно-історичні традиції кваліфікувалися як політичні злочини, як державна зрада» [4, с. 17].

У 1906 році М. Славинський у легальному виданні «Український вестник» виступав за державний переустрій Росії на основі принципів справжнього демократизму, з політичною і правовою рівністю всіх громадян незалежно від віросповідання, національності та статі. Водночас М. Славинський сподівався, що російська держава, розкріпачивши людину, має розкріпачити й нації шляхом надання їм

права на самовизначення і «природне доповнення цього права – автономію» [5, с. 38].

М. Славинський був переконаний, що всі національні права та свободи логічно входять у поняття політичної свободи взагалі. Ідеолог радикал-демократів зазначав, що в теоретичному плані в конституційній державі право кожної людини і всіх разом громадян говорити, писати, друкувати, навчатися й спілкуватися з владою рідною мовою є правом абсолютно безспірним, а замах на обмеження цього права є державним злочином, хоча і підкреслював, що в дійсності навіть у найдемократичніших країнах це право повною мірою не забезпечується на практиці. Тому для забезпечення реальної свободи націй у Росії М. Славинський пропонував прийняти спеціальний конституційний закон про національні права, який насамперед закріпив би політичну рівноправність усіх громадян Росії незалежно від їх національного походження. Потребу в такому закріпленні М. Славинський убачав, зокрема, в необхідності нейтралізації позиції правих реакційних кіл російського суспільства, котрі, оголошуючи неросіян «іногородцями», прагнули обмежити їх політичну правоздатність [6, с. 412 – 413]. Зазначений закон передбачав створення спеціальних національних установ з метою забезпечення повноцінного національно-культурного розвитку; забезпечення рівноправності національних мов в освітній сфері (негайно – в початковій і поступово – в середній та вищій школах) і в місцевих державних та громадських установах (насамперед у так званому зовнішньому діловодстві, що передбачало оволодіння відповідними чиновниками не однієї мови) [6, с. 416].

П. Стебницький теж стверджував, що новий лад реформованої Росії мав би забезпечити права не лише особи, не лише громади, але й нації [7, с. 30] на основі принципу краєвої автономії (тобто права нації на культурне та в певних межах політичне самовизначення), затвердженого основним державним законом. Цим же законом мали бути забезпечені права національних меншин автономних утворень [7, с. 34 – 35].

Зв'язок особистих та національних прав простежується і в легально проголошеній платформі діяльності ТУП на виборах до IV Державної Думи (1912 рік). Відповідні вимоги платформи поділялися, умовно кажучи, на загальноросійські й українські. Для всієї Росії платформа вимагала розширення та зрівняння виборчих прав, забезпечення недоторканності особи, забезпечення свободи професійним спілкам і культурно-просвітницьким організаціям; знищення станових відмінностей, особистих і майнових обмежень, відміни утисків та обмежень за релігійною й національною ознакою та знищення межі осілості для євреїв, як інституту, «що нічим не виправдовується і є вкрай принизливим для людської гідності»; скасування всіх обмежень при вступі до всіх навчальних закладів; видання законів, що забезпечували б інтереси робітництва.

Для України платформа вимагала введення загального навчання українською мовою і викладання нею у початкових школах у

Позитивно зарекомендувала себе створена в 1981 році на чолі з професором Н.М. Тарасевич кафедра педагогічної майстерності. Близько 10 викладачів кафедри захистили кандидатські дисертації, багатьом з них присвоєно вчене звання доцента. Викладання основ педагогічної майстерності дало змогу студентам хоч якоюсь мірою освоїти досвід багатьох поколінь учителів. Однак окремі положення програми «Вчитель» не витримали випробування практикою і часом [15].

Подальший розвиток вищої педагогічної освіти неможливий без постійного вдосконалення творчих зв'язків із загальноосвітніми школами, чіткого функціонування системи «вуз-школа». Полтавський педінститут здавна підтримував контакти з учителями шляхом читання для них лекцій на суспільно-політичну, наукову і науково-методичну тематику, проведення семінарів та конференцій. У 1964 році з метою пропаганди новітніх досягнень науки і вітчизняної шкільної методики для вчителів Полтави й області інститут організував Університет науково-методичних знань, який працював у складі факультетів педагогіки і психології, історії, української мови і літератури, математики, фізики, біології, хімії, музикознавства, загальнотехнічних дисциплін, фізвиховання. На заняття університету вчителі збиралися 3-5 разів на рік, у час зимових та весняних канікул.

Більш ефективною формою підвищення кваліфікації кадрів народної освіти виявились місячні курси поглибленої перепідготовки вчителів історії, мови і літератури, математики, фізики, біології та хімії, які діяли при інституті з 1969 року до середини 1980-их років. На цих курсах за 15 років удосконалили свій фаховий рівень 9769 учителів. Заняття з курсантами проводили досвідчені доценти і професори інституту, а також учені-педагоги науково-дослідницьких установ АПН УРСР [16].

У центрі уваги колективу Полтавського педагогічного інституту завжди була допомога сільським школам. Проте форми її в 1960-их – на початку 1970-их років були недосконалими. Факультети і кафедри здійснювали шефство над кількома довільно взятими школами, епізодично проводили там окремі заходи. Постійного, комплексного характеру зв'язки ВНЗ зі школами набрали після видання постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по дальшому поліпшенню умов роботи сільської загальноосвітньої школи». Починаючи з 1973 року ректорат спільно з облвно, обласним інститутом удосконалення кваліфікації учителів, обласним відділенням педагогічного товариства УРСР став складати щорічні плани-календарі допомоги сільським школам. При раді інституту була створена спеціальна комісія, яка координувала діяльність факультетів та кафедр у цьому напрямку.

У 1980-их роках інститут здійснював шефство над 4 базовими школами-лабораторіями та 22 сільськими школами. Форми й методи шефської роботи були досить різноманітними. Науковці кафедр проводили в школах виїзні засідання, допомагали в обладнанні навчальних кабінетів і лабораторій, надавали консультації класним

семінарська система. Вона передбачала облік поточних оцінок роботи кожного студента молодших курсів на семінарських і практичних заняттях. Така система певною мірою зближувала методику вищої освіти зі шкільною й сприяла адаптації першокурсників до навчальної діяльності в інституті. Крім того, навчальний процес став більш ритмічний, відкрилася можливість ліквідувати елементи штурмівщини в час екзаменаційних сесій.

У 1974 році на зміну контролюючо-семінарській системі приходять періодична атестація студентів усіх курсів протягом навчальних семестрів. Вона давала змогу викладачам вчасно виявляти невстигаючих і проводити з ними додаткові заняття та консультації. На основі аналізу атестаційних оцінок уточнювалась і конкретизувалась навчальна й виховна робота деканатів, комсомольських бюро факультетів, кураторів академічних груп. Кафедри теж одержали можливість більш оперативно знаходити та усувати недоліки у викладанні й засвоєнні окремих тем та розділів фахових дисциплін.

У пошуках шляхів підвищення якості підготовки молодих спеціалістів у Полтавському педінституті наприкінці 1970-их років розпочали розроблення експериментальної програми «Учитель» (школа – виш – школа). Її ініціатором і керівником був ректор І.А. Зязюн. Протягом тривалого часу він зі своїми однодумцями та послідовниками впроваджував свої ідеї в практику роботи інституту й шкіл Полтавської області. Й досяг у цій справі чимало. Наукові дослідження за програмою «Учитель» вели викладачі 17 кафедр (із 32). Досвід роботи Полтавського педінституту було схвалено місцевими органами влади, а також Міністерством освіти України.

Освоєння програми «Учитель» здійснювалось за такими основними напрямками довшівської, вишівської і післявишівської підготовки, як рання орієнтація школярів на вчительську професію, відбір юнаків та дівчат на навчання в інститут, викладання студентам спецкурсу з основ педагогічної майстерності, проведення безперервної педагогічної практики в базових навчальних закладах і післявишівська адаптація молодих учителів.

До розроблення окремих аспектів програми «Вчитель» залучалися викладачі інституту і вчителі області. Були написані й опубліковані програми, навчальні посібники, методичні рекомендації та інші наукові праці. Значний вклад у цю справу внесли професори Н.М. Тарасевич і А.М. Бойко, доценти В.Ф. Моргун, Л.В. Крамущенко, І.Ф. Кривонос та інші. На базі інституту було проведено кілька міжнародних, всесоюзних, республіканських і міжвишівських наукових конференцій з проблем педагогіки вищої школи та педмайстерності. За методикою полтавців почали працювати багато вітчизняних та закордонних викладачів і вчених. До Полтави приїжджали численні гості із вишів СРСР, Польщі, Чехословаччини, Угорщини, Болгарії, Англії, Німеччини, Японії, Китаю, США, Канади та інших країн. Тільки протягом 1981 – 1990 років в інституті побувало понад 10 тисяч чоловік. Полтава перетворилася у своєрідну «педагогічну Мекку».

місцевостях з українським населенням, обов'язкового навчання в цих місцевостях української мови, літератури, історії та українознавства в усіх середніх і вищих навчальних закладах; допуску української мови в усі громадські заклади й державні установи [8].

Водночас ідеологи ТУП розвинули і детально обґрунтували існуючу в українській політико-правовій думці ідею єдності й взаємозв'язку національних прав українського народу та народів, що проживали на території України. Ця модернізована ідея, якій судилося відіграти істотну роль у перебігу Української революції 1917 – 1920 років, уключала наступні положення: українство виходить за межі культурної творчості й ставить політичні та економічні вимоги, український національний рух – водночас і крайовий рух, який відстоює інтереси всіх націй, що мешкають на території України; децентралізація в порядкуванні всієї Росії та України, розвиток самоврядування – головна вимога українства і єдина умова повноцінного розвитку України; несправедлива економічна політика центру, яка забезпечує насамперед інтереси «державної народності», об'єктивно зумовлює необхідність децентралізації та розвитку місцевого самоврядування на рівні громад, повітів, губерній й краю в цілому, що стає справою всіх націй України; крайові економічні інтереси сприятимуть і національному самоусвідомленню українських народних мас; утвердження крайових інтересів серед усіх націй України за допомогою й через український рух створить базу для співпраці співзвучних національних течій на політичному ґрунті [9, с. 1].

Ідея єдності прав окремої людини та прав «одиниці колективної» – нації – визначала ідеологію радикал-демократів часів Української революції 1917 – 1920 років, коли вони під впливом тогочасного полівіння суспільних настроїв узяли нову для себе назву – соціалісти-федералісти. «Як права людини, одиниці-громадянина становлять наріжний камінь громадського життя, так другим наріжним каменем, підвалиною всякого справедливого ладу суть права нації – одиниці колективної. На цих двох підвалинах – правах людини і нації – ґрунтується все життя вільної держави», – йшлося в програмі УПСФ (1917 р.) [10, с. 6].

Схвалена у вересні 1917 року на партійній конференції програма УПСФ повторювала з незначними змінами вищезазначені положення платформи УРП та програми УДРП (відмінності полягали зокрема у вимозі 6-годинного робочого дня для підлітків з 16 – 18 років при забороні праці дітям віком до 16 років). Разом з тим програма УПСФ задекларувала досить широкі права національних меншин автономної України, що включали: право на пропорційне представництво в законодавчому органі України – сеймі; право вживання рідної мови в усіх приватних товариствах і школах; право об'єднуватися в національно-культурні спілки й товариства; право національних меншин тих районів, де її представники становлять не менше від п'ятої частини населення, на використання рідної мови у взаєминах з посадовими особами місцевих органів державної влади; створення

національних шкіл та підтримка національно-культурних заходів [10, с. 14].

Однак обговорювана на конференції ідея національно-персональної автономії викликала заперечення всіх делегатів і в програму партії не потрапила. Заперечення зводилися до такого: оскільки національно-персональна автономія може забезпечувати не тільки культурні, але й економічні інтереси національних меншин, оскільки вона небезпечна для українського народу з його невисоким, зумовленим минулим колоніальним становищем, загальним культурним рівнем, тому обстоювати таку автономію для національних меншин – «це значить узаконити ту історичну національно-культурну та економічну несправедливість, яка склалася» [11, с. 2]. Щоправда, невдовзі партія визначила інститут такої автономії як один із найкращих здобутків революції на Україні, як найкращий варіант розв'язання національної проблеми [12].

І за буремних революційних часів партія приділила достатньо уваги обґрунтуванню та відстоюванню основоположних прав та свобод людини. Прикладом може слугувати підхід партії до питання забезпечення свободи слова й друку в кризових умовах існування держави. Так, у 1919 році соціалісти-федералісти зауважували, що свобода слова і друку є однією з конституційних підвалин, що забезпечує в державі зростання політичної й національної свідомості народних мас, що без зазначених свобод становлення правової держави неможливе, оскільки громадянство тільки тоді досягає творчих висот, коли не зустрічає зовнішніх перепон у вільному виявленні думок, тому вони, як демократична партія, в своїх програмі завжди проголошували свободу слова і друку, як істотні гарантії справді демократичного державного ладу. Але партія визнала, що за певних обставин, що загрожують існуванню самої держави, з метою забезпечення основ державного ладу або під час війни для забезпечення «військового ладу і дисциплінарного порядку» повна свобода слова й друку може бути обмежена хоча б попередньою цензурою. Однак уведення цензури, її форма, організація та обсяг цензурних прав повинні базуватися на відповідній правовій основі, а здійснення цензури мало доручатися «особі або колегії, що вище від усього цінять істину, з громадським вихованням та високою освітою» [13].

У 1923 році вже в еміграції партія прийняла новий програмний документ – платформу, що стала планом дій УДРП при сподіваному відновленні на території Наддніпрянської України Української Народної Республіки. Майбутня українська держава уявлялася партією демократичною парламентською республікою, із загальним виборчим правом, з рівними правами громадян, з децентралізацією державних установ з метою наближення їх до населення. Держава мала гарантувати права кожної людини на життя, на честь, на освіту, на працю та її продукти, на родинне життя, на державне забезпечення у випадку інвалідності, на забезпечену старість, на активну участь у громадсько-політичному житті, що забезпечувалося б свободою

виховної роботи та її вплив на рівень знань і дисципліни учнів (експеримент проводився за завданням АПН СРСР). Студенти, які проходили практику в сільських школах, збирали матеріали про ефективність навчання за кабінетною системою. Все це допомагало виробляти у майбутніх учителів навички науково-аналітичних досліджень з педагогіки.

У процесі підготовки кваліфікованих спеціалістів для народної освіти в Полтавському педагогічному інституті широко використовувалися теоретична спадщина його ушлявлених вихованців А.С. Макаренка та В.О. Сухомлинського. У 1977 році в інституті були відкриті кімнати-музеї Макаренка і Сухомлинського, в експозиціях яких відображено життя й діяльність видатних педагогів, творчий розвиток їх ідей сучасною радянською школою. 1962 року у ВНЗ запрацював науково-педагогічний гурток студентів-макаренківців, яким незмінно керувала старший викладач К.М. Ширяєва. Гуртківці вели пошук нових матеріалів про А.С. Макаренка, оволодівали «секретами» його майстерності. З цією метою вони зустрічалися і листувалися з соратниками та колишніми вихованцями автора «Педагогічної поеми», науковими співробітниками відділу макаренкознавства Академії педагогічних наук СРСР. Члени гуртка протягом десяти років підтримували зв'язки з професором Ольмюцького університету (Чехословаччина) Лібером П'єхою, який вивчав творчість Макаренка, з школою імені Макаренка в Дрездені. В результаті наукових досліджень студентів-макаренківців з'явився збірник у видавництві «Радянська школа» (1968) [14].

Інтенсифікація навчального процесу у вищій школі з усією гостротою порушила проблему самостійної роботи студентів. Підготовка майбутніх педагогів здійснювалася таким чином, щоб забезпечити формування активної пізнавальної діяльності студентів, прищепити їм смак до освітнього саморозвитку. Основу організації самостійної роботи становили комплексні навчальні плани кафедр і деканатів, графіки всіх видів навчання студентів із визначенням обсягу завдань з кожної дисципліни, терміну їх виконання. Колективи факультетів й окремих кафедр уже мали чималий досвід організації творчої пізнавальної праці студентів. На фізико-математичному факультеті (декан — професор О.П. Руденко) викладачі неухильно запроваджували в навчальний процес елементи дослідницької роботи студентів (підготовка рефератів, написання рецензій, складання бібліографічних покажчиків), а також домоглися значних успіхів при застосуванні програмованого контролю за їх знаннями з використанням машинної техніки. Кожний викладач літературознавчих кафедр філологічного факультету (декан — доцент О.Д. Бондаревська) мав індивідуальний графік надання допомоги студентам у їх самостійній роботі, яким передбачалося проведення тематичних консультацій, усне опитування перед лекціями, перевірка читання художніх текстів і рекомендованої монографічної літератури.

Для спостереження за ходом самостійної роботи студентів стаціонару 1966 року в інституті була введена так звана контрольна-

Ректорат і громадські організації педінституту неухильно домагалися відповідності підготовки майбутніх спеціалістів вимогам життя, потребам сучасної народної освіти. 1979/1980 навчального року для всіх студентів ВНЗ уперше почали читати спеціальний курс «Основи педагогічної майстерності». Програма спецкурсу була розроблена доцентами кафедри педагогіки і психології Т.І. Гаваковою, І.Ф. Кривоносом і Н.М. Тарасевич. Крім традиційних питань про суть майстерності вчителя, педагогічних здібностей, засоби впливу на учнів, педагогічну техніку, спецкурс містив елементи театральної педагогіки й ораторського мистецтва. На всіх факультетах діяли кабінети педагогічної майстерності, обладнані відеомагнітофонами та іншою сучасною апаратурою. Тут під керівництвом досвідчених викладачів-методистів кожний студент мав можливість пройти спеціальний педагогічний тренаж.

Щоб психологічно підготувати студента до вчительської професії, розвинути в ньому педагогічні здібності, в інституті діяла добре продумана система спілкування зі школою, «вростання» в роль наставника. На молодших курсах студенти здобували педагогічні вміння і навички, проходячи безвідривну практику в школах, працюючи вихователями й вожатими в піонерських таборах. Багато першокурсників організовували дозвілля дітей у дитячих кімнатах ЖЕКів, здійснювали шефство над педагогічно занедбаними підлітками. В 1976 році комітет комсомолу для роботи з важковиховуваними дітьми створив педзагін «Турбота», який налічував 90 студентів. Спочатку студенти під керівництвом викладачів кафедри педагогіки і психології, працівників суду та прокуратури одержували відповідну методичну підготовку, а потім залучались до практичної роботи дитячих кімнат міліції, проводили рейди для виявлення підлітків, схильних до правопорушень, встановлювали індивідуальне шефство над ними. Завдяки діяльності загону десятки підопічних стали краще навчатися, поліпшили дисципліну і були зняті з обліку в дитячих кімнатах міліції [13].

На передвипускному й випускному курсах педагогічну практику студенти проходили, як правило, в базових і підшефних школах інституту. Для її керівництва, крім штатних викладачів, запрошувалися досвідчені вчителі-методисти. Серед них — заслужені вчителі УРСР І.І. Дяченко, П.А. Гудим, О.С. Салашний, К.О. Ходосов, відмінники народної освіти. Навчальна частина, кафедри фахових дисциплін розробили уніфіковані вимоги до студентів-практикантів, єдині критерії оцінювання їх діяльності. З метою максимального наближення педпрактики до реальної роботи вчителя її проходження відбувалося в різних типах середніх навчальних закладів, а 90% практикантів-випускників вели навчальну і виховну роботу в сільських школах.

Перебуваючи на практиці, студенти, крім безпосередньої навчальної й виховної роботи з учнями, допомагали школам в обладнанні класів і кабінетів, вивчали досвід учителів-новаторів. У середній школі № 28 та школі-інтернаті № 1 Полтави практиканти спільно з учителями досліджували результативність індивідуальної

пересування, свободою слова і друку, свободою зборів та асоціацій, особистою недоторканністю, недоторканністю кореспонденції й житла.

Проголошенню завдань партії у захисті економічних прав найманих працівників передувало концептуальне осмислення проблеми, чого не було в попередніх програмах. Так, партія визначила своїм особливим обов'язком захист інтересів найманих працівників фізичної та інтелектуальної праці. Соціальне становище останніх пояснювалось, виходячи з однієї з соціологічних теорій, згідно з якою місце того чи іншого класу в суспільстві визначається рівнем, у першу чергу, освіченості та заможності його членів. У зв'язку з цим, партія поставила своїм завданням створити умови, що забезпечували б можливість кожному здібному робітникові стати власником чи організатором виробництва, а робітничим масам — відповідний культурний рівень, який визначається соціальною справедливістю. Умови ці зводились до безплатної професійної освіти для різних вікових груп робітників, державної допомоги в забезпеченні житлом, охорони «нормального робочого дня» та соціально-гігієнічних умов на виробництві, свободи професійних об'єднань і страйків, страхування інвалідності й старості та інших способів соціального забезпечення.

Платформа декларувала повну громадську та політичну рівноправність тим національним меншинам, які здавна живуть на території України. Їх національно-культурні права держава мала б забезпечувати відповідно до принципів тогочасного міжнародного права.

Таким чином, ідеологія українських радикал-демократів упродовж усього часу існування їх як політичної партії відзначалася послідовним демократизмом, відстоюванням основоположних прав людини. Разом з тим партія сповідувала принцип паритету і взаємозв'язку прав людини та прав нації. Аргументуючи право українського народу на самовизначення, на всебічну самореалізацію, партія пов'язувала його з правами національних меншин України, декларуючи відповідні умови для їх розвитку. Навіть в умовах поширення в Європі в 30-их роках тоталітаризму та зростання симпатій в українському суспільстві до «власного» тоталітаризму — націоналістичного руху — УРДП залишалася вірною своїм фундаментальним демократичним принципам. З цього приводу представник молодшого покоління УДРП, один із ідеологів партії Є. Гловінський висловився досить чітко: «Ми... визнаємо засаду, що держава і нація понад усім — понад партіями й класами. Але ми за свободу одиниці, за свободу її думки, переконань, слова. Вважаємо це великими цінностями, якими можна поступитися й обмежувати їх тимчасово і то лише у випадках крайньої потреби, коли існування нації та держави поставлено під загрозу» [15, с. 10].

Список використаних джерел

1. Див. напр.: Андрус'як Т. Шлях до свободи (Михайло Драгоманов про права людини) / Т. Андрус'як. — Львів: Світ, 1998. — 192 с.; Шишко О. Ідея державності в програмних і теоретичних

- документах українських політичних партій і організацій: 1900 р. – березень 1917 р.: дис... канд. іст. наук / О. Шишко. – Одеса, 1998. – 195 с.; Колесник В. Шляхом національного відродження: Національне питання в програмах та діяльності українських партій Наддніпрянщини. 1900 – 1907 / В. Колесник, О. Рафальський, О. Тимошенко. – Київ, 1998. – 226 с.; Павко А. Політичні партії, організації в Україні: кінець XIX – початок XX століть: зародження, еволюція, діяльність, історична доля / А. Павко. – Київ: Видавництво «Іван Федоров», 1999. – 248 с.
2. Єфремов С. Відгуки з життя та письменства / С. Єфремов // Нова громада. – Київ, 1906. – Ч. 6. – С. 152 – 162.
 3. Українська суспільно-політична думка в XX столітті: Документи і матеріали: В 3-х т. – Т. 1. – [Б. м.]: Сучасність, 1983. – 510 с.
 4. Славинский М. Национально-государственная проблема в СССР / М. Славинский. – Paris, 1937. – 75 с.
 5. Славинский М. Империя народов / М. Славинский // Украинский вестник. – 1906. – № 1. – С. 35 – 40.
 6. Славинский М. Закон о национальных правах / М. Славинский // Украинский вестник. – 1906. – № 7. – С. 410 – 415.
 7. Смуток Павло. Краєва автономія України / Павло Смуток // Вільна Україна. – 1906. – № 1-2. – С. 27 – 40.
 8. Украинская платформа // Речь. – Петербург, 1912. – 12 (25) апр. – С. 7.
 9. Виборець. Українство на виборах до четвертої Думи / Виборець // Рада. – Київ, 1912. – 31 мая (13 червня). – С. 1.
 10. Програма Української партії соціалістів-федералістів. – Київ, 1917. – 24 с.
 11. Друга конференція української партії соціалістів-федералістів // Нова рада. – 1917. – 7 вересня. – С. 1 – 2.
 12. До первісного стану // Нова рада. – 1917. – 12 липня. – С. 1.
 13. Резолюція партії соціалістів-федералістів з приводу цензури // Трудовий шлях. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 2 липня. – С. 4.
 14. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 1058. – Арк. 2 – 2 зв., 4 – 4 зв.
 15. Гловінський Є. Нові політичні течії в Європі / Є. Гловінський // Закордонне Бюро Української Радикально-Демократичної Партії. Бюлетень. – 1934. – Ч. 10. – С. 6 – 10.

В.В. Стрилець

ИДЕЙНЫЕ ПОДХОДЫ УКРАИНСКИХ РАДИКАЛ-ДЕМОКРАТОВ К ВОПРОСУ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА

В статье рассматривается эволюция взглядов Украинской радикально-демократической партии на протяжении всего периода ее деятельности на фундаментальный политико-правовой вопрос прав человека.

Ключевые слова: Украинская радикально-демократическая партия, права человека, права нации.

пожвавлення методичної роботи на кафедрах в 1960 – 1970-ті роки практикувався запис аудиторних занять на магнітофонну стрічку з наступним обговоренням, рецензування текстів лекцій і планів семінарів. Двічі на рік кожний викладач проводив відкриті лекції чи семінарські заняття, а найбільш досвідчені професори й доценти практикували читання циклів таких лекцій [10].

Прогресуюче зростання наукової інформації різко підняло актуальність технізації навчального процесу, оскільки технічні засоби навчання значно розширюють можливості сприйняття процесів і явищ, що вивчаються, вдосконалюють працю викладача. Перші кроки на шляху піднесення ефективності навчання за допомогою застосування ТЗН були зроблені в 1963 році, коли почав працювати загальноінститутський кабінет технічних засобів навчання. Тоді ж на кафедрі іноземних мов було створено фонокабінет, обладнаний 20 напівкабінами з магнітофонами. Кафедри інституту мали в своєму розпорядженні засоби статичної проекції, звукозаписуючу й звуковідтворюючу апаратуру, кіно- та діапроеційні апарати, машини для програмованого навчання. Щороку викладачами проводилось 800 – 900 лекційних, семінарських і лабораторно-практичних занять з використанням ТЗН. Починаючи з 1977 року влаштовувались виставки технічних засобів навчання і наочності, виготовлених студентами, під час яких відбувався обмін досвідом упровадження в навчальних цілях кіно, телебачення, діафільмів, діапозитивів, обговорювались оптимальні науково-методичні варіанти використання інформаційної й контролюючої техніки. Викладачі та лаборанти постійно працювали над поліпшенням технічної оснащеності навчального процесу. Так, доцент кафедри фізики Ю.К. Гулак створив прилад для імітації панорами зоряного неба, який був описаний у журналі «Вестник высшей школы». За допомогою цього приладу в інституті проводились лабораторні заняття зі спостереження за фізично-перемінними зірками [11].

Фахова підготовка майбутніх спеціалістів визначається всім комплексом предметів, що вивчаються у вищій школі. Тому в Полтавському педагогічному інституті наполегливо працювали над вдосконаленням викладання дисциплін гуманітарного, психолого-педагогічного, фізико-математичного і природничого циклів. Значну увагу колективи кафедр приділяли забезпеченню ґрунтовної підготовки студентів зі спеціальних предметів, розвитку їх творчого мислення. Ця робота проводилася з другої половини 1970-их років, коли відбувся перехід на нові навчальні плани та програми.

З метою активізації пізнавальної діяльності студентів в інституті все ширше практикувалися спецкурси і спецсемінари. На історичному факультеті читались такі важливі для фахової підготовки майбутніх учителів історії та суспільствознавства спеціальні курси, як «Джерелознавство нової і новітньої історії», «Історія мистецтва», «Історія Полтавщини». А в цілому на різних факультетах у 1980 році читалося 27 спецкурсів, проводилося 20 спецсемінарів та 26 факультативів [12].

Вирішальна роль у формуванні майбутніх учителів належить навчальному процесові. Колектив Полтавського педінституту доклав чимало зусиль, спрямованих на вдосконалення наукового і методичного рівня викладання. Високий авторитет серед студентів здобули лекції й семінари професорів П.М. Денисовця, В.С. Жученка, І.А. Зязюна, доцентів Р.С. Балакіревої, Ф.М. Неборячка, Т.І. Гавакової, Д.І. Ганича, Ю.К. Гулака, М.Ф. Гур'єва, А.П. Каришина, Н.С. Литвиненко, В.Є. Лобурця, Д.М. Мазуренка, П.К. Загайка, О.Х. Соколовського та інших викладачів. Заняття, які проводили ці досвідчені педагоги, давали філософське узагальнення конкретних явищ дійсності, розвивали пізнавальну активність молоді.

В інституті виявлялась постійна турбота про зростання науково-теоретичного і методичного рівня професорсько-викладацького складу, оскільки від цього значною мірою залежала ефективність навчального процесу. Щороку близько 10-12% викладачів навчалося на факультетах підвищення кваліфікації, проходили стажування в провідних ВНЗ та науково-дослідних інститутах країни. В педінституті діяло 7 міжкафедральних семінарів із вивчення актуальних теоретичних проблем різних наук. Доповіді з теоретичної й методичної тематики також систематично обговорювались і на кафедральних семінарах. У 1978 році для викладачів гуманітарних та природничих дисциплін були організовані практичні заняття з вивчення технічних засобів навчання. Посиленню уваги до вивчення методики викладання у вищій школі сприяло проведення в 1979 році конкурсу на кращий реферат з питань педагогічної майстерності, в якому взяли участь всі викладачі інституту. Для методичного навчання асистентів, які не мали стажу роботи у вищій школі, починаючи з 1969 року в педінституті діяв семінар, де професори і доценти-наставники ознайомлювали молодь з психолого-педагогічними основами навчально-виховної роботи у ВНЗ [9].

В інституті стало доброю традицією запрошувати для читання спецкурсів та окремих лекцій з важливих проблем сучасної науки вчених із Москви, Києва, інших університетських центрів. У 1970 – 1980-их роках перед студентами і викладачами інституту виступили академіки АН УРСР М.В. Гулий та А.П. Маркевич, член-кореспондент АН УРСР В.І. Шинкарук, професори М.А.Акопов, В.Д. Бабкін, М.С. Гриценко, М.А. Жовтобрюх, І.Т. Крук, В.О. Кудін, М.Й. Лісовий, Ю.І. Римаренко, Б.А. Шрамко.

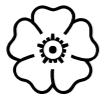
Значне місце у розв'язанні завдань подальшого вдосконалення фахової підготовки вчительських кадрів належить правильній постановці постійного і дійового внутрішньовишівського контролю за якістю навчально-виховного процесу. 1975 року в інституті введена єдина система контролю виконавської діяльності керівників структурних підрозділів ВНЗ, колективів кафедр й окремих викладачів, яка дала змогу підвищити рівень організації та керування навчальною роботою, запровадити оптимальні, обґрунтовані норми педагогічного і наукового навантаження викладачів. Із метою поширення контролю за якістю викладацької діяльності професорів, доцентів та асистентів та

IDEOLOGICAL APPROACHES OF THE UKRAINIAN RADICAL DEMOCRATS TO THE PROBLEM OF HUMAN RIGHTS

The article deals with the evolution of the Ukrainian Radical-Democratic Party's views on the fundamental political and legal problem of human rights during the whole period of its activity.

Keywords: *the Ukrainian Radical-Democratic Party, human rights, nation's rights.*

Надійшла до редакції 14 квітня 2011 року

Повідомлення

УДК 930:347.962(477)«711»«712»

П.Г. Радько

НОВІТНЯ УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРО ОБРАЗ КОЗАЦЬКОГО ПОЛКОВНИКА ЯК УЧАСНИКА ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

У статті в історіографічному контексті розкривається образ козацького полковника періоду Визвольної війни українського народу середини XVII століття. Особлива увага звертається на його функціональну роль як учасника державотворчого процесу.

Ключові слова: *Визвольна війна, Хмельниччина, гетьман, полковник, старшинський корпус, старшинське угруповання, козацьке посольство, Генеральна військова канцелярія, полковий писар.*

Над козацькими війнами середини XVII століття донині тяжіють – у чомусь більшою, в чомусь меншою мірою – парадигми української, польської, єврейської «національних історіографій», сформульовані впродовж середини XIX – початку XX століття як підґрунтя для ідеологій модерного націотворення. Не вдаючись в екскурси до сьогоднішніх змін у погляді на війну польської та єврейської історіографії, дослідниця Н. Яковенко зазначає, що з українського боку перші зазіхання на ексклюзивний статус «великої війни» можна пов'язати з появою наприкінці 1970-их праць Франка Сисина – нині, поза сумнівом, головного авторитета в цій темі; впродовж 1990-их з'являється також низка праць Сергія Плохія, а зовсім нещодавно – піонерські розвідки Петра Саса та Сергія Леп'явка, щоправда, в широкий обіг запропоновані в них новації поки що не ввійшли. Цілком очевидно також, що на тих дослідників, які підхоплять естафету ревізії цього без перебільшення найміцнішого монумента старої історіографії, чекає низка сенсаційних несподіванок [1, с. 190]. Продовжує викликати науковий і пізнавальний інтерес розвідка про козацьких вождів Б. Сушинського [2].

Останніми роками в українській історичній науці все міцніше утверджується тенденція щодо повернення на авансцену історії людської особистості, зокрема в період Визвольної війни. Відомий український історик І. Крип'якевич зауважував: «Коло ініціаторів повстання охоплювало кращих представників старшини Запорозького війська, людей, найбільш досвідчених у військовій справі, з яких майже всі брали участь у повстаннях 20-30-их років XVII століття і мали великий авторитет серед козацької маси. Займаючи місця сотників й отаманів, вони мали змогу впливати безпосередньо на рядових козаків та залучати їх до планів майбутнього виступу» [3, с. 109].

400 викладачів, з них 15 докторів наук, професорів і близько 200 кандидатів наук, доцентів [9].

Наукове зростання викладацького складу інституту забезпечувалося плановою системою підготовки кандидатів і докторів наук. ВНЗ широко практикував направлення в цільову аспірантуру найбільш обдарованих випускників, а також переведення перспективних щодо дослідницької роботи доцентів на посаду старших наукових співробітників.

У 1970-ті роки відбулися зміни у складі керівництва Полтавського педагогічного інституту. В 1971 році викладачі й студенти з почестями провели на заслужений відпочинок М.В. Семиволоса, який очолював ВНЗ протягом вісімнадцяти років. З 1971 по 1975 рік ректором інституту був професор О.К. Зубань. Проте значні недоліки в організації навчально-виховної роботи, послаблення зв'язків педінституту з загальноосвітньою школою гостро поставили питання про зміцнення керівної ланки ВНЗ. У березні 1975 року ректором інституту було призначено доцента І.А. Зязюна. Проректором із навчальної роботи став доктор економічних наук, професор В.С. Жученко, з наукової роботи – кандидат філологічних наук, доцент Ф.М. Неборачок, із заочної освіти – кандидат фізико-математичних наук, доцент А.Ф. Баранник.

Ректорство І.А. Зязюна в основному збіглося у часі з так званим «періодом застою» в житті країни. Але цей фактор майже не вплинув на життя вузу. У ті роки інститут переживав етап свого найзначнішого творчого піднесення.

Молодий (йому в 1975 році сповнилося тільки 37 років), енергійний, ініціативний кандидат філософських наук, І.А. Зязюн із перших днів перебування на посаді ректора зайнявся удосконаленням навчальної, наукової та виховної роботи в інституті. У цьому він отримав всляку підтримку від місцевих владних структур та численних сподвижників у навчальному закладі.

Насамперед необхідно було зміцнити навчально-матеріальну базу інституту. Під керівництвом ректора було завершено будівництво навчального корпусу № 2, реконструйовано в навчальний корпус № 3 гуртожиток № 1, споруджено їдальню. У структурі Полтавського педінституту в ті роки споруджено їдальню, спортивний комплекс і 3 гуртожитки, обладнано кафе «Ворсклянка» і танцювальний зал «Глобус», проведено значні будівельні роботи на біостаніонарі «Лучки», в ботанічному саду.

У структурі Полтавського педінституту в ті роки появились нові факультети, виникли нові спеціальності. Педінститут перетворився у вищий навчальний заклад першої категорії.

Постійна увага ректорату до питань зміцнення матеріальної бази інституту, добору кадрів викладачів, поліпшення їх кваліфікації створили необхідні передумови для активізації всіх ланок підготовки спеціалістів для народного господарства країни, збільшення обсягу та вагомості науково-дослідницьких робіт.

старші викладачі Л.П. Гладка, А.Г. Корецька, П.В. Пловецький, К.П. Фастовець, асистент М.О. Гладкий.

На початку існування факультету гостро постала проблема матеріально-технічної бази: не вистачало аудиторій, кабінетів, лабораторій, майстерень. За рік було освоєне ліве крило підвального приміщення корпусу №2. Там розмістилися й існували до 1986 року майстерні, деякі лабораторії та деканат. Того ж року в обігу з'явилося слово БАМ. Для необізнаного зі справами факультету воно означало назву всесоюзної будови, а для колективу — «Будова Антона Макаренка». Завдяки клопотанням керівництва вишу Міністерство легкої промисловості УРСР передало інституту будівлі шкіряного заводу. За ініціативи студентського самоуправління в літній період створили бригади мулярів, облицювальників, які очолили студенти Ю. Бабанський, Ю. Берьозкін, Ю. Бугаєць, В. Даценко, Ю. Остряньський та ін. Паралельно з будівництвом у колишніх цехах заводу було встановлене обладнання. Сьогодні тут знаходяться навчально-виробничі майстерні — одні з кращих серед споріднених педагогічних ВНЗ України. Під час реконструкції будівель монтажу обладнання віднайшла практичне застосування педагогічна спадщина А.С. Макаренка. У бригадах були студенти різних курсів, разом з ними працювали викладачі факультету, щоденно підбивались підсумки роботи, застосовувались моральні і матеріальні стимули. Скрізь панувала повна самостійність та ініціатива. Через це кмітливі студенти й дали таку назву будівлям. Хоч сьогодні це звичайні навчальні корпуси, їх визначення «БАМ» стало майже офіційним в університеті [7].

Відкриття нових факультетів істотно збільшило контингент студентів. У 1960-ті роки в інституті навчалось близько 3 тис. чоловік, а в 1970-ті — 3,6 тис. Одночасно спостерігається неухильна тенденція до зростання кількості студентів стаціонару за рахунок скорочення набору на заочний відділ. Якщо в 1971/1972 навчальному році у ВНЗ 1479 студентів навчалися на стаціонарі і 3013 без відриву від виробництва, то в 1979/1980 навчальному році з загальної кількості 3658 студентів на заочному відділі навчалось лише 1315 чоловік. У 1991/1992 навчальному році навчалось 6,5 тис студентів, у тому числі понад 4 тис. — на стаціонарному відділенні [8].

Полтавський педагогічний інститут був укомплектований кваліфікованими кадрами викладачів, кількість яких зростала в міру збільшення контингенту студентів. У 1961 році ВНЗ мав 111 штатних викладачів, у 1971 — 133 і в 1979 році — 189. Разом із тим неухильно поліпшувався і якісний показник професорсько-викладацького складу. 1961 року в інституті працював 1 доктор і 30 кандидатів наук, тобто процент викладачів з ученим ступенем становив 27,8 від їх загальної кількості. Через десять років, у 1971 році, науково-викладацьку роботу в педінституті вели вже 4 доктори та 61 кандидат наук (48,8%), у 1979 році — відповідно 5 та 90 (50,3%). У 1990 році науково-педагогічну роботу на 33 кафедрах забезпечували близько

Українською історіографією вже представлені нариси про видатних політичних, суспільних і культурних діячів, проводарів народних рухів доби Київської Русі, українського середньовіччя та нового часу. Поряд з цим створюються великі життєписи найбільш яскравих постатей у національній історії. Традицію повернення в українську історіографію жанру історичної біографії продовжує книга, присвячена героям Визвольної війни українського народу середини ХУІ століття, сподвижникам і соратникам Великого Гетьмана [4]. У ній представлено 29 нарисів про полководців Війська Запорозького, які пліч-о-пліч з Богданом Хмельницьким силою свого мистецтва виборювали і відстоювали незалежність України. Випущений на замовлення Міністерства інформації України за національною програмою випуску соціально значущих видань «Малий словник історії України» (1997 року) [5] дає короткі біографічні повідомлення відомих істориків про таких знаменитих козацьких полковників, як Іван Богун (О. Гуржій, с.62), Ілля Голота (В. Палієнко, с.115), Антон Жданович (В. Степанков, с.152), Іван Золотаренко (Т. Чухліб, с.167), Максим Кривоніс (В. Степанков, с.219), Михайло-Станіслав Кричевський (В. Степанков, с.229) Нестор Морозенко (Д. Яневський, с.262).

Вони виявили себе не тільки у сфері військової діяльності. Час від часу їм доводилося ставати то гнучкими політиками, то виваженими адміністраторами чи обережними дипломатами, слідує, але й подеколи вступаючи в суперечність зі стратегічною лінією Богдана Хмельницького. Вони різнилися за своїм соціальним походженням, вдачею та уподобаннями. По-різному склалися їх життєві долі. Але головне, що їх об'єднувало, — це безмежна любов до рідної землі, відданість вірі пращурів [4, с. 6]. На підставі новознайдених джерел, ретельного переосмислення подій і значення Визвольної війни в історії українського народу сучасна українська історіографія намагається відтворити рельєфні, позбавлені суб'єктивістських оцінок образи полководців, що жили й діяли в умовах героїчної епохи, яка стала переломною не тільки для долі України, а й подальшого політичного розвитку всього європейського континенту.

Старшинський корпус, на який спирався Богдан Хмельницький упродовж свого десятилітнього гетьманування, звичайно ділять на козацьке і шляхетське крило, ніби принципово протиставлені. В цьому є певне спрощення, бо насправді, на думку авторитетної дослідниці Н. Яковенко, довкола гетьмана зійшлося не два, а три угруповання лідерів, які більш-менш злагоджено взаємодіяли лише під його тяжкою рукою. Смерть владного гетьмана поклала край цій ефемерній єдності, виштовхнувши на поверхню доти затамовані суперечності. На перший погляд вони здаються проявами психологічних прикмет — владолюбства, політичної короткозорості, схильності до отаманства. Коли ж поглянути глибше, то в хаосі боротьби «всіх проти всіх», який наступав за Руїни, можна побачити три певні течії, котрі перегукуються з інтересами трьох лідерських груп, що оточували Хмельницького й, за браком відведеного часу, так і не встигли переплавитися в політичну еліту однодумців [6, с. 360].

Першою з них була реєстрова («старинна») старшина Війська Запорозького, об'єднана почуттям вояцької солідарності незалежно від того, з козацького а чи зі шляхетського кореня вона походила. З цього середовища вийшов і сам Богдан Хмельницький та його найближчі соратники, котрих бачимо на чолі війська від самих початків Визвольної війни українського народу середини ХУІІ століття: Іван Богун, Кіндрат Бурлай (Бурляй), Федір Вишняк, Іван Волевач, Яцько Воронченко, Матвій Гладкий, Іван Голота, Філон Джеджалій, Лаврін Капуста, Роман Катіржний, Яцько Клиша, Федір Лобода, Лук'ян Мозиря, Максим Нестеренко, брати Нечаї, Тиміш Носач, Мартин Пушкар, Семен Савич, Василь Томиленко, Богдан Топига, Іван Федорович, Іван Чарнота (Черняга), Прокіп Шумейко й багато інших [6, с. 360].

Найбільш відомому козацькому полковникові Івану Богуну присвятили свої публікації вітчизняні історики В. Голобуцький, Д. Мишко, М. Петровський, Л. Полухін, а серед сучасних дослідників О. Гуржій [7], Б. Флоря [8], Т. Яковлева [9] та інші. Новітня історіографія акцентує увагу на тому, що в біографії Івана Богун є ще багато невідомого, а факти, які ми маємо, досить суперечливі. Все це, безперечно, вимагає нових наукових пошуків, ґрунтовних досліджень, присвячених визначному військовому й політичному діячеві періоду Визвольної війни, адже Іван Богун – це «одна з начистіших постатей у козацькій історії». Відома дослідниця Т. Яковлева зауважує: «Жодному іншому діячеві тієї доби не вдавалося утримувати полковницький пірнач протягом майже 15 років. Нікому іншому не вдалося отримати стільки блискучих перемог. Нікому іншому не вдалося мати свою власну думку, як це робив Богун, не ризикуючи при цьому головою. Мабуть, тільки Богун міг помірятися славою із самим Богданом Хмельницьким. І лише він – один з небагатьох – не прагнув використати свою популярність для отримання гетьманської булави. Благородний шляхтич і відважний лицар-козак, він став легендою ще за життя» [9, с. 43].

Є підстави стверджувати дослідникам В. Смолію та В. Степанкову, що гетьман Б. Хмельницький відправляв посольство полковника Ф. Джеджалія до турецького султана, яке мало натякнути на можливість прийняття Військом Запорозьким його протекції й оскаржити дії хана, котрий дозволив татарам грабувати українські поселення та брати ясир [10, с. 135]. Сучасні дослідники вивчали окремі постаті сподвижників Богдана Хмельницького: В. Брехуненко (див. [4, с. 27–38]) – Кідрата Бурляя, В. Степанков (див. [4, с. 243–260]) – Данила Нечая, В. Горобець (див. [11, с.26–36; 4, с.261–276]) – Івана Нечая, Ю. Мицик (див. [12, 277–286; 4, 377–384]) – Теміша Носача та Прокопа Шумейка.

Другу групу старшин упродовж 1648 року витворили шляхтичі, які до війни персонально з козацьким світом пов'язані не були. Більшість із них перейшла на бік повстанців відразу після перших перемог, керуючись почуттям «руської» солідарності, яке в переломну мить виявилось дужчим за лояльність до Речі Посполитої. Крутий

навчання, яку очолювала доцент Н.С. Литвиненко. У жовтні 1979 року вона була призначена деканом новоствореного факультету і обіймала цю посаду до 1997 року.

За цей час факультет, залежно від професійного спрямування, мав різні назви: факультет підготовки вчителів початкових класів, педагогічний, і донині — психолого-педагогічний. Починаючи з 1980-их років і до останніх днів роботи деканом Нінель Степанівна здійснювала, разом з керівництвом інституту та у відповідності до потреб освітніх закладів регіону та країни в цілому, запровадження нових спеціалізацій та спеціальностей на факультеті. Зокрема, поряд з підготовкою вчителя початкових класів почали готувати вчителів музики та образотворчого мистецтва (1981), вихователів дошкільних закладів (1990), вчителів-хореографів (1991), практичних психологів для закладів освіти (1993) та соціальних педагогів (1996).

А розпочиналось все в 1977 році з однієї. Тоді на перший курс стаціонарного відділення зі спеціальності «педагогіка і методика початкового навчання» було зараховано 60 студентів. Усі чотири роки навчання вони були ядром факультету в проведенні різних навчально-виховних заходів. Викладачі кафедри педагогіки і методики початкового навчання були однодумцями Н.С. Литвиненко, адже вона вміла бачити людей як психолог і саме таким пропонувала працювати на факультеті. У той час це були доценти Н.А. Вакуленко, Е.Ф. Паложченко, І.М. Мудрий, Н.Г. Горпинич, старший викладач Н.І. Рибас, асистенти Т.М. Байбара, Н.М. Зікун, В.В. Кудіна, Т.А. Ткаченко, М.І. Дідора, Р.А. Колесникова, Т.В. Лихошвай, Н.М. Бобух, Л.О. Хомич, Н.Д. Карапузова, М.П. Лещенко.

Цей колектив однодумців сприяв утворенню і розвитку багатопрофільного психолого-педагогічного факультету. Саме ці люди на чолі з Н.С. Литвиненко доклали чимало зусиль і ретельної праці для розбудови нового факультету, розв'язання численних проблем перших років існування — підбору викладацьких кадрів, розробки комплексів навчально-методичного забезпечення, заснування наукових шкіл, створення матеріально-технічної бази [6].

Основним аргументом на користь організації факультету загально технічних дисциплін і праці була нагальна необхідність підготовки кваліфікованих кадрів. На той час тільки 10% учителів трудового навчання Полтавської області мали вищу освіту (здебільшого педагогічну). Нелегкий тягар зі створення факультету взяв на себе старший викладач кафедри фізики І.Т. Мусіяка, який працював деканом у 1978–1981 роки. З 1981 по 1983 роки факультет очолював доцент Т.Д. Дідора, з 1983 по 2004 роки — доцент М.М. Ніколаєв. Саме під його керівництвом факультет перетворився на визнаний у республіці центр підготовки висококваліфікованих кадрів учителів трудового навчання, сформувався згуртований колектив науково-педагогічних працівників, зріс рівень виховної роботи зі студентами.

Першими викладачами новоствореної кафедри загальнотехнічних дисциплін і праці були доцент М.І. Бондар — завідувач кафедри, доценти А.С. Гринюк, Л.О. Грищенко, Ю.В. Калязін, В.С. Кашуба,

допомогою з боку промислових підприємств, колгоспів та радгоспів області було обладнано 20 типових кабінетів, 15 лабораторій, 6 навчальних майстерень. У 1980-их роках під навчальний корпус було перебудовано гуртожиток по вулиці Остроградського й споруджений 4-ий навчальний корпус по вулиці Карла Маркса.

Важливе місце в забезпеченні навчального процесу та науково-дослідної роботи у ВНЗ належить бібліотеці. Протягом 1960 – 1980-их років її фонди зросли більше ніж утричі. Якщо в 1961 році в бібліотеці нараховувалось 150 тис. примірників книг, то в 1990 році – понад 500 тис. В інституті функціонувало 2 читальних зали на 323 місця, 2 абонементи, філіал читального залу в гуртожитку №2. Щороку викладачам і студентам видавалось у середньому до 280 тис. книг і журналів. Працівники бібліотеки впроваджували принцип централізованого комплектування, обробки й бібліографування книжкових надходжень, надавали постійну допомогу читачам шляхом індивідуальних та групових консультацій, складання бібліографічних покажчиків, організації інформаційних виставок нових книг і періодики. За відмінний рівень пропаганди наукової й художньої літератури, зразкове обслуговування читачів бібліотека Полтавського педагогічного інституту неодноразово нагороджувалась грамотами Міністерства культури УРСР [4].

Якісно новим етапом у розвитку агробіостанції ПДП стали 1960 – 1980 – ті роки, коли її завідувачем була А.К. Кива — творча людина великого ентузіазму, залюблена в свою справу. Завдяки її наполегливості, творчості співробітників кафедри ботаніки розпочалося створення колекцій дендрофлори та захищеного ґрунту. Було закладено квітники з однорічними та багаторічними культурами, створено альпійські гірки, зібрана велика колекція кактусів, реорганізовано ділянки польової та овочевої сівозмін. Це дало змогу в 1982 році провести на базі агробіологічної станції Всесоюзну конференцію викладачів методики біології педагогічних інститутів, де головував видатний вчений-методист М.М. Верзілін. У 1989 році агробіологічній станції було надано статусу «Ботанічного саду».

У 1960 – 1980-ті роки було вжито заходів щодо поліпшення побутових умов студентів. 1966 року введено в експлуатацію п'ятиповерхове приміщення другого гуртожитку на 405 місць. Уступив у дію і третій дев'ятиповерховий гуртожиток на 530 місць, що дало можливість забезпечити житлом майже всіх іногородніх студентів.

До 1966 року інститут функціонував у складі трьох факультетів: історико-філологічного, фізико-математичного і природничого. 1966/1967 навчального року історико-філологічний факультет було розділено на історичний та філологічний. У 1977 році був організований факультет підготовки вчителів початкових класів, а в 1978 році – факультет загальнотехнічних дисциплін і праці [5].

За створенням кожного нового факультету чи кафедри крилися величезні зусилля викладачів і співробітників педінституту. Так, першим організаційним підрозділом факультету підготовки вчителів початкових класів стала кафедра педагогіки і методики початкового

політичний вибір полегшували суто побутові взаємини добросусідства, кумівства, свояцтва, родинного приятелювання з козацькою реєстровою старшиною, тож проблем з адаптацією не виникало. Мов ніж у масло, українська шляхта входила до старшинської верхівки і завдяки особистій довірі гетьмана, і завдяки ланцюговій реакції наверх, розпочатій швидким переходом на бік козацтва кількох помітніших фігур, серед яких особливе місце належало кумові Хмельницького Станіславу (Михайлові) Кричевському. На відміну від багатьох політиків, дипломатів і полководців того часу, діяльність яких залишалася поза увагою науковців, йому «пощастило». В. Липинський присвятив висвітленню життя полковника монографічне дослідження. Деяких аспектів його біографії торкалися О. Апанович, М. Грушевський, М. Капустяний, М. Костомаров, Е. Котлубай, І. Крип'якевич, О. Переяславський та деякі інші вітчизняні й зарубіжні історики, а серед сучасних – В. Степанков [4, с.177–192].

Помітною постаттю серед передвоєнної православної шляхти був Іван Виговський. Саме він сформував адміністративний і дипломатичний штаб Хмельницького – Генеральну військову канцелярію. Очолюючи її аж до смерті гетьмана, незмінний генеральний писар був утаємничений у найсекретніші справи: «Жоден полковник не знає, що думає Хмельницький, тільки Виговський», – писав один із сучасників (цит. за [6, с. 361]).

Майже з перших днів Визвольної війни бачимо в козацькому війську чотирьох братів Виговського і багатьох полковників, що походили з київської та брацлавської шляхти: Самійла Богдановича-Зарудного, Антона Ждановича, Михайла Зеленського, Силуяна Мужилівського, Григорія Сахновича-Лесницького, Ярему Петрановського та інших. Уже на початку повстання на козацький бік переходить майбутній переяславський полковник й один з найзавзятіших противників порозуміння з Польщею Петро Головацький. Після битви під Корсунем у червні 1648 року свій життєвий вибір зробили коронний ротмістр Остап Гоголь і Адам Хмелецький. Іван Креховецький розпочинає свою «козацьку кар'єру» на посаді корсунського полкового писаря, а згодом він стане одним з найпомітніших дипломатів Хмельницького й генеральним суддею. Окремим полковникам сучасні дослідники присвятили спеціальні публікації, зокрема А. Гурбик [13, с.130–139; 14, с.41–60] – Антонові Ждановичу, Ю. Мицик [4, с. 141–150; 221–226] – Михайлові Зеленському та Силуянові Мужилівському.

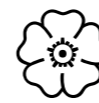
Третю групу старшини, яку винесла на вершину влади революція, становили вихідці з козацької черні, міщан, деколи – навіть із селян. Це крило, на відміну від двох попередніх, не становило чогось цілісного. Заможні городяни, як-от: Яким Сомко, Іван і Василь Золотаренки чи Мартин Небаба – швидко злилися зі «старшиною старшою», набувши військового досвіду і навіть слави полководців. Сподвижник Богдана Хмельницького Василь Золотаренко загинув у вирі боротьби за гетьманство, спричиненої внутрішніми усобицями, дезорієнтацією та деморалізацією тогочасного суспільства, в якому особисті інтереси

превалювали над патріотичними ідеалами. Згубність розбрату в тогочасному суспільстві позначилася на періоді історії України, який від сучасників дістав назву «Руїна» [4, с.162]. Колишнього коростишівського міщанина, а згодом чернігівського полковника Мартина Небабу шведська дипломатична агентура характеризувала як «одного з найкращих полковників Хмельницького». Про феноменальну мужність Небаби свідчить його останній бій під Лоевом 1651 року, де він, утративши праву руку, перехопив шаблю лівою й оборонявся до останнього подиху [6, с. 363].

На відміну від цих людей, близьких до гетьмана, дещо осторонь трималися такі помітні серед козацтва особи, як колишній підданий Адама Киселя з Носівки чернігівський полковник Степан Пободайло, ще довоєнний «польовий вождь» козацької черні уманський полковник Іван Ганжа (згодом він навіть перейде на бік противника через особисті незгоди з Хмельницьким), ватажок козацько-селянських загонів Максим Кривоніс, котрий очолював практично незалежну від гетьмана армію, що в генеральних битвах навіть стояла окремим табором. Менш помітні, з погляду тогочасних джерел, полковники і старшини Александренко, Вдовиченко, Гречка, Гавратенко, Максименко, Матвій Положний, Семен Оргієнко, Михайло Богаченко, Бугай, Піхотник [6, с. 363].

Дослідниця Н. Яковенко акцентує увагу на тому, що всі три згадані групи старшинської верхівки мали досить розбіжні уявлення про мету Визвольної війни. Полковники зі «старинного» козацтва, відчуваючи гостру особисту антипатію «до ляхів», водночас цілком помірковано сприймали переговори й поступки, ставлячись до них як до колізій, що неминучі в усякій війні. З погляду козацької традиції, чергова спроба помірятися силами з Річчю Посполитою була одним зі звичних походів, у якому класти козацькі голови – не новина, але й шукати замирення, програючи, – теж не дивина. Кінцевим підсумком війни, в їх розумінні, мала стати здобута шаблею автономія козацької території під покровительством байдуже кого з великих сусідніх володарів – московського царя чи польського короля, що в переносному сенсі відповідало звичаям збройного найманства – служити шаблею тому, хто більше платить. Придушена могутньою волею Богдана Хмельницького, ця традиційна модель козацької поведінки не озивалася аж до його смерті, бо гетьман сам вирішував – кому пропонувати шаблю та як розпоряджатися здобутою свободою. Та після смерті Хмельницького все повернулося на старе місце, й саме старшинський елемент зі «старинних» козаків першим почав розвалювати створену ціною надлюдських зусиль державу, так і не при звичайшись підпорядковувати вищій меті власні, часто дуже великі амбіції [6, с. 364].

Утім, тертя за право першості траплялися ще за життя гетьмана, й альтернативні претензії на гетьманування виринали якраз у «старинній» старшинській групі, певній у своєму досвіді та популярності. Люди, котрі розпочинали разом із Хмельницьким війну як рівні, нелегко звикали до автократизації його влади. Це з їдкою

З історії Полтавського педуніверситету

УДК 378.6<196/198>

Б.В. Год, О.П. Єрмак

ПОЛТАВСЬКИЙ ПЕДІНСТИТУТ У 1960 – 1980-ИХ РОКАХ

У статті представлена історія Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г. Короленка в 1960 – 1980-их роках.

Ключові слова: історія, Полтава, педагогічний інститут.

У кінці 1950-их — на початку 1960-их років у системі освіти намітилися серйозні зміни. У грудні 1958 року був прийнятий закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в СРСР», який започаткував реформування системи освіти в країні. Запроваджувались нові типи навчальних закладів — школи-інтернати, спеціалізовані школи з поглибленим вивченням деяких предметів, призначені для цілеспрямованої підготовки учнів до вступу на відповідні факультети вишів. З 1960 року почали діяти класи і школи подовженого дня. У 1970 – 1980-их роках було здійснено перехід до обов'язкової загальної середньої освіти, введено 11-річне навчання, створено єдиний тип закладів профосвіти — середні ПТУ. В свою чергу це, внесло серйозні корективи в діяльність педагогічних вишів по підготовці вчителів для навчальних закладів нового типу і середніх загальноосвітніх шкіл.

Згідно з перспективним планом розвитку педвишів республіки істотно збільшилися асигнування і подальше капітальне будівництво Полтавського педагогічного інституту, оснащення його сучасним обладнанням. Протягом 1960-их років новими приладами й апаратурою були устатковані лабораторії аналітичної, фізичної, колоїдної та неорганічної хімії, спектрального аналізу, електротехніки, радіотехніки, загальної фізики, молекулярної оптики. Тільки на обладнання лабораторій кафедри фізики було виділено кошти в розмірі 100 тис. крб. [1] У 1968 році інститут мав 29 лабораторій і кабінетів, які дозволяли проводити семінарські та практичні заняття на відповідному технічному рівні [2]. Проте в цілому матеріальні можливості й насамперед розміри навчального корпусу, корисна площа якого дорівнювала 3,7 тис. кв. м, явно не задовольняли потреб інституту [3].

Становище докорінно змінилось після спорудження в 1977 році нового навчального корпусу. Внаслідок цього навчальна площа ВНЗ збільшилась утричі (до 12 тис. кв. м). Новозбудований корпус мав конференц-зал на 650 місць, 50 навчальних аудиторій. Протягом 1977 – 1980 років силами викладачів і студентів за матеріальною шефською

18. Туполев Б.М. Кайзеровский военно-морской флот рвется на океанские просторы (конец XIX – начало XX в.) / Б.М. Туполев // Новая и новейшая история. – 1982. – №3. – С. 131-139.
19. Тирпиц А. Воспоминания А. Тирпиц: Пер. с нем. – М.: Воениздат, 1957. – 397 с.
20. Ротштейн Ф.А. Международные отношения в конце XIX века / Ф.А. Ротштейн. – М.-Лнг.: Госполитиздат, 1960. – 582 са.
21. Alldeutsche Blätter. – 6.03.1898.
22. Там само. – 3.04.1898.
23. Гейден Г. Монополии. Пресса. Война / Г. Гейден: Пер. с нем. – М.: Воениздат, 1964. – 211 с.
24. Алафузов В.А. Доктрины германского флота / В.А. Алафузов. – М.: Воениздат, 1956. – 343 с.
25. Alldeutsche Blätter. – 11.06.1899.

С.С. Троян

**КОЛОНИАЛЬНАЯ ПОЛИТИКА КАЙЗЕРОВСКОЙ ГЕРМАНИИ
В ФОРМАТЕ БОРЬБЫ ЗА МЕСТО ПОД СОЛНЦЕМ
(1896-1900 ГОДЫ)**

В статье раскрыта взаимосвязь между колониальной политикой и вступлением кайзеровской Германии на путь «мировой политики» в 1896-1900 годах. Освещен ход немецкой колониальной экспансии в Китае, Океании и Африке и ее влияние на разработку и принятие рейхстагом законов о построении могущественного военно-морского флота.

Ключевые слова: Германская империя, колониальная политика, «мировая политика», военно-морской флот.

S.S. Troyan

**THE COLONIAL POLICY OF THE KAISER'S GERMANY
IN SEARCHING FOR «THE PLACE UNDER THE SUN»**

The relationship between colonial policy and the Kaiser's Germany's taking the path of the "world politics" in 1896-1900 is revealed in the article. The German colonial expansion in China, Oceania and Africa and its impact on the development and the Reichstag's adoption of laws on building a powerful Navy is elucidated.

Keywords: German Empire, colonial policy, "world politics", Navy.

Надійшла до редакції 15 квітня 2011 року

влучністю підмітив у 1654 році київський непокозачений шляхтич Павло Олекшич у листі до свого приятеля – «старинного» козака-шляхтича Івана Богуна: «Хмельницький, що був вашим товаришем, тепер став вашим паном». Про Данила Нечая, котрого польські тогочасні джерела називають «першою особою після Хмельницького», ходили чутки, що популярному брацлавському полковникові «хотілося бути другим гетьманом». У січні 1652 року було звинувачено у підбуренні до антигетьманських бунтів і страчено ще одного представника «старинної» старшини, корсунського полковника Лук'яна Мозирю. Навесні 1652 року антигетьманський рух очолив миргородський полковник Матвій Гладкий, котрий, за свідченням московських агентів, «назвався замість Хмельницького гетьманом» [6, с. 364].

Нова старшина з покозачених шляхтичів за життя Хмельницького на булаву не претендувала й мірятися авторитетом із гетьманом не зважувалася. В її політичних орієнтаціях можна виділити два головні спрямування та співвіднести їх із двома фазами війни: до і після смерті гетьмана. У першому випадкові – це фанатична польська затягість, готовність боротися до кінця, загинути або перемогти. Наважившись приєднатися до повстання, шляхтичі спалили за собою мости, та якісь дрібні поступки з польського боку нічого не міняли в їхньому становищі, навпаки – увиразнювали їхню зраду. А тому, писав у своєму посольському звіті 1649 року московський дипломат Григорій Кунаков, аналізуючи ситуацію в Україні: «Шляхта перша з-поміж усіх намовляє Богдана Хмельницького до війни: мовляв, такої нагоди нам ніколи не трапиться, тепер ось і треба приборкати поляків» (див: [6, с. 364]).

Серйозно ставилися до цього противника й на коронному боці, розрізняючи власне козаків на шляхту й селян. «Плебс розпустити, шляхту-зрадників видати» – ось стереотипні вимоги ультиматумів козацькому командуванню і, навпаки, – не менш стереотипний пункт перемирних угод: «Шляхту, що приєдналася до Війська Запорозького, амністувати» [6, с. 364].

Після смерті Богдана Хмельницького, особливо коли стала очевидною сумнівність альянсу з Московським царством – державою деспотичного типу, відразливого для шляхти, вихованої на ідеалах річпосполитівських вольностей, настрої старшини міняються. Московська небезпека, примножена повинню анархії, підштовхує їх до компромісу зі старим, звичним світом: на зміну антипольській затягості приходять спроби порозумітися, втім – уже запізнілі, бо на політичну арену виступила третя сила, не надто помітна під твердою рукою Хмельницького: простолюд. Із-поміж лідерів черні найяскравішою постаттю був, без сумніву, Максим Кривоніс – козак непересічних військових здібностей, запалений фанатичною ненавистю «до панів», безжалісний і жорстокий навіть з погляду тих, далеких від новітнього уявлення про людяність часів [6, с. 365]. Визначній ролі Максима Кривоноса у Визвольній війні присягли свою публікацію В. та З. Чуприни [15].

Дізнавшись про жорстокі розправи М. Кривоноса, гетьман Б. Хмельницький заборонив йому «свавілля чинити, міста палити й руйнувати». В. Смолій та В. Степанков акцентують увагу на тому, що М. Кривонос, створивши армію, своєю безкомпромісною боротьбою з поляками, євреями, шляхтою й католиками зажив великого авторитету серед радикально налаштованого поспільства, яке вбачало в ньому свого «вождя». Ставши по суті другою особою у Військові Запорозькому, він дозволив собі проігнорувати розпорядження гетьмана, що, вочевидь, торкалося заборони безчинства. Кривонос одного разу відповів: «Ти не є нашим присяглим гетьманом, так і я ним можу бути, як ти». Однак Хмельницький спромігся відкликати його з найближчими старшинами до табору. За вчинені погроми й непослух покарав М. Кривоноса та чотирьох його полковників прикуттям до гармати, інших старшин було ув'язнено, а деяких навіть страчено. Привезених ними до табору в'язнів було звільнено. Кривонос зрозумів, що, не покаювшись, в умовах військового часу (угоди про перемир'я з Річчю Посполитою укладено не було) втратить не тільки посаду, а й голову. А відтак вибачився, і після виплати штрафу його взято було на поруки. Б. Хмельницький виявив мудрість: домігшись від Кривоноса та його полковників визнання провини, не пішов на загострення, що могло призвести до розколу у військові, а поновив їх на посадах. Після цього інциденту ніхто зі старшини вже не наважувався ігнорувати волю гетьмана, визнавши в ньому беззаперечного володаря булави [10, с. 149].

Дослідники В. Смолій та В. Степанков зазначають, що з кінця 1650 року Б. Хмельницькому довелося долати спротив з боку старшини його курсу на вибороння незалежності від Польщі та зосередження в його руках, по суті самодержавної влади. За даними шведського дипломата Іогана Майєра, на одній з нарад полковник М. Гладкий начебто закинув гетьманові, що король у Польщі є й залишиться їхнім королем і володарем, а йому ніколи не стати їхнім королем. Посол литовського гетьмана Мисловський, відвідавши в березні 1651 року гетьмана, повідомляв у «реляції», що на старшинській раді більшість присутніх висловилися проти боротьби з Польщею. Захоплені напередодні битви під Берестечком козаки також відзначали прагнення старшин замиритися з Яном Казимиром. Окремі з полковників нарікали на те, що гетьман їх «до думи не закликав». Щоб подолати цей опір, Б. Хмельницький вдався до зібрання «чорної» ради. Вона відбулася 26 травня й рішуче висловилася на його підтримку. Після цього він змістив частину пропольськи настроєних полковників з посад [16, с.65–66].

Поживним середовищем для антигетьманських бунтів, що постійно жевріли в козацьких низах, були лівобережні полки, традиційно найтісніше пов'язані із Запорозькою Січчю. Найпомітніші спалахи невдоволення припадають на періоди впорядкування козацького реєстру, що повертало до підданського статусу покозачених селян і міщан. У жовтні 1651 року проти заворушення в Чернігівському полку, котре очолив Степан Пободайло, обраний полковником на козацькій

зовнішньополітичною експансією Німеччини в цілому, будівництва потужного військово-морського флоту із завданнями збереження і розширення віддалених від метрополії колоніальних володінь й опорних пунктів. Створення останніх за підтримки Тирпіца і Бюлова неминуче вело до загострення міжімперіалістичних суперечностей на міжнародній арені. Німецька «світова політика», ідейні, політичні та економічні основи якої були закладені в кінці XIX століття, неминуче штовхала імперію Вільгельма II до війни, в ході якої вона мала витіснити конкурентів і остаточно зайняти «місце під сонцем» як велика та впливова «світова держава».

Список використаних джерел

1. Die Große Politik der europäischen Kabinette 1871-1914: Sammlung der diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes. Bd. 1-40. – В., 1922-1927.
2. Архив внешней политики Российской империи Архивно-Дипломатического департамента МИД Российской Федерации. Фонд «2-я газетная экспедиция». – Оп.476. – Спр.270. – Арк.1-23.
3. Там само. – Арк. 18.
4. Там само. – Арк. 1, 10-11.
5. Там само. – Арк. 19.
6. Там само. – Фонд «Китайский стол». – Оп.28. – спр.114. – Ч. 2. – Арк. 4-5.
7. Соловьев Ю.Я. 25 лет моей дипломатической службы (1893-1918) / Ю.Я. Соловьев. – М.: Госиздат, 1928. – 124 с.
8. Архив внешней политики Российской империи Архивно-Дипломатического департамента МИД Российской Федерации. Фонд «Китайский стол». – Оп.28. – Спр.114. – Ч. 2. – Арк. 149.
9. Stenographische Berichte über die Verhandlungen des Deutschen Reichstages. – В., 1871-1900.
10. Захват Германией Киао-Чао в 1897 г. // Красный архив. – 1938. – Т.2. – С. 47-58.
11. Bülow V. Denkwürdigkeiten / В. Bülow. – Bd. 1. – 408 s.
12. Фей С. Происхождение мировой войны / С. Фей. – М.: Госиздат, 1934. – Т. 1. – 345 с.
13. Архив внешней политики Российской империи Архивно-Дипломатического департамента МИД Российской Федерации. «Фонд Политический архив». – Оп.1. – Спр.2117. – Арк.16.
14. Англо-германское сближение в 1898 г. // Красный архив. – 1933. – Т.1. – С.68-77.
15. Ерусалимский А.С. Внешняя политика и дипломатия германского империализма в конце XIX века / А.С. Ерусалимский. – М.: Воениздат, 1951. – 618 с.
16. Alldeutsche Blätter. – 11.06.1899.
17. Архив внешней политики Российской империи Архивно-Дипломатического департамента МИД Российской Федерации. Фонд «Канцелярия МИД». – Оп.1. – Спр.65. – Арк.318-322.

Закликаючи до переходу на рейки «світової політики» при сприятливих умовах могутнього флоту, кайзер під час спуску на воду броненосця влітку 1900 року у Вільгельмсгафені проголосив: «Як потужно б'є океан у ворота нашої вітчизни і змушує нас утвердити як вищий закон своє місце у світі, закликає нас до світової політики. Океан необхідний для величчя Німеччини, але він також показує, що на ньому й далеко по той бік його без Німеччини, без німецького імператора не повинно відбуватися жодної події» [20, с. 633].

Таким чином, імперіалістичні кола Німеччини наприкінці XIX століття фактично остаточно стали на шлях широкомасштабної «світової політики», важливою ланкою якої була подальша колоніальна експансія з опорою на сильний військово-морський флот. Про це навесні 1900 року відверто заявив князь Бюлов, водночас намагаючись, наскільки це було можливо, завуалювати агресивну спрямованість зовнішньополітичного курсу своєї держави. Він сказав: «Під словами «світова політика» я розумію тільки турботу про розв'язання завдань, які постали перед нами, і впливають із зростанням нашої індустрії, нашої торгівлі та нашого судноплавства. Ми не можемо перешкоджати зростанню німецьких заморських інтересів. Ми не можемо стримувати нашу торгівлю, нашу промисловість, робочу силу, активність та інтелект. Ми не думаємо про те, щоб здійснювати агресивну, експансіоністську політику. Ми хочемо тільки захистити вагомий інтереси, які здобули в усіх частинах світу в ході природного розвитку подій... Агресивні тенденції повністю чужі нам, ми не хочемо здійснювати ані авантюристичну, ні фантастичну політику, ми хочемо й у майбутньому розвиватися тільки в мирних умовах, як в економічному, так і в політичному плані...» [1, Bd. 1, S. 415-416]. Насправді, ці слова, як ми вже переконалися, були дуже далекі від реалій кінця XIX століття.

Найчіткіше принципова позиція німецьких експансіоністських кіл була сформована Пангерманським союзом: «Тільки за умови, що ми сильні на морях, великі морські держави дозволять нам створити економічний союз в центрі Європи... і тільки за наявності широкої середньоевропейської основи ми зможемо здобути світові позиції й в інших частинах земної кулі і втримати їх». В ідеології й практичній діяльності саме Пангерманського та Флотського союзів і Колоніального товариства наприкінці XIX століття найяскравіше були виражені прагнення до реалізації німецьких континентальних та заокеанських колоніальних планів. Метою їх пропаганди стала політична й ідеологічна підготовка німецького суспільства до реалізації Німецькою імперією великої анексіоністської програми на континенті – «Mitteleuropa» – і за його межами – «Weltpolitik».

Перехід наприкінці XIX століття до «світової політики» супроводжувався загарбанням Німеччиною нових колоній і розгортанням гонки морських озброєнь. Вона стала одним з найважливіших аспектів англо-німецького суперництва й суттєвим компонентом «світової політики» як політики сили. Існував тісний і нерозривний зв'язок військово-морської політики із колоніальною та

раді (а на той час гетьман уже зазвичай призначав полковників сам), Хмельницький навіть готував до походу чотири вірні йому полки. Навесні 1652 року гетьман удався до ще крутіших заходів, стративши кількох бунтівних лівобережних старшин, очолених миргородським полковником Матвієм Гладким. У відповідь на репресії чернь Миргородського й Прилуцького полків нібито обрала гетьманом Вдовиченка, і тільки поновлення наприкінці травня бойових дій розрядило інцидент [6, с. 365].

За своєрідний символ майбутнього розбрату може послужити старшинська рада, зібрана в травні 1653 року для обговорення пропозицій Стамбула щодо протекторату. На ній бачимо три партії: одна, яку очолював «старинний» козак Філон Джеджалій, погоджувалася на союз із султаном (цим шляхом згодом піде ще один виходець зі «старинного» козацтва Петро Дорошенко), інша під проводом київського шляхтича Антона Ждановича, попередника Виговського й Тетері, радила налагодити переговори з Річчю Посполитою, ще інша – висловила за московську орієнтацію. Рішення прийняв, плетучи чергові віртуозні комбінації й сподіваючись перехитрити козацьку долю, сам гетьман, однак смерть виявилася хитрішою за нього. Роль «козацького батька», який умів твердою рукою привести до єдності своє норовисте строкате оточення, розуміли всі. Ось як, наприклад, звучить ностальгійна легенда про злагоду в Україні всього через два роки після смерті гетьмана, коли 1659 року один із ватажків простоліуду Іван Безпалый скаже: «Між нами, військом кошовим і городовим, такої міжособної брані не було, тільки брат за брата, а товариш за товариша вірно й любовно всі єсьмо вкупі жили» [6, с. 365].

У час, коли смерть вибила кермо з владної руки Хмельницького, молоду козацьку державу з усіх боків оточували вороги її незалежності. Проте ще більша небезпека – незгода – зачалася всередині, а хитромудрий гетьман, плетучи мереживо союзницьких комбінацій, мимоволі сам закладав основу для неї, бо кожний із його дипломатичних ходів, зрештою, переріс у братовбивчу війну між прихильниками полярних зовнішньополітичних орієнтацій.

Список використаних джерел

1. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. / Н. Яковенко. – К.: Критика, 2002. – 416 с.
2. Сушинський Б.І. Козацькі вожді України: Історія України в образах її вождів та полководців XV–XIX ст.: Іст. есе: У 2-х т. – [2-ге вид., доповн.]. – Одеса: Вид. дім «ЯВФ», 2006. – Т. 1. – 585 с.; Т. 2. – 578 с.
3. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький / І. Крип'якевич; Академія наук Української РСР; Інститут суспільних відносин. – К.: Вид-во АН УРСР, 1954. – 536 с.

4. Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети / Редкол.: В. Смолій відп. ред.) та ін. – К.: Видавничий дім «KM Academia», 1998. – Кн. 1. – 400 с.
5. Малий словник історії України / В. Смолій, С. Кульчицький. О. Майборода та ін. – К.: Либідь, 1997. – 464 с.
6. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – [3-є вид., перероблене та розшир.] / Н. Яковенко. – К.: Критика, 2006. – 586 с.
7. Гуржій О.І. Іван Богун: деякі міфи та реальність / О.І. Гуржій // Український історичний журнал. – 1998. – №1. – С. 99-111.
8. Флоря Б. Молоді роки Івана Богуна / Б. Флоря // Україна в минулому. – К., Львів, 1992. – Вип. 2. – С. 71-75.
9. Яковлева Т. Іван Богун-Федорович / Т. Яковлева // Київська старовина. – 1992. – №5. – С.43-53.
10. Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький / В. Смолій, В. Степанков. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2003. – 400 с.
11. Горобець В.М. Іван Нечай та українсько-російські змагання за Білорусь (1654-1659) / В.М. Горобець // Український історичний журнал. – 1998. – №2. – С. 26-36.
12. Мицик Ю. Тиміш Носач: [Про сподвижника Б. Хмельницького] / Ю. Мицик // Історія в шк. України. – 1996. – №2. – С. 42-45.
13. Гурбик А.О. Київський полковник Антон Жданович: Полковники Війська Запорозького / А.О. Гурбик // Український історичний журнал. – 1998. – №3. – С. 130-139.
14. Гурбик А.О. Полковник Антон Жданович: [Про сотника реєстр. Чигир. полку] / А. Гурбик // Пам'ять століть. – 1998. – №3. – С. 41-60.
15. Чуприна В. Надійний сподвижник гетьмана [М. Кривоніс] / Василь Чуприна, Зоя Чуприна // Дзвін. – 2002. – №11/12. – С. 105-108.
16. Смолій В., Степанков В. Українська державна ідея ХУІІ–ХУІІІ століть: проблеми формування, еволюції, реалізації / В. Смолій, В. Степанков. – К.: Альтернативи, 1997. – 368 с.

П.Г. Радько

**НОВЕЙШАЯ УКРАИНСКАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ ОБ ОБРАЗЕ
КАЗАЦКОГО ПОЛКОВНИКА КАК УЧАСТНИКА
ГОСУДАРСТВЕННОГО СТРОИТЕЛЬСТВА**

В статье в историографическом аспекте раскрывается феномен казацкого полковника периода Освободительной войны украинского народа середины XVII века. Основное внимание обращено на его функциональную роль как участника государственного строительства.

Ключевые слова: *Освободительная война, Хмельниччина, гетьман, полковник, старшинский корпус, старшинская группировка, казацкое посольство, Генеральная войсковая канцелярия, полковой писарь.*

протягом 1898-1900 років. розповсюдив 6 млн. примірників книг і брошур, організував 3600 доповідей та лекцій. Кошти на це надходили переважно у вигляді спеціальних пожертвувань від німецьких приватних осіб і досягли суттєвої цифри – 411812 марок [24].

На деякий час, щоправда, відкрита пропаганда на користь нових озброєнь у Німеччині була зірвана її участю у роботі першої Гаазької конференції з роззброєння (18 травня – 29 липня 1899 року). Однак реальних документів, які б передбачали заборону збільшення чисельності військ і військових бюджетів на п'ять років, а морського бюджету на трирічний термін, не було прийнято. Це розв'язало руки німецьким глашатаям нових планів збільшення армії й флоту під прикриттям захисту континентальних та заморських інтересів Німеччини. Виступаючи у рейхстазі 11 грудня 1899 року, Бюлов заявив: «Що робити, світ уже поділений ... Ми тільки тоді зможемо триматися на висоті, коли ми зрозуміємо, що для нас неможливе благополуччя без великої могутності, без сильної армії, без сильного флоту... У прийдешньому столітті німецький народ буде або молотом, або наковальнею» [9, Vd. 4, 11.12.1899, S. 3292-3295]. Через кілька днів уряд відкрито наголосив, що виносить на розгляд рейхстагу новий закон, який передбачає значне зростання морських озброєнь.

Нова морська програма Тирпіца викликала великі дебати, але її швидкій реалізації несподівано допоміг зовнішньополітичний фактор. У кінці грудня 1899 року і на початку січня 1900 року англійські військові кораблі затримали три німецькі пароплави – «Bundesraht», «General» і «Gerzog» – за підозрою у провезенні контрабандних товарів для бурів. Бюлов зачитав це повідомлення кайзеру й закінчив його словами: «Немає такого вітру, який не приніс би чогось доброго». А Тирпіц додав: «Це той самий вітер, який нам необхідний, щоб привести наш корабель у гавань. Тепер флотський закон пройде. Ваша Величність повинна нагородити англійського командира орденом з подякою за проведення нашого флотського закону» [15, с. 537]. У Німеччині розгорнулася бурхлива антианглійська і профлотська кампанія. Бюлов навіть висловлював побоювання, чи не збирається Англія компенсувати свої невдачі у сухопутній війні проти бурів успішною морською війною проти Німеччини [1, Vd. 15, №4457].

У цих умовах 12 червня 1900 року рейхстаг остаточно затвердив нову морську програму, яка передбачала подвоєння німецького флоту і перетворення його у наймогутніший, після англійського, флот у світі. Згідно із законом 1900 року, німецький флот до 1915 року мав налічувати 38 лінійних кораблів, 14 броненосців і 38 легких крейсерів [25, с. 18]. Це означало, що військово-морський флот, спрямований на боротьбу за оволодіння опорними пунктами далеко за європейськими кордонами Німеччини, перетворився в одне з головних знарядь її експансіоністської зовнішньої політики. Підтвердженням цього стало вже захоплення перших «опорних пунктів» – гарантованих місць за кордоном, які знаходяться під німецькою владою – на території Китаю і в басейні Тихого океану.

нового обговорення 13 січня 1898 року в Берліні відбулися великі збори впливових купців, промисловців, представників банків, які вимагали затвердження законопроекту. З рефератом про флотську політику на них виступив лідер зацікавлених у позитивному розв'язанні питання про нарощування військово-морської могутності Німеччини парламентаріїв габсбурзький судновласник А.Верман.

У пропагандистському забезпеченні програми будівництва німецького військово-морського флоту активну участь узяв сам Тирпіц, про що є свідчення в його спогадах. Тирпіц писав: «Я вважаю своїм правом і обов'язком роз'яснювати широким колам, які інтереси покладені на карту; потрібно було розширити вузький горизонт народу, пробудити свідомість культурного значення моря, яка раніше була відсутня у нього або приспана ходом нашого історичного розвитку; поглибити переконання в тому, що дійсність владно вказує нам цей шлях, якщо ми хочемо продовжити, не вдаючись до масової еміграції, той розквіт нашої перенаселеної вітчизни, який настав після введення протекціоністського тарифу Бісмарка. Геринген організував інформаційний відділ імперського морського відомства; він об'їхав університети, причому майже всі економісти – до Brentano включно – обіцяли йому повну підтримку. Шмоллер, Вагнер, Зеринг, Шумахер і багато інших заявляли, що затрати на флот є продуктивними... Так намітилося зрушення у трактуванні національно-політичних питань, яке було значною протиположністю безплідним соціально-політичним утопіям» [15, с. 143-144]. У результаті 23 березня 1898 року на засіданні рейхстагу флотський законопроект був затверджений.

Ця подія означала успіх не тільки Вільгельма II, Бюлова і Тирпіца, але й впливових фінансово-промислових кіл, котрі виступали за посилення позицій Німеччини як «світової держави» на шляху зовнішньополітичної експансії. Так, Пангерманський союз знаряддя німецької «світової політики» вважав посилення морської могутності [23].

Для закріплення цього успіху був створений новий пропагандистський центр – Флотський союз на чолі з новим королем Албанії (у майбутньому) принцем В.Відом і редактором газет «Berliner neueste Nachrichten» (орган промисловця Ф.Круппа) і «Berliner politische Nachrichten» (орган прусського міністра фінансів І.Мікеля) В.Швейнбургом. Рупором новоствореної організації стала газета «Post», яка виражала інтереси імперської партії та її лідера, впливового підприємця К.Штумма. Правління союзу знаходилося в Берліні й складалося з 40 чоловік. На їх утримання витрачалося 24% річного бюджету Флотського союзу. Союз видавав щомісячник «Flotte», щотижневик «Überall», а також «Allgemeine Marine-Korrespondenz», «Flottenjahrbuch» і «Flottenpreis Kalender».

У першу чергу Флотський союз, спираючись на підтримку Пангерманського союзу і Колоніального товариства, почав проводити думку про необхідність створити ще більший флот, ніж передбачалося за законопроектом від 23 березня 1898 року. Здійснюючи агітацію про прийняття закону про збільшення військово-морського флоту, союз

P.G. Radko

**THE NEWEST UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY
ABOUT THE IMAGE OF COSSACK COLONEL
AS A PARTICIPANT OF THE STATE BUILDING**

In the article the phenomenon of Cossack colonel during the War of Liberation of the Ukrainian people of the 17th century is considered in historiographical context. Main attention is paid to his functional role as a participant of the state building.

Keywords: the War of Liberation, Khmelnychyna, hetman, colonel, officer corps, officer group, Cossack delegation, the General Office of the Troop, regimental clerk.

Надійшла до редакції 27 квітня 2011 року

* * *

УДК 94(477.7)"1817/1818"

В.Л. Цубенко

**БОРОТЬБА БУЗЬКОГО КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА
ПРОТИ ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЕНЬ КАВАЛЕРІЇ
(1817-1818 РОКИ)**

У статті комплексно досліджено боротьбу Бузького козацького війська протягом 1817–1818 років, розкрито її передумови й політичну ситуацію напередодні. Детально проаналізовано перебіг збройної боротьби на різних етапах повстання та її особливості. Визначено найбільші військові операції повстанців і показано вплив повстання на посилення боротьби у регіоні.

Ключові слова: Бузьке козацьке військо, козак, військове поселення кавалерії, військові поселенці.

Із проголошенням незалежності України на її території опубліковано чимало праць, присвячених регіональним військовим поселенням кавалерії, які не лише зруйнували стереотипи у поглядах на військових поселенців, закладені ще в імперську добу, але й суттєво збагатили та кардинально змінили наші уявлення про їхню роль і значення у житті українського народу.

Наукова новизна полягає у систематизованому погляді на проблему боротьби Бузького козацького війська проти створення військових поселень кавалерії протягом 1817–1818 років. На основі використання сформованої джерельної бази і напрацювань попередників детально досліджено повстання Бузького козацького війська у 1817 році; здійснено його періодизацію й уточнено характерні особливості боротьби на різних етапах; розглянуто вплив повстання на посилення заворушень у регіоні.

Мета дослідження полягає у тому, щоб комплексно, на основі вивчення, узагальнення та критичного переосмислення всіх доступних

документальних матеріалів і спеціальної літератури попередників відтворити достовірність перебігу боротьби в межах Херсонської губернії бузьких козаків та державних селян протягом 1817–1818 років. Об'єктом дослідження виступає Бузьке козацьке військо й державні селяни на території Південної України.

Останні роки засвідчили справжній прорив у розробленні тематики системи військових поселень кавалерії. Доказом цього є ціла низка праць, різних за обсягом та змістом. Серед дослідників ХХ століття варто відзначити О.Д. Багалій, яка у своїх працях зверталася до проблем боротьби селянсько-козацьких мас проти запровадження військових поселень кавалерії у першій половині ХІХ століття [1]. Певний внесок у розв'язання проблеми історії кавалерійських поселень зробили С. Ковбасюк та І. Хіоні. Зокрема І. Хіоні дійшов висновку, що повстання Бузького козацького війська стало першим збройним виступом проти військових поселень. Воно відіграло революціонізуючу роль: після нього відбулися повстання базаліївських, чугуївських, шебелинських, новгородських військових поселенців [2, с. 201–202]. Необхідно згадати монографію К. Ячменіхіна [3], у якій автор проаналізував причини створення військових поселень кавалерії й піхоти, особливості їхнього функціонування. Проте вихід нових праць ще не означає, що потреба в подальшому вивченні складних питань з історії військових поселень на сьогодні відпала, оскільки відсутнє комплексне узагальнююче наукове дослідження із зазначеної проблематики.

Створення військових поселень в Україні у першій половині ХІХ століття стало однією з найбільших реформ російського імператора Олександра І і було зумовлено економічними й соціально-політичними чинниками розвитку Російської імперії, а також низкою військово-стратегічних завдань. У Російській імперії військові поселення створювалися переважно як продовольча та господарська база армії. Організатором і головним начальником військових поселень був генерал від артилерії граф О.А. Аракчєєв. Він досить ретельно вивчав можливості перетворення Бузького козацького війська на військово-поселення кавалерії. Про це свідчить низка документів, датованих 1816 роком. З них також видно, що О.А. Аракчєєв вивчав становище не лише бузьких козаків, але і малоросійських, і українських козацьких полків [2, с. 148].

На території України у Херсонській губернії організацію військових поселень проводив генерал-майор граф І.О. Вітт. У 1816 році І.О. Вітт отримав доручення від імператора Олександра І реорганізувати чотири українських козацьких полки в Українську уланську дивізію. Згідно з наказом від 11 червня 1816 року І.О. Вітт починає розформування 15 малоросійських козацьких полків та закінчує це до кінця того ж року [2, с. 152]. У січні 1817 року граф І.О. Вітт очолив Українську уланську дивізію й отримав попередні вказівки про її поселення на території Бузького козацького війська.

О.А. Аракчєєв займався пошуком регіонів і підготовкою моделі поселення військ. У січні 1817 року він викликав до Санкт-Петербурга

рейхстаг. У зв'язку з цим Бюлов говорив: «Політичні партії та, в першу чергу, їхні вожді підуть за нами тільки тоді, коли ми створимо в країні сильну течію за будівництво флоту. Нам доведеться забити у «національний барабан» (малося на увазі роздування широкомасштабної пропагандистської кампанії з метою просування законів про військово-морське будівництво від початкових відомчих планів до їх практичного здійснення. – С.Т.)» [16, Bd. 1, S. 59].

Наприкінці листопада 1897 року перед відкриттям сесії рейхстагу морський законопроект Тирпіца був опублікований. На нашу думку, це було зроблено з тією метою, щоб опозиція не мала часу опублікувати вагомні контраргументи. Щоправда, забігаючи наперед, відзначимо, що на перших порах Тирпіц не зумів реалізувати свій задум. Законопроект передбачав збільшення німецького флоту до кінця 1904 року до 19 лінійних кораблів (дві ескадри по вісім кораблів, один флагманський і два резервних кораблі), 8 броненосців, 12 великих та 30 малих крейсерів. «Для підтримки торгових інтересів» Німеччина повинна мати у закордонному плаванні до 23 бойових одиниць. Асигнування на створення такого флоту зростали майже у два рази. Чисельність екіпажів кораблів збільшувалася з 1818 до 26637 чоловік [20, с. 482].

Засідання рейхстагу, яке мало вирішити долю флотського законопроекту, відкрилося 30 листопада 1897 року. Однак, незважаючи на обґрунтування Вільгельмом ІІ, Гогенлоє і Тирпіцом необхідності створення крупного військово-морського флоту як «фактора могутності», рейхстаг у цілому зайняв суперечливу позицію. Депутат від соціалістів Шенланк узагалі стверджував, що торгівля не потребує захисту флоту й критикував «світову політику» [9, Bd. 1, 6.12.1897, S. 47].

Тоді перед членами рейхстагу з промовою, яка стала його політичним дебютом, виступив Бюлов. Російський посол Остен-Сакен, який знаходився серед присутніх, у своїй депеші з Берліна повідомляв, що «Бюлов говорив упевнено, ясно і красномовно, хоча, по суті нічого й не сказав». Але головне, що керівник німецького зовнішньополітичного відомства проголосив готовність кайзерівської Німеччини до здійснення «світової політики» (Weltpolitik) і завоювання «місця під сонцем» («Unter der Sonne»), тобто заявку Німеччини на свою частку у переділі світу. Бюлов, зокрема, підкреслив, що «пройшли ті часи, коли німець одному своєму сусідові залишав землю, іншому – море, а сам задовольнявся небом, де панує чиста доктрина. Ми нікого не хочемо відсувати в тінь, але ми вимагаємо для себе місця під сонцем» [9, Bd. 1, 6.12.1897, S. 60].

Однак рейхстаг усе ще не затвердив законопроект Тирпіца, хоча й не відхилив: подальше обговорення відкладалося на кілька місяців. Саме за цей час у результаті активної діяльності прихильників створення крупного військово-морського флоту визначилося нове співвідношення сил. За даними органу пангерманців «Alldeutsche Blätter», протягом грудня 1897 – лютого 1898 років у рейхстаг надійшло 115 петицій з Німеччини і 50 петицій від німців за кордоном з вимогою затвердити законопроект про флот [21]. Напередодні його

великого флоту викличе зменшення асигнувань на сухопутну армію. Крім них, не бачили необхідності у розширенні планів військово-морського будівництва депутати від соціал-демократичної партії й католицької партії «Центр», представники Вільнодумного союзу й аграріїв. Проти будівництва крупного військового флоту також виступав найвпливовіший представник МЗС Ф. фон Гольштейн, який уважав достатнім створення морського флоту для берегової оборони.

У цій ситуації німецький імператор і профлотські кола не хотіли миритися з тим, що рейхстаг й уряд так повільно повертаються у бік активної політики посилення морських озброєнь. Вільгельм II навіть збирався розпустити рейхстаг та провести зміни в уряді. Наслідком таких його планів стало призначення у 1897 році контрл-адмірала А. Тирпіца на посаду статс-секретаря з військово-морських справ, а Б. Бюлова – статс-секретарем міністерства закордонних справ.

Тирпіц обґрунтував нову стратегічну військову концепцію – боротьби проти Англії за світове панування. Основою своєї політичної стратегії він запропонував ідею ризику. Суть її зводилася до наступного: ризик, загроза поразки, важких утрат або відчутних ударів можуть змусити Англію уникати зіткнення з її німецьким конкурентом. Тирпіц був першим, хто відчув основну тенденцію розвитку інтересів експансіоністських монополістичних кіл Німеччини – створення могутнього бойового лінійного флоту, здатного залучити на бік Німеччини нових союзників і протистояти основному економічному, морському й колоніальному супротивнику в особі Великобританії. Пізніше Тирпіц сформулював основні положення своєї концепції у вигляді триєдиного завдання:

по-перше, потрібно виграти час для створення могутнього військово-морського флоту;

по-друге, необхідно у зовнішній політиці уникати небезпечних інцидентів, які привели б до війни з якоюсь європейською державою;

по-третє, слід шукати «рівновагу сил на морях» шляхом зближення з Росією і Японією для протидії Англії.

Основну стратегічну мету німецького військово-морського флоту він визначив як «посилення нашої політичної могутності та нашого значення проти Англії» [19, с. 328].

Тирпіц одержав підтримку нового керівника дипломатичного відомства Бюлова. Ще його попередник А.Маршалл навесні 1897 року зазначив: «Питання про те, чи повинна Німеччина проводити світову політику, нерозривно зв'язане з іншим питанням: має чи не має Німеччина світові інтереси». І він доводив, що німецькі купці, судновласники, експортери, колоністи і колонізатори «розставляють фігури на великій шаховій дошці світу та чекають, що ми їх захистимо і використаємо» [9, Bd. 7, 18.03.1897, S. 5149]. В умовах, коли морські плани Тирпіца стали одним з головних питань політичної боротьби в Німеччині, саме Бюлов забезпечив їх остаточну підтримку і реалізацію на шляху «світової політики». Статс-секретар МЗС своє головне завдання бачив у тому, щоб шляхом переговорів з лідерами партій будь-яким способом протягнути флотські плани Тирпіца через

отамана Бузького козацького війська М.Р. Кантакузіна і членів Бузької військової канцелярії полковників М. Линчевського та В. Жекула для ознайомлення з проектом перетворення Бузького козацького війська на військове поселення кавалерії. Проте бузькі чиновники намагалися зберегти козацьке військо як самостійне утворення. Зокрема, М.Р. Кантакузін у своїх записках запропонував нові проекти реорганізації війська, однак вони суперечили ідеї утворення уніфікованих військових поселень кавалерії й були відхилені О.А. Аракчєєвим. На початку березня 1817 року полковники М. Линчевський і В. Жекул виїхали з Санкт-Петербурга до бузьких станиць, а І.О. Вітт отримав розпорядження про розміщення Української уланської дивізії в Бузькому козацькому військові.

2 квітня 1817 року Олександр I наказав херсонському військовому губернатору графові О.Ф. Ланжерону передати Бузьке козацьке військо начальнику Української уланської дивізії І.О. Вітту [2, с. 163]. Проте І.О. Вітт чітко розумів усю складність процесу реорганізації Бузького козацького війська, можливість майбутніх заворушень козаків і тому не поспішав реалізовувати проект О.А. Аракчєєва. Тому І.О. Вітт ще під час перебування у Санкт-Петербурзі намагався переконати О.А. Аракчєєва переглянути, уточнити або доповнити деякі статті загального плану перетворення Бузького козацького війська на військове поселення кавалерії, втім безуспішно. Граф О.А. Аракчєєв не лише не погодився з його пропозиціями, але і повідомив про це Олександрові I, який зажадав від І.О. Вітта письмового пояснення. Цей документ дістав назву «Зауваження генерал-майора графа Вітта щодо поселення кавалерійських полків» від 9 травня 1817 року і складався із семи пунктів [2, с. 166]. Загальний зміст зауважень графа І.О. Вітта зводився до того, щоб, по-перше, під час організації військових поселень кавалерії уникнути руйнування козацького господарства, що згодом може призвести до заворушення; по-друге, формувати кавалерійські полки з бузьких козаків, що зменшило б витрати держави, а по-третє, максимально зберегти структуру козацького війська під час улаштування поселення. 9 травня 1817 року згідно з указівкою Олександра I було створено комітет у складі генерал-майора Ф.Є. Бухмеєра, генерал-лейтенанта Г.І. Лісаневича, генерал-майорів І.О. Вітта та П.К. Александрова під керівництвом О.А. Аракчєєва для розгляду «Зауважень...». На засіданні Комітету «Зауваження...» були відхилені й граф І.О. Вітт поїхав із Санкт-Петербурга реорганізувати Бузьке військо. Наприкінці травня – на початку червня 1817 року 2-а бригада Української уланської дивізії згідно з наказом від 11 травня 1817 року була призначена на перебування у Бузьке козацьке військо, 3-ій уланський полк розмістився в окрузі бузьких населених пунктів, а 4-ий полк – у Красносільському окрузі. Хвиля невдоволення відразу розповсюдилася по всьому війську, а поява кавалерійських полків була реальним підтвердженням чутки про перетворення козаків на військових поселенців [4].

На початку червня 1817 року козак із Вознесенська А. Бабиченко під час перебування у станиці Новопетровській побував у гостях у

відставного капітана Ф. Барвінського. Під час частування Ф. Барвінський сказав, що в нього є документ, згідно з яким усі старі козаки мають право одержати по 100 крб. [5, с. 104]. Витягнувши цілий стос паперів зі скрині, він поклав їх на стіл, а А. Бабиченко, побачивши серед них один друкований, узяв його і сховав. У станиці він та 4 козаки через те, що не могли прочитати цей папір самостійно, пішли у канцелярію до писаря. Проте писар їх дуже розчарував, адже документ містив лише положення про Бузьке військо. Згодом А. Бабиченко, продаючи крам на базарі у Вознесенську, почав розповідати козакам, що у Ф. Барвінського є два важливих документи: один – про борг старим козакам по 100 крб., другий – про те, що Бузьке козацьке військо не може бути перетворено в улани, але Ф. Барвінський просить за цей документ 2000 крб. Таке повідомлення викликало обурення серед козаків, і вони вирішили відправити до Ф. Барвінського свого представника – козака Г. Гетьманченка, щоб узяти у нього папери та з'явитися з ними до військового отамана. Одночасно з Г. Гетьманченком із Вознесенська виїхав й А. Бабиченко. Вони роз'їхалися по станицях Бузького козацького війська, де проводили збори і закликали козаків чинити опір. 2 липня 1817 року до станиці Новопетровської прибули 14 депутатів із козацьких станиць на чолі з Г. Гетьманченком і А. Бабиченком. Вони відшукали Ф. Барвінського, який наступного ранку віддав депутатам на їхню вимогу документ, але це було лише положення про ліквідацію Бузького козацького війська. Відставний капітан заявив, що в нього іншого документа немає [1, с. 103]. Тоді депутати роз'їхалися по своїх станицях з умовою підняти всіх козаків на боротьбу. Але під час повернення у свої станиці депутати згідно з розпорядженням військового керівництва були заарештовані й відправлені до Вознесенська. Такі дії з боку влади привели до нової хвилі заворушень серед бузьких козаків. Вони відправили своїх представників до отамана М.Р. Кантакузіна з вимогою звільнити з-під арешту всіх депутатів. Уже 14 липня близько 80 козаків-депутатів прибули до Вознесенська, де зустрілися з М.Р. Кантакузіном, який пообіцяв виконати всі вимоги і наказав прибулим повернутися додому. Проте депутати, всупереч наказу, дочекалися прибуття козаків з інших станиць та утворили кінний загін кількістю близько 500 осіб.

На світанку 15 липня вони ввірвалися у Вознесенськ. М.Р. Кантакузін запросив на переговори до штаб-квартири І.О. Вітта і представників від козаків, але останні відмовилися приїхати й запропонували йому зустріч у військовій канцелярії. М.Р. Кантакузін і командир 3-го уланського полку полковник Храповицький з офіцерами прибули в означене місце. Козаки поставили їм вимогу негайно звільнити арештованих депутатів і надати звіт про поїздку до Санкт-Петербурга. У відповідь на це М.Р. Кантакузін прочитав накази Олександра I на ім'я І.О. Вітта. Бузькі козаки закричали, що не погоджуються з такими змінами і пригрозили непокорю. Проти них виступив 3-ій ескадрон 3-ого полку Української уланської дивізії [2, с. 181]. Так розпочалося повстання бузьких козаків.

марок. Ваш святий обов'язок, панове, допомогти мені міцно зв'язати цю велику Німецьку імперію з вітчизняною».

Отже, справжнім ґрунтом для реалізації німецьких планів «світової політики» мали стати сильний військово-морський флот і реальні теоретичні концептуальні побудови, які виправдовували і доводили б необхідність подібних планів. На теоретичній ідейній основі «світової політики» ми спинилися вище. Щодо німецької програми будівництва сильного військово-морського флоту, то це питання стало особливо актуальним з другої половини 90-их років XIX століття.

Головними прихильниками і пропагандистами «безмежних флотських планів» виступали сам імператор Вільгельм II і керівні кола націонал-ліберальної та імперської партії. Це яскраво проявилось у виступі в рейхстазі 1 грудня 1896 року націонал-ліберала й одного з діячів Пангерманського союзу Г. Пааше. Він заявив: «Німеччина є і залишається світовою державою й повинна у певному розумінні проводити політику ствердження своєї світової могутності... Ми повинні захищати наше світове становище за допомогою флоту» [9, Bd. 5, 1.12.1896, S. 3639]. Наступного дня у такому ж дусі висловився лідер імперської партії великий промисловець В. фон Кардорф: «Я знаходжуся на крайньому правому фланзі прихильників морського флоту, і мої бажання йдуть досить далеко» [9, Bd. 5, 2.12.1896, S. 3651]. Стосовно імператора, то він ще у січні 1895 року доводив лідерам провідних правлячих партій необхідність будівництва великого військово-морського флоту. Думку про флот він пов'язував з економічним розвитком Німеччини і неминучою боротьбою за колонії. Через два роки він писав: «Ясніше ясного, як нерозумно було десять років назад розпочати колоніальну політику, не маючи флоту, і давати її розмах, не турбуючись одночасно про відповідне будівництво флоту» [1, Bd. 13, № 3396].

Серед основних аргументів прихильників значного збільшення військово-морського флоту фігурували такі, як необхідність забезпечити збут німецької промислової продукції й доставку сировини за «допомогою морської торгівлі»; те, що «безприкладний ріст німецької морської торгівлі, суднобудування та інших видів промисловості, зв'язаних з нею, а також колоніальні здобутки, які служать опорними пунктами, не мають відповідного захисту», тоді як «найкращий захист вітчизняних берегів, віддалених колоній і торгового флоту полягає у бойовому лінійному флоті, здатному вийти в море, дати бій головним морським силам противника та якщо не відібрати у нього панування на морі, то хоча б похитнути його» [18, с. 135]. На нашу думку, це є прямим підтвердженням нерозривного зв'язку між колоніальною і флотською політикою, необхідності будівництва крупного військово-морського флоту із завданням збереження і розширення німецьких заокеанських колоніальних володінь та опорних пунктів.

Водночас у рейхстазі та уряді були впливові сили, які виступали проти флотських планів або ставилися до них дуже стримано. Це, перш за все, представники військових кіл, які боялися, що будівництво

свої права на Тонга, Німуе, спірні райони Соломонових островів і Західної Африки, а також остаточно розв'язувала руки англійським колонізаторам для боротьби з бурами на півдні Африки. У зв'язку з цим російський дипломат Стааль передавав 22 листопада 1899 року з Лондона М.Муравйову: «Як відомо, у Німеччині ця угода була сприйнята як торжество німецької дипломатії, тим більше чудове, що воно досягнуто у віддалених океанічних сферах, незважаючи на надзвичайну порівняну слабкість флоту імперії. В Англії не можуть цього повністю заперечувати. Неможливо стверджувати, що одержані компенсації рівні зробленим нею поступкам. Не зачіпаючи комерційного значення островів, що були віддані, хоча і в цьому плані рішення, безсумнівно, на користь Німеччини, досить указати, скільки вирає її престиж унаслідок того, що багаторічна суперечка за перевагу на острові Уполу та в столиці групи завершена повним вигнанням звідти її суперників... Англійці цінують її більше всього як засіб для поліпшення відносин з Німеччиною... Усунення приводів до непорозуміння з Німеччиною дасть їй (Великій Британії. – С.Т.) таку необхідну моральну підтримку в боротьбі з Трансваалем» [17].

У самій Німеччині заволодіння тихоокеанськими островами і частиною китайської території було оголошено важливою перемогою імперії на колоніальному поприщі. З цього приводу російський посол у Берліні Остен-Сакен писав 9 червня 1899 року Муравйову: «Приєднання до німецьких заокеанських володінь груп островів Каролінських і Марсіанських та Палас тутешня громадська думка зустрічає з великим співчуттям. Більшість органів преси відзначає порівняно низьку ціну купівлі й віддає належне дипломатичній особі пана Бюлова, якому нібито без шуму вдалося виконати те, що не вдалося у 1885 році самому князю Бісмарку». Виступаючи з трибуни рейхстагу, Бюлов заявив: «Придбання німецьких володінь у Південних морях завершено, і цей договір, як і договір з Китаєм відносно Кіао-Чао, є віхами на одному шляху – шляху до світової політики» [9, Bd. 3, 21.06.1899, S. 2685-2696]. В листі до кайзера Бюлов писав: «Випадок біля Самоа (бомбардування англо-американськими кораблями Апії, коли постраждало німецьке консульство. – С.Т.) є новим доказом того, що колоніальну («заокеанську») політику можна здійснювати тільки за допомогою досить великого флоту». Вільгельм II у цьому місці зробив позначку: «Про що я вже десять років проповідую осламу – депутатам рейхстагу» [1, Bd. 14(1), №4053].

Імператор тісно пов'язував плани зміцнення Німеччини як світової держави з успіхами колоніальної політики, яка в свою чергу повинна спиратися на підтримку сильного військово-морського флоту. Вперше Вільгельм II заявив про це 18 січня 1896 року на банкеті у зв'язку із святкуванням 25-річного ювілею імперії. Кайзер сказав: «Німецька імперія стала світовою державою. Всюди у найвіддаленіших кутках земної кулі живуть наші співвітчизники; німецькі товари, німецька наука, німецька підприємливість перепливають океани, і цінність того, що Німеччина посилає через моря, вимірюється тисячами мільйонів

16 липня І.О. Вітт, усвідомлюючи всю серйозність становища, відправився до Одеси до графа О.Ф. Ланжерона з проханням виділити йому для приборкання повстання один піхотний полк. 17 липня О.Ф. Ланжерон наказав командирі 13-ої піхотної дивізії генерал-майорові Мещерикову розмістити 4-ий морський полк у бузьких станицях, однак це не зупинило козаків і повстання наростало. Одночасно у станицях Прибузькій і Красносільській розповсюджувалася листівка, що закликала об'єднатися всіх козаків та продовжувати протидію створенню військових поселень. Зіткнення у місті Вознесенську відгукнулося в усіх військових станицях – козаки відмовлялися коритися наказам старшини і військової адміністрації, чинили опір перепису їхніх родин, рішуче заявляли, що, поки живі, не полишать своїх козацьких клейнодів. Репресії на Бузі загострили й розпалили обстановку в красносільських лісах. Озброєні козацькі загони не допускали у свої селища солдатів, направлених І.О. Віттом для перепису населення.

Особливий опір чинили козаки найбільшої станиці Михайлівської [2, с. 185]. Разом з ними були жінки та діти. Для придушення повстання у станицю був направлений Коливанський піхотний полк із Єлисаветграда у складі 3 тис. військових і декілька гармат. 27 липня Коливанський піхотний полк оточив станицю Михайлівська, і генерал Риков спробував умовити козаків підкоритися, але вони відмовилися. Заворушення тривало близько двох тижнів. 8 серпня 1817 року Олександр I відкликав на огляд Коливанський полк зі станиці Михайлівської, що призвело до масових втеч козацьких сімей зі своїх обжитих місць. Дізнавшись про таке, І.О. Вітт заборонив бузьким козакам залишати станицю і направив туди три нових батальйони піхоти [2, с. 188]. Він особисто прибув на місце подій для придушення козацьких заворушень і запросив туди трьох представників зі станиці Михайлівської, щоб зачитати їм наказ імператора Олександра I про реформу війська. Проте промова І.О. Вітта не справила враження на бузьців, і він наказав схопити трьох козаків та покарати їх шпідрутенами.

Згодом розпочалися сутички між піхотними військами і козаками. Станичники намагалися силою визволити заарештованих. І.О. Вітту вдалося локалізувати й роззброїти козаків. Лише в середині вересня, після розправи у станиці Михайлівській, виступи було придушено. Повстання в Бузькому козацькому військові тривало майже три місяці. Для його придушення царський уряд надіслав чотири полки, понад 10 тис. солдатів [6, с. 210], які мали на озброєнні гармати. Повстання бузьких козаків зазнало поразки.

8 жовтня 1817 року імператор Олександр I підписав наказ «Про формування Бузької уланської дивізії та ліквідацію назви Бузького козацького війська». Офіцерів колишнього Бузького війська в улани переводили «обережно, щоб не поселити недовіру до уряду» [7]. Під поселення Бузької уланської дивізії відійшли станиці Бузького козацького війська і державні села в Олександрійському,

Єлисаветградському, Ольвіопольському повітах Херсонської губернії [8; 9, с. 948].

Розправа з повсталими козаками була надзвичайно жорстокою, багатьох із них порубали шаблями, потопили в Південному Бузі, засікли батогами. У місті Вознесенську військове керівництво притягнуло до військового суду 98 козаків, з них 64 засудили до страти, у тому числі й Філарета Барвінського, Панаса Бабиченка і Герасима Гетьманченка (згодом цей вирок замінили покаранням шпідрутенами та відданням у солдати). Ініціаторів повстання П. Бабиченка і Г. Гетьманченка було заслано до Сибіру рядовими, капітана Ф. Барвінського було позбавлено його рангів та дворянства.

Оцінюючи повстання бузьких козаків 1817 року, потрібно зазначити, що жоден офіцер урядового війська не перейшов на бік повсталих козаків. З документів видно, що притягнений до відповідальності у суді відставний капітан Ф. Барвінський до повстання мав випадкове відношення [2, с. 192]. Щоправда, автори деяких робіт, пов'язаних з історією військових поселень, побачили у Ф. Барвінському керівника повстання бузьких козаків [10, с. 146–147; 11, с. 150]. П.П. Євстаф'єв на підтвердження особливої ролі Барвінського під час повстання наводить лист Олександра I про розходження з думкою І.О. Вітта стосовно покарання Барвінського, вважаючи його легким [12, с. 88]. З формулярного списку бачимо, що Ф. Барвінському було 58 років, походив він із польського шляхетства, на службі перебував з 1769 до 1790 року, брав участь у військових діях [1, с. 105]. Бажання отримати посадове підвищення у Барвінського було настільки великим, що він не хестував ніякими засобами, навіть фальсифікував свої атестати і формулярні списки [13]. У 1817 році, на початку повстання Бузького козацького війська, капітан Барвінський був уже достатньо літньою людиною і до того ж мав алкогольну залежність, тому в політичну діяльність майже не втручався. Справжніми керівниками Бузького повстання були Панас Бабиченко та Герасим Гетьманченко, які змогли буквально протягом кількох днів підняти всі бузькі станиці на боротьбу проти військових поселень, надати рухові активний характер.

Суворі і жорстока розправа над бузькими козаками не припинила їх подальшої боротьби з поселенням. У травні 1818 року очікувався проїзд Олександра I по округах Бузької уланської дивізії [14, с. 30]. Військові поселенці-козаки поклали надії на цей приїзд, готувалися до зустрічі царя, щоб прохати його звільнити від поселення. З побоювання можливих ускладнень надійшло розпорядження, щоб поселенці не наважувалися подавати імператору ніяких прохань, не проводили ніяких зустрічей і навіть не підносили хліб-сіль. Читання такого наказу викликало серед козаків в окремих станицях непокору. У станиці Федорівка військовий поселенець Чоботарів заявив, що його скаргу по команді полкова управа не задовольнила, а тому він мусить сам податися до царя. Командир підполковник Терпелевський ударив Чоботарьова, чим викликав велике обурення серед поселенців. Усі

шляхом доступу із Східної Африки до Замбезі й з Південно-Західної Африки до Тигрової бухти об'єднати найкращим чином дві наші найважливіші колонії та, кінець кінцем, надав би бажану можливість одержання двох нових значних опорних пунктів у Конго» [1, Bd. 14 (1), № 3876].

Однак на практиці англо-німецька угода про поділ португальських колоній так і не була здійснена. Як влучно зауважив історик-германіст А.Єрусалимський, «велика дипломатична перемога німецького імперіалізму, який шукав «місця під сонцем», над англійським на цей раз виявилася пірровою перемогою. Німецька дипломатія зберегла «свободу рук», ще не помічаючи, що руки залишилися пустими» [15, с. 458]. Більше того, 14 жовтня 1899 року англійський уряд уклав з Португалією секретний Віндзорський протокол, який гарантував недоторканість її колоніальних володінь. Він по суті перекреслював плани переділу колоній за рахунок сфер впливу Португалії.

Значно більшого Німеччина досягла в районі Тихого океану. Скориставшись іспано-американською війною, слабкістю і невдачами Іспанії, кайзерівська дипломатія вчинила серйозний тиск на мадридський двір, доповнений демонструванням своєї, хоча й незначної у порівнянні з британською та американською, морської сили. 1 липня 1898 року Бюлов направив німецькому послу в Вашингтоні таку телеграму: «Імператор вважає одним з головних завдань німецької політики використання всіх можливостей, які надає іспано-американський конфлікт, для здобуття морських опорних пунктів у Східній Азії» [1, Bd. 15, №4151]. На вимогу морських та колоніальних кіл німецький уряд навіть направив до берегів Філіппін ескадру під командуванням адмірала Дидерихса, хоча при тодішній слабкості німецького флоту не могло бути мови про його участь у військових діях. Німеччина звернулася до Іспанії з пропозицією, щоб та віддала за взаємовигідною ціною все: «Чи то Філіппіни або острів Сулу, чи то Кароліни або острови в Океанії, чи то Фернандо-По або Канарські острови» [1, Bd. 15, №4168]. Наслідком стало врегулювання наприкінці 1898 року іспано-німецьких колоніальних суперечностей в Океанії. За договором від 9 лютого 1899 року Німеччина одержала Каролінські й Марсіанські острови (за винятком Гуаму) та Паулу, заплативши Іспанії 17 млн. марок.

Правлячі кола Німеччини охоче підтримали новий виступ уряду на колоніальному поприщі, бо бачили в ньому, перш за все, посилення ролі імперії як «світової держави». Зокрема, пангерманці так пояснювали значення цього успіху: «Уряд послідовно проводить німецьку світову політику і в цьому випадку при новому поділі світу забезпечив певну частину, яка в зв'язку з раніше здобутими володіннями на Великому океані створює в економічному й військовому відношенні замкнену острівну імперію» [16].

Останньою територією, одержаною Німеччиною в цьому районі, стало Західне Самоа. 14 листопада 1899 року була підписана англо-німецька угода, згідно з якою Англія відмовлялася від своїх прав на Уполу і Савайї на користь Німеччини. Взамін Німеччина передавала їй

запропонувати Німеччині інші «об'єкти компенсації», наприклад Занзибар» [1, Bd. 14(1), №3817]. Окрім того, Німеччина вимагала, щоб Англія негайно передала їй бухту Уолфішбей і пообіцяла підтримати в майбутньому, коли на порядок денний стане питання про португальську частину Тимору. Такою була ціна німецького уряду за відмову від підтримки бурських республік.

Безумовно, на нашу думку, якби така колоніальна програма була реалізована, то це стало б найбільшим успіхом німецької дипломатії. По-перше, Німеччина відкривала собі шлях до захоплення великих колоніальних володінь в Африці, які в два рази переважали за розмірами територію самої Німеччини. По-друге, вона досягала виходу своїх колоній у Східній Африці до Замбезі, а в Південно-Західній Африці – до Тигрової бухти (Тайгербей). По-третє, німці здобували два важливих опорних пункти в районі Конго і Голландської Індії.

У кінцевому підсумку після довгих дискусій і взаємних поступок Німеччина досягла угоди з Англією. 30 серпня 1898 року були підписані дві конвенції, одна з яких абсолютно секретна. Вона передбачала умови поділу португальських колоній: «Якщо виявиться неможливим зберегти недоторканість володінь Португалії, розташованих в Африці – на південь від Екватора і в Тиморі, то Англія і Німеччина нададуть один одному в указаних областях свободу дій» [12, с. 100-101]. Вони погоджувалися також не допускати до поділу цих колоній нікого стороннього. Наперед передбачаючи можливість банкрутства Португалії, договір надав Німеччині право одержувати митні збори у південній частині Анголи і в частині Мозамбіку на південь від річки Замбезі.

Англо-німецька угода не залишилася абсолютно таємницею. Щоправда, ореол таємничості знову зробив реальною, як ми переконані, безпідставно, можливість приєднання Великобританії до Троїстої угоди. Так, португальський посланець у Мадриді Маседо, за повідомленням з Іспанії російського посла Д.Шевича, вважав, що Німеччина збирається одержати вигоду: а) з договору з Англією на ґрунті колоніальної політики в Африці, б) з участі у фінансових операціях, в) з тісного зближення з Англією. Маседо підкреслив: «Словом, є всі підстави припускати, що якщо англійський уряд ще не повністю примкнув до Троїстого союзу, то по крайній мірі з головних питань, які мотивували цей союз, він зобов'язався створити Німеччині дружню підтримку, як зі свого боку Німеччина зобов'язалася, вірогідно, не перечити розвитку планів Англії у долині Нілу і на Крайньому Сході» [13].

Сам імператор Вільгельм II признавався російському послу в Берліні графу Н.Остен-Сакену: «Досягнута угода, що кожне придбання португальських колоній, зроблене Англією, повинно бути поділено між нами. Це дасть мені гарні шматки колоніальних володінь і добрі вугільні станції. Ми взаємно визнали наші сфери впливу в Африці» [14, с. 76]. Бюлов також оцінював англо-німецький договір 1898 року дуже високо: «Він здатний забезпечити нам виключне право на область, у два рази більшу за розмірами, ніж Німецька імперія, дозволив би

вимагали зустріти царя з хлібом-сіллю, а заодно подати йому скаргу [5, с. 30].

Під час проїзду Олександра I у 2-ому Бузькому уланському полку військові поселенці виявили грубість проти місцевого начальства, коли їх не допустили з хлібом-сіллю до імператора. Захарія Сагайдачного за виступ проти ротмістра Сориша відправили до сибірських гарнізонів, деяких поселенців позбавили знаку відмінника військового ордена, покарали шпіцрутенами через 100 чоловік – по три рази, через 500 чоловік – по одному разу [15]. 6 травня 1818 року військові поселенці самовільно влаштували сходку в станиці Себіне. Прибулому туди генерал-майорові Романовському вони не дозволили арештувати «призвідників», але невдовзі їхній опір було зламано. 13 осіб судили військовим судом, а 9 – отримали тілесні покарання [16, с. 119]. Однак розправа, як згадував колишній офіцер українських військових поселень А. Стороженко, «хоча й припинила явний опір, але не змогла повернути уми щодо користі військових поселень...» [17, с. 29].

Проти військового поселення виступили селяни 18 державних сіл, що приєднувалися до Бузького козацького війська. Проте їхні виступи мали переважно форму пасивного опору. Наприклад, селяни-однодвірці із сіл Федваря і Буковаря, як тільки виявився намір приєднати їх до козаків, подали до Херсонської губернської управи прохання дозволити переселитися з родинами на державні землі на річці Березівці, біля Устимівки. Однодвірці сіл Орлівка та Гарбузинка також скаржилися, що вони переселилися на правах дарованих у 1812 році, а тепер їх приєднували до бузьких козаків. О.Ф. Ланжерон усі ці скарги відправляв до І.О. Вітта, а той відмовляв їм. Значно більший опір спостерігався з боку розкольників у селах Плоське, Красний Яр, Кринци й Злинка [5, с. 118].

Як засіб визволення від військового поселення було намагання окремих груп заможних селян перейти на постійне місце проживання до міст та записатися до міщанства. Проте, у зв'язку з тим, що перехід державних селян у військові поселенці проводився прискорено, селяни хоч і подавали прохання залучити їх до міщанства, але часто запізнювалися.

Отже, військові поселення як державна установа частково у своїй основі суперечили внутрішньому соціально-економічному й побутовому ладові корінного населення, створеного довготривалим процесом попередньої історії. Загострення суперечностей і виникнення суперечностей між інтересами військових поселенців та офіцерського складу, військові регламентації сприяли переростанню невдоволення своїм становищем у заворушення через бажання ліквідації поселення на початковому етапі формування (Бузького уланського полку 1817 – 1818 роки). Нестерпні соціально-економічні умови життя козаків стали головною причиною повстань проти створення військових поселень і призводили до масових втеч військових поселенців зі служби. Адже до того козацтво являло самостійну й заможну категорію селянства. Господарство козаків мало риси вільного підприємництва. Запровадження військових поселень з військово-кріпосницькою

регламентацією порушили звичний спосіб життя козаків, їх обтяжили важкі обов'язки з утримання постою, позбавили господарської самостійності.

Події 1817–1818 років становлять ланки єдиного процесу, в якому виділяється два основних етапи (не враховуючи попереднього етапу, що характеризувався реорганізацією українських козацьких полків в Українську уланську дивізію, чутками про ліквідацію Бузького війська і перетворенням козаків на військових поселенців).

Перший етап (1817) відзначився проектами бузьких чиновників і графа І.О. Вітта залишити Бузьке козацьке військо самостійним утворенням, активізацією активних форм боротьби, поступовим наростанням збройного опору козацтва й селянства, поразкою повстання. На другому етапі (1818) хвиля протестів відновилася, коли 18 державних сіл, що приєднували до Бузького козацького війська, прагнули уникнути військових поселень. Проте їх виступи переважно мали форму пасивного опору. Найрозповсюдженішими формами боротьби були: скарги особисті та колективні, масовий невихід на державні роботи, невиконання різноманітних розпоряджень командирів поселень, самовільні відлучки з поселення.

Повстання Бузького козацького війська вплинуло на рух козаків і державних селян Слобідсько-Української губернії проти створення військових поселень кавалерії. Серед характерних рис повстання Бузького козацького війська можна простежити: масштабність, зумовлена участю значної частини козаків і впливом на інші козацькі станиці й села державних селян, домінування збройних форм боротьби, вплив на соціально-політичні процеси в Україні.

Хід повстання переконливо засвідчив прагнення бузьких козаків Південної України відновити соціально-політичні та повернути господарські здобутки козацького війська. Найзапеклішими районами повстання були станиця Михайлівська і місто Вознесенськ. Серед причин поразки повстання були: стихійність, слабка співпраця серед козацтва, кількісна перевага з боку імперських військових частин.

Список використаних джерел

1. Багалій О.Д. Історія військових поселень в Україні. Із неопублікованої спадщини / О.Д. Багалій; [упорядкув. В.Л. Маслійчук, Т.Г. Павлова; вступ. ст., комент. Т.Г. Павлова]. – Х.: САГА, 2007. – 348 с.
2. Хиони И.А. Бугские казаки и их борьба против феодально-крепостнического гнета (последняя четверть XVIII – первая четверть XIX века): дисс... канд. ист. наук: 07.00.02 / Хиони Иван Александрович. – Одесса, 1973. – 212 с.
3. Ячменихин К.М. Армия и реформы: военные поселения в политике российского самодержавия / К.М. Ячменихин. – Чернигов: Сіверянська думка, 2006. – 444 с.

чекати, поки китайці самі ввічливо нас попросять, щоб ми коли-небудь здійснили, нарешті вторгнення» [19, Bd. 1, 6.12.1897, S. 51].

Вільгельм II наказав послати в Цзяочжоу німецьку ескадру й оволодіти бухтою, а потім Шаньдунським півостровом. У відповідь на пропозицію канцлера Гогенлоє бути обережним імператор відповів: «Ми повинні неминуче використати цей прекрасний випадок перш, ніж якась інша держава не почне підбурювати Китай або прийде йому на допомогу. Тепер або ніколи» [1, Bd. 14(1), № 3689].

14 листопада 1897 року німецька ескадра на чолі з адміралом О.Дидерихсом прибула в Цзяочжоу і висадила десант. Китайський гарнізон без бою здав порт й укріплення. Того ж дня німецький адмірал прокламацією проголосив зайняття бухти, всіх розташованих у ній островів та прилеглих територій [10, с. 50]. Захоплений порт вирішено було використовувати як опорний пункт для загарбання китайської території. Новий статс-секретар німецького МЗС Б.Бюлов уже в своєму першому виступі у рейхстазі 6 грудня 1897 року заявив: «Ми повинні вимагати, щоб німецький місіонер, німецький підприємець, німецькі товари, німецький флот і німецький корабель користувалися у Китаї такою ж увагою, якою користуються представники інших держав... Німеччина прагне оберігати свої інтереси в Китаї і Вест-Індії, не проявляючи жодної слабкості» [9, Bd. 1, 6.12.1897, S. 60].

Остаточо договір між Німеччиною і Китаєм був підписаний 6 березня 1898 року Німеччина одержала в оренду на 99 років бухту Цзяочжоу для організації військово-морської бази і добилася монопольного права на спорудження залізниць у Шаньдуні та на вільну експлуатацію там гірських надр.

Після зайняття деяких китайських територій особливої актуальності влітку 1898 року в зв'язку з посиленою підготовкою Англії до війни проти бурських республік Трансвааль і Оранжева набуло для Німеччини питання про поділ португальських колоній. Німецький колоніалізм прагнув узамін картбланшу Великобританії на агресію проти бурів одержати колоніальні компенсації в Африці. «... Я спробую, – повідомляв німецький посол у Лондоні граф Гатцфельд, – зайняти таку позицію, що тепер уже справа Солсбері повідомляти мені, які поступки англійці готові зробити нам у португальських колоніях в Африці» [11, Bd. 1, S. 277].

Англія на перших порах прагнула самостійно захопити колоніальні володіння Португалії, яка у той час знаходилася на грані фінансового і політичного краху. Однак у Лондоні змушені були рахуватися з можливим опором з боку Німеччини, яка заявила про свою зацікавленість у територіальних та фінансових питаннях на півдні Африки. Гатцфельд у відповідь на запит британського прем'єра Солсбері заявив: «Німеччина в усякому випадку повинна мати Анголу й північну частину Мозамбіку. Тоді Англія досягне своєї бажаної мети – Делагоа, з усім, що це означає для Трансваалю, а ми відмовимося там від наших важливих інтересів, за які ми можемо вимагати відповідних компенсацій. Якщо німецькі вимоги відносно португальських колоній здаються Англії надмірними, то остання може

справ на Далекому Сході значно зросли. Після встановлення у 1886 році регулярної морської лінії переживала піднесення німецька торгівля з Китаєм. У дипломатичних документах є відомості, що щорічний товарообіг між обома країнами становив 400 млн. марок [1, Bd. 9, № 2219].

Разом з тим, у Китаї зростали самостійні інтереси німецької фінансової групи, яка була представлена створеним у 1889 році Німецько-Азіатським банком. Німецькі фабриканти і заводчики, крупні торговці та експортери, банківські кола й власники пароплавів дуже сильно нажилися на японо-китайській війні 1894-1895 років. Для посилення своїх позицій у Китаї і щоб не відстати від інших держав (Росії, Японії, Англії, США, Франції), Німеччина за рекомендацією адмірала А. фон Тірпіца вирішила захопити Цзяочжоу (Кіао-Чао) і приморську провінцію Шаньдун. При цьому, як відзначав німецький дипломатичний представник у Пекіні барон Е.Гейкінг у розмові зі своїм російським колегою О.Павловим, яка відбулася в березні 1897 року, такий крок мав передувати наступним двом: надати німецьким офіцерам право брати участь у модернізації китайських збройних сил і забезпечити німецькому капіталу як мінімум рівної з капіталом інших держав участі у будівництві залізниць [6].

Німці шукали тільки привід для реалізації своїх колоніальних планів у Китаї. Про це згадував другий секретар російської місії Ю.Соловйов: «Увесь 1897 рік пройшов у Пекіні під знаком очікування виступу Німеччини. Німці шукали найменшого приводу, щоб спровокувати інцидент і використати його у своїх цілях, інакше кажучи, щоб одержати хоча б привід якого-небудь права перейти до політичних загарбань... Кінець кінцем, у жовтні (листопаді) 1897 року, як цинічно відзначали пекінські колеги Гейкінга, німцям «пощастило». У Шаньдунській провінції знайшли убитими двох місіонерів» [7, с. 55-56].

На це ж звернув увагу вже згадуваний Павлов у своєму донесенні про інспірований німцями напад на товпу китайців в Учані на екіпаж німецького крейсера «Когтагон». Дипломат писав: «Інцидент був сильно роздутий самими німцями у Китаї, й говорили про можливі наслідки... Я цілком переконаний, що якби наступного дня не прийшла звістка про сумний випадок з німецькими місіонерами в Шаньдуні, німецький посланець або командуючий німецькою ескадрою так чи інакше найближчим часом створили який-небудь новий інцидент, яким німецький уряд міг би тоді скористатися у своїх цілях» [8]. Таким чином, 4 листопада 1897 року два католицьких патери Ніс і Хенле, які належали до однієї з численних німецьких релігійних місій у південному Шаньдуні, заночували в одному з сіл і були вбиті бандою озброєних китайців. Ця подія стала формальним приводом для відкритої колоніальної експансії Німеччини у Китаї.

Німецький соціал-демократ Б.Шенланк у своєму виступі з трибуни рейхстагу звертав увагу на заяву консервативної «Kreuzzeitung». Газета писала: «Отже, настав момент здобути на китайській землі тверду позицію, яку ми вже давно повинні були б мати... Адже неможливо

4. Бачинська О.А. Бузьке козацьке військо (1785–1817) [Електронний ресурс] / О.А. Бачинська // Козацтво XV–XXI ст. – Режим доступу: http://www.cossackdom.com/articles/b/bachinska_bugvoisko.htm
5. Ковбасюк С.М. Військові поселення кінноти. Заснування і поширення військових поселень на Україні: дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Ковбасюк Самсон Михайлович. – Одеса, 1945. – Ч. 1. – 289 с.
6. Ковбасюк С.М. Бузьке козацьке військо / С.М. Ковбасюк // Радянська енциклопедія історії України. – К., 1969. – Т. 1. – С. 210.
7. Російський державний військово-історичний архів (далі РДВІА). – Ф. 405. – Оп. 1. – Спр. 22. – Арк. 210.
8. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 1. – Спр. 22. – Арк. 146.
9. Об исключении из казенного ведомства некоторых селений Херсонской губернии, назначенных для поселения войск // Полное собрание законов Российской империи. Собрание I. – СПб., 1830. – Т. 34. 1817. – № 27195. – С. 948.
10. Петров А.Н. Устройство и управление военных поселений в России: сборник / А.Н. Петров // Граф Аракчеев и военные поселения. 1809–1831. – СПб., 1871. – С. 85–308.
11. Верещагин Г.А. Материалы по истории бунтов в военных поселениях при Александре I / Г.А. Верещагин // Дела и дни. Исторический журнал. – 1922. – Кн. 3. – С. 148–165.
12. Довнар-Запольский М.В. Тайное общество декабристов. Исторический очерк, написанный на основе следственного дела / М.В. Довнар-Запольский. – М., 1906. – 340 с.
13. Державний архів Одеської області (далі ДАОО). – Ф. 1. – Оп. 218. – Спр. 8. – Арк. 2-6.
14. Бачинський А.Д. Козацтво на півдні України (1775–1869) / А.Д. Бачинський, О.А. Бачинська. – Одеса: Маяк, 1995. – 55 с.
15. ДАОО. – Ф. 405. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 386.
16. Федоров В.А. Борьба крестьян России против военных поселений (1810–1818) / В.А. Федоров // Вопросы истории. – 1952. – №11. – С. 112–124.
17. Федоров В.А. Солдатское движение в годы декабристов. 1816–1825 гг. / В.А. Федоров. – М., 1963. – 206 с.

В.Л. Цубенко

БОРЬБА БУГСКОГО КАЗАЦКОГО ВОЙСКА ПРОТИВ ВОЕННЫХ ПОСЕЛЕНИЙ КАВАЛЕРИИ (1817–1818 ГОДЫ)

В статье комплексно исследована борьба Бугского казацкого войска на протяжении 1817–1818 годов, раскрыты её предпосылки и политическая ситуация накануне. Детально проанализирован ход вооруженной борьбы на разных этапах восстания и его особенности. Определены наибольшие военные операции повстанцев и показано влияние восстания на усиление борьбы в регионе.

Ключевые слова: Бугское казачье войско, казак, военное поселение кавалерии, военные поселяне.

V.L. Tsubenko

**STRUGGLE OF THE BUH COSSACK HOST AGAINST
MILITARY SETTLEMENTS OF CAVALRY (1817–1818)**

In the article the struggle of the Buh Cossack Host during 1817–1818 is thoroughly studied; its pre-conditions and the proceeding political situation are exposed. The course of the warfare at different stages of the revolt and its peculiarities are analyzed in detail. The most important military operations of insurgents are specified, and the influence of the revolt on strengthening the fight in the region is shown.

Keywords: *the Buh Cossack Host, Cossack, a military settlement of cavalry, military settlers.*

Надійшла до редакції 14 березня 2011 року

колоніальних володінь цих держав. Зокрема, Німеччина одержала б англійські, французькі, бельгійські та португальські колонії в Африці – Того, Камерун, Конго, область озера Чад, Східну Африку, Анголу, землю Людерица, Мадагаскар, Коморські острови, острови. Реюньон, Обок, Зеленого Мису, Сан-Томе й Принсіпі – загальною площею 8,9 млн. кв. км і з населенням 44,2 млн. чол. Окрім того, колоніями Німеччини мали стати іспанські Каролінські острови, низка територій, які належали Англії й Франції та знаходилися в Азії й Океанії. Загальна площа територій німецьких колоній і протекторатів дорівнювала би приблизно 23 млн. кв. км, а населення – 136,5 млн. жителів [3]. Невідомий автор уважав, що згідно зі статтею 13 запропонованого ним проекту договору між Англією та Німеччиною, вони б розділили між собою Південну Америку. В Європі найбільшим завоюванням кайзера були б Голландія й Бельгія, згоду на входження яких до рейху, згідно з Брюссельським мирним договором, давала Франція [4].

Автор проекту прийшов до висновку, що шляхом «вищеописаної боротьби й державних договорів німецький народ досягне потрібного йому «місця під сонцем», заслуженого ним своїми військовими звитягами, своїм значенням у світовій торгівлі й своєю загальною культурою». Він з гордістю підсумовував, що після цього німецький народ «вступить у володіння чотирма світовими областями: Середньою Африкою, Середньою Азією, Південно-Східною Азією та Південною Америкою» [5]. Як відомо, згодом значна частина названих територій Африки й Океанії дійсно ввійшла до складу колоніальних володінь кайзерівської Німеччини. Це ще раз підтверджує зв'язок кількох колоніально-пропагандистських планів та теоретичних положень колоніального питання в Німеччині з практичною колоніальною діяльністю німців.

Прагнучи реалізувати ці плани, німці ще в 1884-1885 роках приступили до заокеанських колоніальних анексій і заволоділи територіями Південно-Західної Африки, Того, Камеруну, Нової Гвінеї, Самоа. Впродовж 90-их років XIX століття Німеччина здійснила низку нових колоніальних загарбань в Азії, Океанії й Африці. Її колоніями стали колишні володіння Іспанії й Португалії та землі на території Китаю. У результаті остаточно склалася Німецька колоніальна імперія, яка поступалася за площею тільки Британській і Французькій.

Одним з головних об'єктів німецьких колоніальних зазіхань у цей час став Китай. Ще у 1869-1870 роках відомий географ і мандрівник Ф.Ріхтгофен запропонував Бісмарку оволодіти одним з портів на тихоокеанському узбережжі Китаю з метою розвитку торгівлі Пруссії з Далеким Сходом. Він, зокрема, звернув увагу на вигідне розташування островів Чжоушань [1, Bd. 14(1), №3645]. Але тоді цей проект, як і подібні йому, залишилися без уваги, що пояснювалося зосередженістю Бісмарка перш за все на європейських справах і турботою про зміцнення внутрішніх основ новоствореної Німецької імперії. Про нього згадали тільки через чверть століття, коли впливові кола німецького капіталу почали чинити тиск на уряд з метою захоплення «опорного пункту» в Китаї. За цей час інтереси зацікавлених кіл до

Характерною особливістю політичного розвитку та діяльності Німецької імперії на міжнародній арені в останнє десятиліття XIX століття стало подальше посилення шовіністичних тенденцій у німецькому суспільстві. Вони справили визначальний вплив, поряд з геополітичною теорією й експансіоністськими пангерманськими ідеями, на колоніальну діяльність і перехід на доктринальному та конкретно-практичному рівнях до «світової політики» і створення потужного військово-морського флоту. Підписання Гельголанд-Занзібарського договору 1890 року і зміни у зовнішньополітичному курсі Німеччини після відставки канцлера Бісмарка призвели до нової активізації націоналістичних сил. Керуючись насамперед ідеями континентального (середньоевропейського) розширення, колоніалізму та експансіонізму взагалі, вони прагнули до посилення німецьких позицій як у Європі, так і в світі шляхом активізації участі імперії Вільгельма II у завершальному етапі поділу світу.

Мета наукової розвідки – показати взаємозв'язок між колоніальною політикою і вступом кайзерівської Німеччини на шлях боротьби за «місце під сонцем» у глобальній системі міжнародних відносин.

Наприкінці XIX століття німецькі колоніальні кола, керуючись своїми геополітичними міркуваннями, розробили широку програму територіальних завоювань за межами Європи [1, Bd. 14 (1), №38064]. Вона була, з одного боку, своєрідним ескізом майбутньої великої картини поділу світу на користь кайзерівської Німеччини, а з іншого – ввібрала багато елементів, які свідчили про напрями реалізації цієї генеральної програми. Головні об'єкти німецької колоніальної експансії знаходилися в Африці (Ангола, Мозамбік, Занзібар, Пемба, Золотий берег і гирло ріки Вольта), Океанії (Каролінські острови й острови Самоа) і Східній Азії (острів Тимор, архіпелаг Сулу, філіппінський острів Мінданао). Тобто більша частина детально розробленої програми передбачала переділ колоніальних володінь Іспанії та Португалії, а також частково Англії та США на користь Німеччини. Вона намагалась розширити свої колоніальні володіння в Африці й створити свого роду острівну колоніальну імперію на Тихому океані.

Зауважимо, що подібний проект невідомого автора, який фактично став експансіоністською основою цієї програми, з'явився набагато раніше – наприкінці 1870-их років, тобто ще до перших офіційних заокеанських колоніальних загарбань кайзерівської Німеччини. Він відображав континентальні й заокеанські устремління пропагандистів німецького колоніалізму та експансіонізму і був спрямований на створення «Великої Німеччини» [2] В основу плану були покладені ідеї про перевагу німців над іншими народами, їх особливу місію в історії людського суспільства. Через деякий час саме ці положення взяли на озброєння пангерманці, які на початку 90-их років створили свою організацію – Пангерманський союз.

Автор проекту вважав, що «Велика Німеччина» повинна виникнути в результаті підписання Німецькою імперією договорів із Францією, Великобританією, Росією та передачі їй ряду територій у Європі й

Слово молодого автора

УДК 373.22:94(477)

Н.П. Тріпутіна

ДИТЯЧИЙ БУДИНОК: ВІД ІДЕЇ ДО ЇЇ ВТІЛЕННЯ (20-ТІ РОКИ XX СТОЛІТТЯ)

У статті відстежується процес формування в Україні дитячого будинку як виховально-освітнього закладу радянської доби від ідеї установи з виховання громадян комуністичного суспільства для всього дитячого населення загалом до закладу соціально-правового захисту та освіти дітей, позбавлених батьківського піклування.

Ключові слова: дитячий будинок, дитяче містечко, дитяче населення.

У суспільстві, що знаходиться у кризовому становищі, завжди спостерігається збільшення кількості соціально не захищених людей. У разі будь-яких катаклізмів першими під удар потрапляють неповнолітні громадяни. Способи порятунку цього прошарку населення протягом історії зазнали суттєвих змін. Нині перевага у цій справі віддається названим батькам та дитячим будинкам сімейного типу, планується ліквідувати дитячі інтернатні установи. Підтримку знедоленим дітям в Україні XX століття надавали різні структури. Так, за часів царату цю функцію виконувала низка неурядових благодійних організацій. У 1914 році, напередодні Першої світової війни, в Україні налічувалося 7 600 вихованців тогочасних установ соціально-правового захисту дітей – сирітських притулків і будинків для фізично та розумово недужих дітей [1, с. 36]. За час воєнних дій до сиріт мирного часу систематично додавалися тисячі малих українців, яких посиротила імперіалістична бійня. У січні 1918 року естафету порятунку сиріт Першої світової прийняв створений в УНР структурний підрозділ МВС – департамент державного опікування, який виявився не спроможним серйозно вплинути на стан закладів соціального захисту. Свій внесок у справу захисту дітей, хоча й на нетривалому відтинку часу, зробив Департамент державного опікування Міністерства Народного Здоров'я та Державного опікування Української держави П. Скоропадського [2, с. 114-129].

Найбільш ефективними у боротьбі з дитячою безпритульністю були установи інтернатного типу. Дитячий будинок як виховально-освітня установа посідав серед виховних закладів нашої країни особливе місце і мав свою специфічну історію становлення.

Упровадження в УСРР дитячих будинків пов'язане із формуванням освітньої системи українського радянського зразка, важливою частиною якої був напрям соціального виховання (соцвих). Уперше

питання дитячого будинку було поставлене у «Декларації Наркомосвіти УСРР про соціальне виховання дітей» від 01.07.1920 року. Різноманітні аспекти організації роботи в установах такого типу висвітлювалися у той час у професійних виданнях: «Бюлетень Наркомосу», «Радянська освіта», «Шлях освіти», «Комуністична освіта», «Виробнича думка» тощо й у суспільно-політичних газетах і журналах: «Комуніст», «Харківський пролетар», «Пламя», «Всесвіт», «Глобус», «Друг детей» та ін. Вони мають як публіцистичний, так і теоретико-педагогічний характер. Починаючи з 1922 року стали з'являтися публікації, які систематизують інформацію щодо діяльності інтернатних закладів захисту дитинства. З плином часу ступінь теоретичного узагальнення в них поступово підвищується. Численними є згадки щодо діяльності дитячих будинків у документах фондів офіційних установ та громадських організацій – фонд 166 у ЦДАВО та фонди Р-196, Р-203, Р-845 у ДАХО. Своєрідний погляд на життєдіяльність дитячих будинків можна побачити у творах художньої літератури різних жанрів, як-от: «Красная звезда» О. Богданова, «Євангелія часу» С. Пилипенка, «Приблуда» С. Васильченка, «Ранок» та «Вуркагани» І. Микитенка тощо. Ретроспективну картину історії дитячого будинку у 20-і роки ХХ століття подано у збірнику нарисів «Детский дом: уроки прошлого» 1990 року [3]. Цінна інформація стосовно виникнення в Україні дитячих містечок подана у статті Т. Філімонової «До питання про діяльність дитячих містечок в Україні (1920-ті роки)», що вийшла у 2009 році [4]. Одним з перших спробу узагальнити історію дитячого будинку зробив у своїй статті 1926 року «Дитячий будинок як установа соцвиху» М. Задериголова. Зокрема, він виділив два періоди формування цієї установи: по-перше, період рятування дітей від голодної смерті, період господарського забезпечення – період криз, а по-друге, період педагогічного будівництва [4 а, с. 10]. Інший варіант періодизації запропонувала у своїй статі того ж року В. Дюшен [4, с. 9-14]. Але її періодизація орієнтується скоріше на досвід російського наркомату освіти, тож ми скористуємося схемою М. Задериголови і спробуємо окреслити генезу дитячого будинку як установи соціального захисту, виховання та освіти дітей у радянській Україні.

На початку 20-их років ХХ століття, коли «на Україні дитяча безпритульність... набула характеру справжньої катастрофи» [5, с. 87], офіційна позиція Наркомосу УСРР полягала у тому, що через руйнацію сім'ї вона ні матеріально, ні духовно не здатна виховати з дитини майбутнього члена комуністичного суспільства, тому шкільно-сімейне виховання планували замінити на соціальне виховання дітей від 4 до 15 років. Виходячи з прогнозу Маркса й Енгельса у «Маніфесті Комуністичної партії» стосовно неминучого розпаду сім'ї, родина розглядалася як зайва, ба навіть шкідлива ланка у вихованні дитини, яке вважали за потрібне довірити «детскому дому, изолирующему ребёнка от пагубных влияний семьи, дающему возможность осуществить без помех идею коммунистического воспитания во всей её чистоте» [6, с. 14]. «Система виховання Радянської держави ні в якому

Ю.С. Земский

ИСТОЧНИКИ ПРОИСХОЖДЕНИЯ, А ТАКЖЕ ПРИЧИНЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ В ПОЛИТИКЕ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ СРЕДИНЫ XIX ВЕКА НАЦИОНАЛИЗИРУЮЩЕЙ ТЕХНОЛОГИИ

В статье рассматриваются факторы, обусловившие изменение отношения самодержавия Российской империи к собственным подданным. Учитывая появление в середине XIX века польского национального движения, стремившегося мобилизовать для своей поддержки украинское крестьянство, имперская власть на опережение также использовала в своей политике национализирующую технологию.

Ключевые слова: общественность, национализирующие процессы, имперское сознание, имперский национализм.

Y.S. Zemskiy

ORIGINS AND PRECONDITIONS OF IMPLEMENTING NATIONALIZATION TECHNOLOGY BY THE RUSSIAN EMPIRE IN THE MIDDLE OF THE 19TH CENTURY

The article defines the factors that prompted transformation of Russian autocracy's relations with their subordinates. Taking into consideration activation of the Polish national movement in the middle of the 19th century that was trying to gain support of Ukrainian peasantry, Russian autocracy applied nationalization technology in order to prevent this closeness between the two nations.

Key words: public, nationalization processes, Imperial awareness, Imperial nationalism.

Надійшла до редакції 8 квітня 2011 року

* * *

УДК 325.3(430)«189/190»

С.С. Троян

КОЛОНИАЛЬНА ПОЛІТИКА КАЙЗЕРІВСЬКОЇ НІМЕЧЧИНИ У ФОРМАТІ БОРОТЬБИ ЗА «МІСЦЕ ПІД СОНЦЕМ» (1896-1900 РОКИ)

У статті розкрито взаємозв'язок між колоніальною політикою і вступом кайзерівської Німеччини на шлях «світової політики» у 1896-1900 роках. Висвітлено хід німецької колоніальної експансії в Китаї, Океанії й Африці та її вплив на розроблення і прийняття рейхстагом законів про розбудову могутнього військово-морського флоту.

Ключові слова: Німецька імперія, колоніальна політика, «світова політика», військово-морський флот.

периферіями антагонізм постійно зростав, а підживлювався він дискримінацією й асиміляцією з боку метрополії та націоналістичним спротивом усіх «не русских».

Список використаних джерел

1. Міллер О. Політика влади й російського націоналізму в українському питанні – незроблений вибір між «французькою» та «британською» стратегією / Олексій Міллер // Схід-Захід [під ред. Стефана Величенка та Володимира Кравченка]. – Харків: Новый вид, 2001. – Випуск 4. – С. 174-222.
2. Драбкина Е. Национальный и колониальный вопрос в царской России / Е. Драбкина. – М.: Издат. Коммунистической академии, 1930. – 189 с.
3. Герцен А. По поводу студенческих избиений / А. Герцен // Собрание сочинений. В 30 т. / Ред. коллегия В.П. Волгин (глав. ред.) и др. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1958. – Т. XV. – С. 196-197.
4. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). – Ф. 442. – Оп. 809. – Спр. 53. – Арк. 2, 2 зв.
5. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 809. – Спр. 61. – Арк. 3 зв., 4.
6. Там само. – Спр. 179. – Арк. 4.
7. Пантелеев Л.Ф. Воспоминания / Л.Ф. Пателеев. – Гос. изд-во худ. лит., 1958. – 848 с.
8. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 810. – Спр. 153. – Арк. 3, 3 зв.
9. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського. – Ф. І. – Спр. 11452. – Арк. 15.
10. Каппелер А. Мазепенцы, малороссы, хохлы: украинцы в этнической иерархии Российской империи / Андреас Каппелер // Россия-Украина: история взаимоотношений. – М.: [Б. и.], 1997. – С. 125-144.
11. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 809. – Спр. 53. – Арк. 4-5.
12. Там само. – Арк. 2-3.
13. Сталюнас Д. Границы в пограничье: Белорусы и этнолигвинстическая политика Российской империи на Западных окраинах в период Великих реформ / Дариус Сталюнас // Ab imperio. – 2003. – № 1. – С. 261-292.
14. Журнал заседаний Ученого комитета главного управления училищ. – СПб.: [Б. и.], 1863. – 680 с.
15. Уортман Р. Сценарии власти. Мифы и церемонии русской монархии. В 2 т. –Т. 2: От Александра II до отречения Николая II / Ричард Уортман, [пер. с англ. И.А. Пильщикова]. – М.: ОГИ, 2004. – 797 с.

разі не може орієнтуватись на родину, – безапеляційно твердив «Порадник по соціальному вихованню», що з 1921 по 1925 рік щорічно перевидавався Наркомосом, і далі: «Робітничо-селянській державі та суспільству необхідно вести рішучу боротьбу проти авторитаризму родини, її індивідуалістичних, дрібновласницьких тенденцій, соціально-побутового консерватизму й деспотизму батьків, релігійних забобонів тощо» [7, с. 1-2]. Базою виховання дітей у Радреспубліці проголошувалася не родина, а суспільство. Автор виданої у 1921 році книжки «Соціальне виховання як неминуча історична потреба» Е.В. Яновська зі справжнім більшовицьким запалом доводить закономірність торжества «дитячої хати» над іншими закладами освіти [8]. У художній формі цю ідею ще у 1908 році висловив автор роману-утопії «Червона зірка» один з лідерів російського соціалістичного руху Олександр Богданов. У главі III свого твору «Дом дітей» він зобразив ідеальне помешкання дітей, де вони, відібрані від сім'ї, набувають освіти і мудрого виховання [9, с. 63-70].

Лідер літературної спілки «Плуг» український поет та публіцист Сергій Пилипенко доводив доцільність державного виховання дітей у своїй пропагандистській утопії «Євангелія часу»:

«Бо не буде одної матері в дитини, але всі жінки будуть матерями всіх дітей.

І не кине батько своєї дитини, бо не буде в нього дитини, але для всіх дітей він буде за батька, і всі діти матимуть за батьків усіх дорослих.

Бо не для самих батьків живе дитина і не самі батьки хочуть, щоб виросла вона жвава й розумна.

І не заслуга в тім, щоб породити дітей – це вміє і кожна звірина – але заслуга з дитини виховати людину, щоб була дужча й розумніша від своїх батьків.

І несла батькам це зробити, і не будуть в Часі батьки намагатися це зробити, але віддадуть своїх дітей для виховання досвідченим людям.

Подивіться на комашню й побачите, як безплідні комашки плекають яечка здорової самиці, як пораються коло маленьких дитинчат, не питаючи, хто їх породив, бо це громадяни єдиної сім'ї трудящих.

Отож не буде чого клопотатися долею дітей, коли залунає Час» [10, с. 349].

Основою виховання, найдосконалішою соціально-педагогічною формою, якій належить майбутнє, визнавався дитячий будинок [11, с. 289]. «Декларація Наркомосвіти УСРР про соціальне виховання дітей» від 01.07.1920 року виголошувала: «Покрити всю завойовану робітничо-селянською кров'ю землю дитячими будинками – оце наше завдання (...), це той маяк, який світить провідною зіркою для всієї пролетарської виховної системи» [12, с. 10]. Такі плани педагогічною думкою України згодом були названі «теоретично-дезидератними (а через це іноді нежиттєвими)» [13, с. 12].

У серпні 1920 року ця ідея дістала широкої підтримки на II Всеукраїнській нараді в справі освіти у Харкові. Нарада визначила, що дитячі будинки мусять мати мішаний склад дітей; групи

формується з дітей віком від 4 до 16 років, ровинні складатися кількістю від 20 до 30 дітей; вони мають бути організовані за типом комуни, де всі обов'язки розподіляються між членами комуни відповідно з їхніми здібностями та фізичними силами; будуватися дитбудинки мають за типом закритої дитячої установи. Всі ж інші дитячі установи повинні у своєму розвитку наблизитися до дитячого будинку [14, с. 116]. У доповіді В.І. Попова «Система соціального виховання дітей в УСРР» на III Всеукраїнській нараді з освіти 15 червня 1921 року, зокрема, вказувалося: «Стихийний процес розпаду сім'ї вимагає сімейне виховання замінити соціальним. Основною й найпридатнішою для досягнення (...) зазначеної мети формою дитячого колективу є дитячий будинок» [156, с. 14]. Автор запровадженої у 1920-ому році схеми освітньої системи УСРР нарком освіти Г.Ф. Гринько визначав дитячий будинок як «найправильнішу та найсучаснішу форму пролетарської педагогіки» [16, с. 35].

Система соціального виховання, розроблена Наркомосом України, мала на увазі не стільки «гармонійно розвинену» людську особистість, – скільки «певні норми поведження робітничо-селянського колективу... Всю увагу соціального виховання зосереджено на організацію дитячого життя в колективі: не «особистість» дитини з її «психо-фізичними особливостями» взята за підвалину педагогічного процесу, а дитячий колектив... В основному, або, так би мовити, «нормальному» педагогічному процесі дитяча «особистість» є звичайна собі педагогічна фікція, що на неї аж ніяк не повинна зважати ціла система соціального виховання», – вказувалося у «Пораднику по соціальному вихованню» [17, с. 2-3]. Таке значення дитбудинкові, як зазначав у 1932 році А. Зільберштейн, «надавалося через те, що в ньому проектувалося запровадити пролетарську систему виховання – комуністичне виховання в дитячому колективі...» [13, с. 16-17]. Усіх дітей від 4 до 15 років намагалися охопити закладами інтернатного типу, після чого перед вихованцями стояла перспектива набуття професійної освіти.

Що ж стосується матеріального становища тогочасних дитячих будинків, варто ознайомитися з рапортом лікаря Іртегової з дитячого будинку №14 по вул. Іскринській, №55, у м. Харкові до Губздраву від 1 серпня 1920 року: «40 детей. Три дня не получается хлеб, муки нет, крупы нет, жиров никаких, в настоящее время дети голодают» [18]. У зведенні №1 про діяльність відділів Охтирського Повітового виконкому за 1-15 січня 1921 року повідомляється, що видача продуктів для дитячих будинків у повіті запізнюється на 10-15 днів, тому діти голодують, а до того ж не мають одягу та взуття, через що розповсюджена короста [19, арк. 4].

Важко не погодитися із Г. Ф. Гриньком, який централізоване фінансування за часів воєнного комунізму (а частіше централізоване постачання натуральними ресурсами) назвав «ілюзією фінансування» [20, с. 41].

Особливо важкого удару по педагогічних утопіях більшовиків наніс голод, який лютував на руїнах Російської імперії у 1921-1923 роках.

мовами; друкування і поширення підручників, а також Нового Заповіту; заохочення духовенства проголошувати проповіді цими мовами, а також видавати (перекладати «народною» мовою) офіційні урядові розпорядження [13, с. 266-267].

Щоправда, київський генерал-губернатор Іларіон Васильчиков, який уже мав кількарічний досвід упровадження «народної мови», рішуче виступив проти таких «пронародних» ініціатив В. Назімова при обговоренні їх у Західному комітеті. «Не можна вживати заходів, які б могли спонукати до роз'єднання двох однорідних племен і вселяти народу думку щодо його самобутньої, окремої народності...» – застерігав І. Васильчиков [13, с. 268]. Попри це, Вчений комітет міністерства народної освіти ще навіть на своєму засіданні у грудні 1862 року прийняв рішення пропонувати: там, де «населення говорить цілком іншими мовами» (йшлося про Остзейський край та Литву), навчання має відбуватися «місцевими наріччями», але й на Білорусь та Україну поширювався подібний принцип із зауваженням, що як для католиків, так і для православних доцільно починати навчання «місцевими наріччями» й тільки згодом поступово переходити до російської мови [14, с. 341-343].

Указані факти засвідчують, що влада Російської імперії вміло адаптувалася до націоналізаційних процесів, які відбувалися серед громадськості. Успіх самодержавства найбільшою мірою забезпечувався тим, що воно протиставляло різноспрямовані націоналізаційні процеси, як-от: польський, український та власне російський (громадянський), здобуваючи водночас досвід власної – «імперської» націоналізаційної політики. Інакше кажучи, формування концепції «офіційного» російського націоналізму, або проімперська «націоналізація» свідомості підданих, відбувалася разом із зростанням спротиву їй інших типів націоналізму, зокрема польського, а згодом – українського. Крім того, серед самих росіян також відбувалася диференціація політичних сил. Зважаючи на чисельність своїх супротивників, імперська влада певний час удавалася до тактики ліберальних загравань із громадськістю, але одночасно з тим уміло була вибудована стратегія «розбурхування» почуттів патріотизму серед росіян та розпочато «пошук ворогів» вітчизни-імперії. Самодержавство використало у своїх інтересах тактику націоналізації свідомості мас, проголошуючи націоналістичні – привабливі для народу гасла – та здійснюючи певні націоімітуючі – «пронародні» символічні ритуали [15, с. 38-49].

Проте Російська імперія аж до часу свого загину все ж зберігала ієрархічно-структуровану свою природу, з усталеною системою вибіркових привілеїв. Імперські начала в політиці царату постійно обмежували, якщо не підривали – націоконструюючі начала, оскільки останні загрожували руйнацією легітимності самої держави, організованої за самодержавним принципом. Як наслідок Російська імперія більшою чи меншою мірою, але зуміла зінтегрувати лише свої центральні регіони в єдину цілісність, подібну нації («одержавленої російської нації»), однак поміж Росією центральною і неросійськими

Тож тепер, коли поляки виказали себе окремою «нацією» і почали боротьбу за виокремлення не лише культурне, але й територіальне – влада імперії, звісно, розпочала діяльність, аби не втратити «місцеву народну масу», тобто аби не втратити вплив на українське селянство. Їй (народній масі) потрібно було надати так званої «російської сили» – тобто русифікувати свідомість українських селян, власне, «націоналізувати» їх (у «русську націю»), що мало стати запорукою спротиву польським домаганням, а водночас гарантувало б територіальну цілісність імперії. Православна віра українських селян давала підстави російській владі автоматично зараховувати їх до числа «природно руского елемента». Але в умовах розгортання, за імперською кваліфікацією, «польської інтриги» – пропагандистських зусиль поляків з відстоювання ідеї історичного панування польської культури на всіх теренах колишньої Речі Посполитої (тобто включно з Українським Правобережжям), необхідністю стало потурбуватися про «русську» свідомість тамтешніх селян. Природним засобом «правильної» націоналізації свідомості була освіта. Тож в Українському Правобережжі, як і в Білорусії та Литві (тобто на «східних кресах» Речі Посполитої до 1772 року), особливої уваги в російській владі набула початкова освіта селян.

У травні 1859 року попечитель київського навчального округу Микола Пирогов пропонував генерал-губернатору Іларіонові Васильчикову дешевий і дієвий спосіб розв'язання цієї проблеми рекрутуванням із самих же селян здібніших кандидатів на сільське вчительство, які після дворічної підготовки поверталися б до своїх сіл поширювати освіту, перебуваючи на утриманні тих таки сільських громад [11]. Ця ідея не дістала підтримки, оскільки влада занепокоїлася, що таких «народних учителів» неможливо буде проконтролювати – як і чого вони навчатимуть селян. Але вже у вересні 1859 року той самий М. Пирогов доповідав, що дозволив створення у Києві недільних шкіл для простолюду, вчителями в яких на громадських засадах добровільно покликалися стати студенти Київського університету [12].

Особливо важливо наголосити: в процесі обговорення проблеми надання освіти простолюду та в ході реалізації певних проектів цієї справи, російська влада цілком погоджувалася, що всі подібні заходи мають здійснюватися із залученням «місцевої народної мови». Характерно, що ці ж самі тенденції спостерігалися (правда, дещо із запізненням) також на території Білорусії та Литви. Зокрема, ідею опори на сільське населення в протистоянні «польській інтризі» й надання селянству прав здобувати освіту рідною мовою активно підтримував віленський генерал-губернатор Віктор Назімов [8, с. 265-266]. Ще навіть у лютому 1862 року його відповідна Записка була передана царю, а той доручив розглянути її міністру внутрішніх справ Петрові Валуєву. В Записці пропонувалося спертися в антипольській боротьбі на «нашу природну точку опори, місцеві елементи – Малоруський, Білоруський та Литовський», а способом наближення народу до влади мали стати початкові школи з навчанням народними

Уже у 1922 році Г.Ф. Гринько визнавав, що дитячі будинки «должны охватывать самые слабые, незащищенные звенья детского населения, – детей, выпавших из семьи (сирот, полусирот, брошенных, бездомных)» [20, с. 24], і це була певна поступка реаліям тогочасного життя.

Діти на той час становили 42% усього населення України. У голодних губерніях питома вага дитячого населення була 45,1% [21, с. 10]. Вони волали про допомогу. Але не тільки високий гуманізм підштовхував керівництво країни напружувати сили у порятунку гинучих дітей. У передньому слові до збірки законодавчих документів з охорони дитинства та боротьби з безпритульністю 1922-ого року зазначалося: «Государство в целях *самосохранения* (виділено нами. – Н.Т.) должно с полной серьёзностью отнестись к этому вопросу и поставит его в число первоочередной важности очередных задач» [22, с. 8]. Голова Центральної комісії допомоги дітям Г.І. Петровський писав про цей період: «Полтора ста тысяч детей бродило тогда по улицам наших городов, угрожая обществу и государству дать в будущем полтора ста тысяч преступников...» [23, с. 8].

«Перед НКО стіною постала сила силенна – коло одного мільйона – цілком безпорадних сиріт та напівсиріт... Усю увагу було звернено на безпритульних дітей. Завдання врятувати дітей, цілком не освітне, а суто соцзабезне завдання, постало перед Наркомосвіти... замість школи – нічліжки і харчові пункти (...), справи виховання обернулися в справи годування», – писали автори книги 1924 року «Народна освіта на Україні» [24, с. 4]. «Соцвих повинен був перш за все вихопити з цього полум'я і диму дітей» [24, с. 12], – указувалося далі. «Дитячий будинок ліг в основу системи не як принцип, а як необхідність» [24, с. 4].

Про трагічну долю «Шлях освіти» зазначав: «Коли сотні тисяч сиріт і безпритульних дітей гинули на вулицях, дитбудинки перш за все повинен був дати притулок цим дітям, одягти їх і нагодувати... Був час, коли використовували кожне порожнє помешкання, щоб відчинити в ньому дитбудинки...» [25, с. 46].

На початку 1920-ого року в Україні діяло 805 дитячих будинків, де перебувало 48 614 дітей. За два роки по тому їх кількість сягнула 17550, а чисельність їх вихованців – 104 740 [26, с. 52; 27, с. 660]. У збірнику 1924 року «Помощь детям» наводилися такі дані зростання кількості дитячих будинків та їх вихованців в Україні: на 01.01.1921 року – 921 дитбудинки – 52 807 дітей; на 01.01.1922 року – 1830 будинків – 107 419 дітей; на 01.01.1923 року – 2 030 будинків і 118 306 дітей; на 01.01. 1924 року – 1025 будинків і 78 772 дитини [23, с. 10]. У тезах доповіді В.П. Затонського на VII з'їзді Рад УСРР указано дещо інші цифри: на 1.01.1922 року – 1 193 дитбудинки із 100 915 вихованцями, а на 1.01.1923 року – 1 928 дитбудинків і 114 030 дітей [28]. Розбіжність у підрахунках свідчить про значні проблеми у діяльності органів порятунку дітей та статистичних службах, водночас демонструє вражаючі масштаби катастрофи.

Нові труднощі щодо забезпечення дитячих будинків життєвими ресурсами постали після введення влітку 1921 року нової економічної

політики, коли в основу фінансування освітніх установ було покладено мізерні міські бюджети.

У 1923 році на утримання дитячих будинків в Україні витрачалося понад 50% видатків з бюджету НКО (понад 11 300 000 крб.) [24, с. 12]. Але в умовах господарської розрухи цих коштів хронічно не вистачало. Бракувало і педагогічних кадрів. У звіті про діяльність Центральної комісії по боротьбі із наслідками голоду з листопада 1922 по вересень 1923 року зазначалося: «Общие условия, в которых находились закрытые детские учреждения, были настолько тяжелы, особенно в голодных губерниях, что иногда приходилось ставить вопрос о том, кому следует оказывать помощь: беспризорным детям или детям, находящимся в учреждениях» [29, с. 84]. «Заболеваемость и смертность в детских учреждениях порой достигали 50% всего населения интерната» [29, с. 23]. «Тяжкі житлові умови, недостатне харчування (в середньому 1200-1400 калорій), відсутність належної кількості постільної білизни відбиваються на слабкій і без того фізично дитині; вони були одною з причин збільшення захворювання туберкульозом у дитбудинках, яке доходить, за повідомленнями з місць, до 55-60%», – звітувала про свою роботу Центральна комісія допомоги дітям [23, с. 39]. І за таких умов органи піклування про дітей через нестачу фінансів були змушені йти на скорочення чисельності дитячих будинків. Так, якщо на 1 квітня 1922 року їх по республіці нараховувалося 2 202, то у 1924 році ця кількість становила 1 202. І хоча влітку 1923 року до 19 000 дітей удалося реєвакуювати у Поволжя, звідки вони прибули у 1921-1922 роках, а на їх місце було взято відповідну кількість місцевих безпритульних, понад 40 000 «дітей вулиці» залишилися поза стінами дитбудинків [6, с. 94-95]. Керівництву довелося провести у дитбудинках «чистку» та повернути у сім'ю всіх дітей, які мали хоча б якихось родичів, а також ущільнити інтернатське населення. Замість «домашніх» дітей туди стали приймати здебільшого «безпритульних з певним вуличним стажем» [30, с. 10]. За цих умов освітнім установам довелося поступово відмовитися від ідеї охопити дитячими будинками всіх дітей республіки.

У пошуках засобів порятунку з початком непу керівництво освітою звернулося до «господарського обростання» закладів освіти, для чого їх наділяли землею та іншими засобами виробництва [24, с. 13]. Наступним кроком у справі налагодження роботи інтернатних закладів охорони дитинства стала концентрація маленьких дитбудинків у сільськогосподарські колонії (для нормальних дітей від 14 річного віку) та дитячі містечка (для нормальних дітей від 4 до 18 років) [24, с. 1].

У цей час «У найбільших центрах, де це можливо за житловими умовами, кращі частини міст починають відводитися під дитячі містечка» [31, с. 10]. Першою спробою організації дитячого містечка стало створене 1920 року [27, с. 15]. Одеське дитяче містечко імені III Інтернаціоналу, яке було і найбільшим за кількістю вихованців (1400 чоловік) [32, с. 132]. «Порадник по соціальному вихованню», що вийшов 4-им виданням у 1924 році, вперше в методичній літературі сформулював Положення про дитяче містечко: «Дитяче містечко – це

летичівський земський справник рапортом доповідав генерал-губернатору: «Події в Італії, пов'язані із успіхами генерала Гарібальді [Лонгин Пантелеев писав у своїх спогадах, що в російській суспільній свідомості на 1861 рік ім'я Гарібальді було символом майбутнього звільнення всіх пригнічених [7, с. 274], та непевна політика імператора французів щодо національностей окремих європейських народів, дали підставу місцевим польським дворянам мріяти і про свою національність, про що вони хоч і не говорять відкрито, але із дотичних розмов щодо політичних справ можна помітити незгаслу надію на свою самобутність; при цьому вони наголошують, що дух часу тепер такий, за якого важко приборкати прагнення народів до прогресу» [8]. Безумовно, автор цього рапорту є живим свідченням змісту та «глибини» розмов, які велися серед освіченої громадськості щодо проблем націоналізації, й суспільство, насправді, щодалі більше поглинаючись у сферу національного самопізнання – націоналізуючись, – усвідомлювало культурно-історичну строкатість та неприродність об'єднання самобутніх народів у єдиній асимілятивній політичній системі російського самодержавства. Про це ж свідчить анонімний лист із Києва в Санкт-Петербург якомусь Ставровському, датований 1861 року: «Перш за все Русскі та Малороси в суперечці з Поляками, а потім і самі з собою. Ви не думайте, втім, щоб була яка-небудь можливість їх примирити й узгодити їхні вимоги та прагнення. Поляки переслідують свої національні інтереси. Малороси – теж, а Русскі – теж; зрештою таку нерівновагу викликали Поляки і своїми інспіраціями внесли розлад» [9].

Справді, рух поступальної націоналізації поляків змушував російську владу шукати засобів спротиву. «Авторитет» влади був слабким, щоб діяти традиційно з використанням репресій, і влада вимушено тоді заgravала з громадськістю ліберальними поступками. Тож паралельно розпочато було пошук шляхів та засобів, аби протиставити на окраїнах імперії польським національним силам – національні сили та інтереси російські. «Російською масою» в Українському Правобережжі вважався простолюди – місцеві українські селяни. «Російською», оскільки українці були, як і самі росіяни, православними. «Масою», оскільки за відсутності власної еліти (нобілітету–шляхти–дворянства) вважалось, що народ не має ані розвинутої (літературної) мови, ані культури, а отже, не може братися до уваги як самостійна етнічна група і як суб'єкт політики. Разом з українцями Правобережжя до цієї ж категорії в європейській частині імперії належали також фіни, естонці, латиші, литовці, білоруси. В традиції феодально-станових категорій такі «малі» або «молоді» народи, як їх офіційно кваліфікувала влада імперії, пише Андреас Каппелер – «прив'язувалися» до тієї аристократії іншого народу, в підпорядкуванні якої [аристократії–дворянства. – Ю.З.] перебували. Українці Правобережжя разом із білорусами та литовцями «прив'язувалися», в такому сенсі, до поляків. Естонці та латиші, приміром, до прибалтійських німців і т. п. [10, с. 126, 129, 130].

Українське Правобережжя в національній політиці Російської імперії займало особливе місце, адже саме тут активно розгорнувся польський національний рух, проте, на відміну від коронних земель Польщі, – тут, у Правобережжі, поляки з перших кроків нарощування власної активності зустріли так само поступально висхідний спротив українців. Тож російська «офіційна» (самодержавна) націоналізація намагалася скористатися українсько-польським взаємопоборюванням, підтримуючи українців, оскільки попервах ще не вбачала у них якоїсь загрози.

Про адекватне розуміння як владою, так і громадськістю змісту націотворчих процесів, що відбувалися у Європі та зароджувалися на теренах Російської імперії, свідчать документи. У березні 1859 року київський генерал-губернатор із канцелярії III відділення отримав аналітичну записку із поясненнями тактики дій поляків у контексті тогочасного загальноєвропейського політичного становища. Там повідомлялося, що поляки втратили сподівання на допомогу західних держав у відновленні Польщі й тепер всі свої сили докладають, аби розбурхати громадськість і, більше того, об'єднати зусилля громадськості Росії із загальноєвропейським рухом: «...переконавшись ще раніше в неможливості досягти успіху самостійними діями [поляки. – Ю.З.] протягнули руку Мацціні [власне, Джузеппе Мадзіні. – Ю.З.] та Костакі [йдеться про героїв національно-визвольних рухів тогочасної Італії та Румунії. – Ю.З.], аби разом з ними прагнути до однієї спільної мети, тобто до зруйнування нинішнього політичного і суспільного порядку в Європі... вони знову покладають надії на заплутування відносин в Європі»[4]. З глибоким розумінням загальноєвропейських політичних процесів у Записці констатовалося, що поляки пов'язували свій неуспіх повстання у 1848 році із тим, що піклувалися тоді виключно своїми інтересами, а нині всі європейські народи потребують політичного перевороту, тож цим вони і хочуть скористатися й намагаються «скріпити союз зі всіма слов'янськими племенами, а щонайбільше з «руськими» [в цьому випадку «руські племена» треба розуміти в автора Записки як традиційну для самодержавної свідомості зібрану назву т. зв. «триєдиної руської нації» – українців, білорусів, росіян – у тогочасних назвах: «племен» «малоросів, білоросів та великоросів». – Ю.З.] і підняти повстання одночасно на всіх землях слов'янського світу, за одностайною згодою із жителями Галіції, Кракова та України» [5]. Такі дії, – говорить далі автор Записки – цілком узгоджуються із планами Д. Мадзіні й спокушають народи проголошеною метою вирівнювання прав людей та народів і особливо – «створенням Слов'янських об'єднаних штатів, де кожне плем'я зберігало б незалежне життя й самостійний устрій» [6].

Важливо відзначити, що навіть російські чиновники середньої ланки, нехай навіть під впливом інструкцій та розпоряджень, які вони отримували по інстанції згори, а також під враженнями «зібраних свідчень», демонстрували повне розуміння процесів, що відбувалися в російському суспільстві й адекватно їх аналізували на тлі загальноєвропейських політичних проблем. У листопаді 1860 року

установа соціального виховання, яка організується об'єднанням поодиноких дитячих будинків (комун). Окремі дитячі комуни об'єднуються в містечка за територіальною та адміністративною ознакою» [7, с. 54]. За визначенням Г.Ф. Гринька, дитячі містечка – це «федерація дитячих будинків, що дає змогу поглибити колективістичний характер виховання» [16, с. 36] і діяти під єдиним організаційним та методичним керівництвом як єдиний господарський організм. «Педагогическая энциклопедия», видана 1928 року в Москві, визначала дитяче містечко як «систему детучреждений разных типов – домов школьных, дошкольных и подростковых, школ, мастерских и клубов, – объединённых общими органами управления и самоуправления и единым педагогическим и хозяйственным планом работы» [33, с. 359]. Дитячі містечка були визнані «по сравнению с детскими домами несомненным шагом вперёд в отношении административном, хозяйственном, педагогическом» [6, с. 95].

Така форма організації дитячого життя за того часу «досить добре справлялася не тільки із суто педагогічними завданнями, але й з тими завданнями, що їх нав'язує кожній дитячій установі НЕП» [32, с. 132]. Серед цих завдань треба відзначити «необхідність звільнити помешкання для житлової площі комунгоспів у великих містах» [32, с. 133], «бажання утворити для дітей дитячих будинків окрему учбову установу із сільськогосподарським чи індустріальним ухилом», але на першому плані стояла мета «здешевити утримання дітей за всяку ціну» [34, с. 70] та «забезпечити дитячими будинками максимальне число дітей, що потребують цього» [34, с. 70]. А тому, якщо на 1 жовтня 1922 року в Україні їх було 10 із 5 000 вихованців, то на 1 жовтня 1923 року їх число сягнуло вже 58 із 15 464 дітьми у них [24, с. 90]. Так, 1 травня 1923 року на околиці Києва, на місці колишньої Дехтярівської богадільні, було відкрито дитяче містечко імені Леніна – «Ленінськ» – на 862 дитини (у перспективі на 1300 дітей) [35, с. 90]. Кореспондент Мусик повідомляв, що це містечко мало свій парк, фруктовий сад, город, хлібопекарню, добре обладнану кухню, електростанцію, парову пральню, майстерні, клуб і майданчик для ігор та було розраховано на 2 000 дітей [36, с. 7]. Восени 1923 року у місті Кам'янську на Донбасі відкрилося дитяче містечко на 1245 дітей, куди були переселені діти з 30 дитячих будинків навколишнього району [37, с. 274]. Восени 1924 року 300 дітей заселилося у дитяче містечко на Шведській Могилі в Полтаві [24, с. 261]. З 1 січня 1923 року почало діяти дитяче містечко в Охтирці, яке прийняло до себе 670 дітей з 17 дитячих будинків з Харкова [32, с. 133]. У 1924 році кількість дитмістечок знизилася до 25, але мешканців у них залишалось приблизно 15 000 [23, с. 10]. Харківський губернський відділ народної освіти у 1924 році мав їх загальною 9 [32, с. 133]. У 1928/1929 роках тільки безпосередньо навколо Харкова діяли: Богодухівське, Вовчанське, Будянське, Комарівське та Дергачівське дитячі містечка [38, арк. 110-118].

У цих закладах запорукою виживання в умовах сутужного фінансування були надані їм сільськогосподарські та ремісничі засоби виробництва.

Поряд із безперечним успіхом у розв'язанні проблем матеріального характеру, а також досягненням чималого виховного ефекту за рахунок виконання дітьми реальної корисної роботи силами великого (200 – 500 – 1000 чоловік) колективу, дитячі містечка та сільгоспколонії заслужували й на певні зауваження, бо в них «дітей і підлітків використовувано здебільшого як безплатну робочу силу» [30, с. 11-12], а це суттєво відривало їх від навчання і не забезпечувало одержання вихованцями серйозної професійної підготовки.

Відчувши нагальну потребу в наданні своїм вихованцям фахової підготовки, найкращі керівники дитячих містечок за власною ініціативою почали організовувати у підлеглих закладах установи професійної освіти. Так, автор статті 1924 року у часописі «Шлях освіти» П. Мостовий засвідчує, що «Охтирське дитяче містечко має школу фабзавуча та сільськогосподарчу профшколу» [32, с. 143]. Слід зазначити, що ця профшкола була згодом реформована у зоотехнікум великої рогатої худоби.

Друга половина 20-их років у розвитку дитячих будинків позначилася переходом до періоду педагогічного будівництва. Органи Наркомосу вдалися до аналізу накопиченого досвіду роботи з охорони дитинства, досягнень та прорахунків у цій роботі. Зокрема, в огляді М.О. Авдієнко «Народня освіта на Україні» проаналізовано динаміку розвитку мережі освітніх установ інтернатного типу протягом перших десяти пореволюційних років. Із поданих статистичних даних автор робить висновок, що вплив дітей у таких установах (типу дитячого будинку) у 1923 році був зумовлений катастрофічним голодним піком того року. Зниження ж контингенту вихованців дитбудинків відбулося значною мірою через послаблення тиску голоду в наступні роки [1, с. 36-37].

Ретельні підсумки роботи українських освітян були підбиті у 1927 році у підручнику для педагогічних ВНЗ «Система радянської освіти». Автор книги І. Хаїт зокрема визначив низку помилок, яких припустилися теоретики, коли закладали основи системи освіти в

«проросійському» дусі шляхом навернення у число «вірнопідданого дворянства», а також «жалуючи»: титули, звання, посади та землеволодіння. Проте націоналізаційні процеси, що відбувалися у XIX столітті на теренах Європи, власне, трансформація європейських суспільств у нації – спричинилися (за відомих обставин середини XIX століття) до появи подібного процесу і в Російській імперії. Отож, усвідомивши, що націоналізм є справжньою, реально дієвою силою, влада імперії також «вимушено» почала націоналізуватися, але наскільки глибоко, якими методами та як цей «офіційний» націоналізм узгоджувався чи конфліктував із націоналізмами «громадянськими» (польським, українським, та власне російським) – є окремою проблемою. Однак, узагальнено можна стверджувати, що династія Романових не мала в цьому сенсі чіткої тактики дій, не мала перспективної стратегії, кожен із імператорів другої половини XIX – початку XX століття поводився в колі цих проблем, не успадковуючи досвіду попередника, тому – в різному часі «офіційний» націоналізм набував різного обличчя, а, крім того, одночасно могли існувати та виявляти себе кілька різних типів «народного» націоналізму, що репрезентувалися окремими політичними проектами. Андреас Каппелер, наприклад, визначив три головні різновиди російського націоналізму: реакційно-антисемітський, консервативно-православний та ліберально-конституційний, виходячи з чого завжди неясною була сама концепція нації в Росії; до неї у різних випадках включалися: 1) усі піддані імперії; 2) члени привілейованих станів; 3) російські православні (маються на увазі великороси) або 4) усі східні слов'яни, в дусі традиційного значення поняття «Русь» [1, с. 186-187].

Така ж непевність у діях офіційної влади разом із розумінням, що без націоналізації не уникнути подальшого розколу між правлячою елітою та суспільством Російської імперії й, більше того, цілком доцільно було б скористатися націоналістичними почуттями в інтересах посилення єдності імперії, – спостерігалася в самому зародку цього руху, тобто за часів Олександра II. Цю непевність надзвичайно точно передав Олександр Герцен, пишучи: «влада шугалася з боку в бік, вона готова була все змінювати, перебудовувати..., вона все з хвилюванням обмацувала..., вона розуміла, що вже не потрібна більше» [3, с. 197].

Але така «небезпека» над самодержавством нависала до часу, поки «громадськість» виступала одностайно, узгоджено та злагоджено. Влада, підіграючи настроям «публіки», вимушено йшла на поступки (про що свідчить, приміром, лояльність до українського національного руху), однак по вертикалі чиновницько-бюрократичної машини йшла напружена робота з пошуку засобів зупинити, загальмувати, розбити на антагоністичні табори процеси націоналізації громадськості, а разом з тим – здійснювалися зусилля «втрутитися» в процес націоналізації й «очолити» його. Тобто влада почала «пошук» певних дій, аби запропонувати їх суспільству – націоналізувати його на свою користь, у своїх інтересах. Почався процес створення «офіційної», імперської концепції націотворення.

російської, української тощо), в тому сенсі, що виявляла усвідомлення власної безпосередньої причетності до всіх процесів, які відбувалися в державі, інтенсивно вела зацікавлений пошук шляхів виходу із неприйнятної політичної ситуації, а також домагалася задоволення національно-культурних потреб. Інакше кажучи, в той час закладені були основи формування в Росії громадянського суспільства.

Процес націоналізації суспільства породжував цілком адекватні прагнення й у самодержавної влади. Тобто влада Російської імперії вимушена була зважати на широке розгортання націоналізаційного процесу в середовищі громадськості, а відтак – у владних колах з'явилася усвідомлена зацікавленість, по можливості, максимально втрутитися у цей процес та очолити його, що зрештою і сталося. Причому російські сановники досить успішно навчалися на досвіді тих націоналізаційних процесів, які, випереджаючи російський хід розвитку, відбувалися у Західній Європі.

За режиму панування певних династій влада й формально, й реально належала саме їм (династіям), а не націям, але в міру зростання сили громадських рухів, в міру формування націоналізмів як «панівних народів», так і «малих народів» (тобто тих, що перебували у складі держави «панівного народу»), пише Олексій Міллер, «по всій Європі давні династії з більшим чи меншим успіхом, з більшим чи меншим... ентузіазмом переживали процес своєрідної націоналізації. Вони зважувалися на це вимушено. Старий світ, у котрому вони отримували свою владу «від Бога» та здійснювали її над різноманітними «мовами й народами» (у тому числі тими, які прийнято називати панівними), був звичнішим і зручнішим, але поступове утвердження націоналізму як способу бачення соціального світу змушувало монархії компенсувати послаблення колишніх механізмів ідеологічного обґрунтування своєї влади за рахунок цього нового, не завжди зручного для них джерела легітимації... цей офіційний націоналізм був реактивним у тому сенсі, що слугував відповіддю на розвиток націоналістичних настроїв серед підвладних народів, до того ж як тих, котрі перебували у стані пригнічених меншин, так і тих, котрі складали етнічне ядро імперії» [1, с. 185].

Про це ж іще у 30-их роках ХХ ст. дослідниця імперської політики Олена Дрбакіна писала, що історію російського націоналізму можна поділити на два періоди, межею між якими було Польське повстання 1863 року. До вказаних подій націоналізм «ніби перебував «у собі» й не мав ідейного осмислення», але в середині ХІХ століття він «виробив бойову, войовничу програму, перетворившись у активного носія реакції та великодержавності... До 60-их років національне питання у самій Росії було на задньому плані, Польське повстання стало поштовхом, після якого національне питання в Росії перетворилося на один із центральних пунктів світогляду» [2, с. 33-34].

До середини ХІХ століття російська націоналістична політика здійснювалася, загалом, ігноруючи підвладні маси простолюду. В поле уваги на щораз нових, захоплених Росією територіях потрапляв панівний стан – нобілітет. Саме його і прагнули «обробити» у

Україні. І першою з таких помилок було, на думку аналітика, «визнання дитячого будинку маяком соцвиху» [5, с. 94]. Помилковим був визнаний і розрахунок на безперервне зростання мережі дитячих будинків, тому що запрограмований лідерами соціалістів процес розпаду родини у ході мирної відбудови суспільного життя перетворився на процес її поступової еволюції, тож танула й потреба у порятунку викинутих на вулицю дітей [5, с. 95]. Було визнано недооціненою і роль школи у вихованні дітей: вона не тільки не поступилася місцем дитячому будинкові, а й упевнено зайняла місце наймасовішого типу дитячих установ. До числа помилок був зарахований і «не досить глибокий облік матеріальних ресурсів, що їх мала держава для цілей соціального виховання...», через що «встановилася прикра невідповідність між мізерними матеріальними ресурсами та намаганням укрити країну густою мережею дорогих дитячих установ» [5, с. 96].

У збірці ж статей 1929 року «Система народної освіти» було вміщено статтю В. Помагайба «Соціальне виховання та підготовка педробітників у новій системі освіти», де автор відверто визнавав, що дитячі будинки «не виправдали тих надій, що їх сподівалися на Україні на початку революції (основна форма соцвиху)...». Далі автор закидає дитячому будинкові «одноманітність, бідність, статичність оточення, що обмежує розвиток дитини, а співжиття в таких умовах численного дитячого колективу спричиняється до надмірно нервової дратливості дітей» [39, с. 279]. Автор констатує економічну неспроможність щодо забезпечення масового дитинства дитбудинками. Висновок з цих аргументів такий: «Очевидно, вони будуть і надалі обслуговувати лише безпритульних» [39, с. 278-279]. Остаточний висновок стосовно ролі дитбудинку у системі соцвиху ми знаходимо у статті А. Зільберштейна 1932 року до 15-их роковин Жовтня. В ній автор указував, що в умовах непу дитячий будинок «губить своє значення «провідної» установи («маяка»), але зберігає поважне місце в системі як установа для бездоглядних дітей, причому замість колишнього невеличкого дитбуду все більшу роль починає відігравати дитмістечко як нова форма збирання великих дитячих колективів» [13, с. 22]. До кінця відбудовного періоду було «остаточно ліквідовано орієнтацію українського НКО на дитячий будинок як на «маяк соціального виховання», що мусить охопити все дитинство». Відповідно до зміни положення дитячого будинку, мережа цих установ в Україні з 1202 у 1923-1924 роках зменшилася до 458 у 1927-1928 роках. Чисельність вихованців дитбудинків за цей же час зазнала менших змін – з 94815 до 48900 дітей [13, с. 27]. Дитячий будинок остаточно стає закладом для безпритульних.

Таким чином, дитячий будинок протягом 1920-их років пройшов шлях від педагогічної утопії до ефективно працюючого типу навчально-виховної установи для соціально не захищених дітей. Цю роль він виконує у нашій країні протягом останніх 90 років. Так було за часів голодомору 1932-1933 років, серед жахиття політичних репресій тоталітаризму, серед руїни Великої Вітчизняної та у катаклізмах мирної

доби [40]. Незважаючи на недосконалість організації діяльності дитячих будинків, завдяки педагогічній майстерності та щирій самовідданості працівників цих установ, саме дитячі будинки дали «путівку в життя» тисячам громадян нашої країни.

Список використаних джерел

1. Авдієнко М. О. Народна освіта на Україні / М.О. Авдієнко. – Х.: ЦСУ, 1927 – 101 с.
2. Жванко Л.М. Соціальні виміри Української держави (квітень – грудень 1918 р.) / Л.М. Жванко. – Х.: Прапор, 2007. – 223 с.
3. Детский дом: уроки прошлого / Сборник. – М.: Московский рабочий, 1990. – 191 с.
4. Філімонова Т. До питання про діяльність дитячих містечок в Україні (1920-ті рр.) / Т. Філімонова // Шлях освіти. – 2009. – №1. – С. 37-42.
- 4а. Задегіголова М. Дитячий будинок як установа соцвиху / М. Задегіголова // Шлях освіти. – 1926. – №9. – С. 10.
5. Хаїт І. Система радянської освіти / І. Хаїт. – Х.: Книгоспілка, 1927. – 252 с.
6. Народное просвещение на Украине. – Х.: Червоний шлях, 1924. – 216 с.
7. Порадник по соціальному вихованню: вид. 4-е. – [Б. м.]: ДВУ, 1924. – 271 с.
8. Яновська Е. В. Соціальне виховання як неминуча історична потреба / Е.В. Яновська. – К.: Держ. видав., 1921. – 84 с.
9. Богданов А. Красная звезда. (Утопия) / А. Богданов. – С-Пб., 1908. – 156 с.
10. Пилипенко С. Євангелія часу / С. Пилипенко // Вибрані твори / С. Пилипенко. – К.: Смолоскип, 2007. – 887 с.
11. Артемова Л.В. Історія педагогіки України / Л.В. Артемова – К.: Либідь, 2006. – 424 с.
12. Декларація Наркомосвіти УСРР про соціальне виховання дітей // Вісник Народного комісаріату освіти. – 1920. – №1. – С. 10.
13. Зільберштейн А. 15 років боротьби за єдину пролетарську систему освіти / А. Зільберштейн // Комуністична освіта. – 1932. – №10. – С. 11-13.
14. Друга всеукраїнська нарада в справі освіти: протоколи пленарних засідань, тези і рекомендації. – Х., 1920. – С. 116.
15. Попов О.І. Система соціального виховання дітей в УСРР: доповідь на III Всеукраїнській нараді по освіті 15 червня 1921 р. / О.І. Попов // Бюлетень Народного комісаріату освіти УСРР. – 1921 – №2. – С. 13-14.
16. Гринько Г. Очерки советской просветительной политики / Г. Гринько. – Х.: [Б. и.], 1923. – 132 с.
17. Порадник по соціальному вихованню: вид. 5-е. – [Б. м.]: ДВУ, 1925. – 271 с.

ДЖЕРЕЛА ПОХОДЖЕННЯ ТА ПРИЧИНИ ВПРОВАДЖЕННЯ В ПОЛІТИЦІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ СЕРЕДИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ НАЦІОНАЛІЗАЦІЙНОЇ ТЕХНОЛОГІЇ

У статті розглядаються фактори, що спричинили зміну ставлення самодержавної влади Російської імперії до власних підданих. Зважаючи на появу в середині ХІХ століття польського національного руху, що прагнув мобілізувати на свою підтримку українське селянство, імперська влада на випередження також застосувала у своїй політиці націоналізаційну технологію.

Ключові слова: громадськість, націоналізаційні процеси, імперська свідомість, імперський націоналізм.

Поразка Російської імперії у Кримській війні (1853-1856 років) заклала, як відомо, основи наступних реформ Олександра II. Ганебний для імперії Паризький мир суттєво підірвав авторитет самодержавства не лише у зовнішній політиці, але й серед власних підданих. Саме цим пояснюється лібералізм влади та значні сподівання в суспільстві на рішуче поліпшення життя заходами очікуваних реформ.

Невдоволення владою викликало велике піднесення серед освіченої громадськості Російської імперії. В суспільстві палко дискутували навколо усіх без винятку проблем, які потребували нагального розв'язання. Звісно, що, крім економічних та соціальних, надзвичайно актуальними були також проблеми національні. Причому в зародковій фазі визрівання власного національного самоусвідомлення російська громадськість цілком прийнятно й навіть зі співчуттям ставилася до національних вимог як поляків, так і українців.

У 1860-1861 роки громадськість просто вимагала від самодержавної влади свободи для Польщі. За її ж таки підтримки розгорнувся український національний рух – видання часопису «Основа», друкування букварів та дешевої літератури для простолюду українською мовою (на фінансування чого українофіли збирали неабиякі пожертви також серед росіян); тоді ж виник і рух недільного шкільництва, який, зародившись у Києві, швидко набув загальноімперських масштабів. У панівних колах та серед освіченої громадськості серйозно обговорювалася можливість перекладу Святого Євангелія українською, а також навчання українських селян у початкових класах школи рідною мовою. Всі ці загальновідомі факти незаперечно засвідчують, що освічена громадськість Російської імперії, яка, природно, була різного етнічного походження, переважно більшістю консолідовано виступала наприкінці 50-их – початку 60-их років ХІХ століття проти спільного ворога – необмеженого самодержавства. А отже – громадськість стала на шлях демократизації та націоналізації (тобто на шлях формування націй: польської,

6. Мор Т. Утопия / Т. Мор // Эразм Роттердамский. Восстание христианского государя [приложение]. – М.: Мысль, 2001. – С. 229-335.
7. Эразм Роттердамский. Похвальное слово Глупости / Эразм Роттердамский // Эразм Роттердамский. Воспитание христианского государя. – М.: Мысль, 2001. – С. 113-226.
8. Эразм Роттердамский. Воспитание христианского государя / Эразм Роттердамский. – М.: Мысль, 2001. – С. 7-107.
9. Эразм Роттердамский. Жалоба мира / Эразм Роттердамский // Эразм Роттердамский. Воспитание христианского государя. – М.: Мысль, 2001. – С. 109-130.
10. J.-Cl. Margolin. Erasmus / Jan-Clod Margolin // Prospects: the quarterly review of comparative education. – Paris: UNESCO; V. XXIII, №1-2. – P. 333-352.
11. Декрет II Ватиканського собора об єкуменізмі (unitatis redintegratio) / <http://www.cerkva.od.ua> [заголовок з екрана].
12. Мень А. Выступление на Вайнгартенском симпозиуме на тему «Индивидуальное и массовое сознание» (май 1990 г.) / А. Мень // Иностранная литература. – 1990. – №11. – С. 220-225.

Б.В. Год, Н.В. Год

ЭКУМЕНИЧЕСКАЯ ИДЕЯ В ТВОРЧЕСТВЕ ЭРАЗМА РОТТЕРДАМСКОГО

Рассмотрены философско-религиозные идеи Эразма Роттердамского. Раскрыт его взгляд на единство христианской церкви, взаимоотношения с другими религиями, проблему войны и мира. Обоснован тезис об Эразме как предшественнике современного экуменизма.

Ключевые слова: *Возрождение, гуманизм, единство христианской церкви, мир и война, пацифизм, папства, Римская церковь, Реформация, «философия Христа», экуменизм.*

B.V. God, N.V. God

THE ECUMENICAL IDEA IN THE WORKS BY ERASMUS OF ROTTERDAM

Desiderius Erasmus's philosophical and religious ideas are considered. His views on the unity of Christian Church, interrelation of different religions, problem of peace and war are pointed out. The thesis that Erasmus was a fore-runner of modern ecumenism is proved.

Keywords: *Church of Rome, ecumenism, humanism, 'philosophy of Christ', pacifism, papery, peace and war, Renaissance, Reformation, unity of Church.*

Надійшла до редакції 1 квітня 2011 року

* * *

18. Державний архів Харківської області (далі ДАХО). – Ф. Р-196. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 8.
19. ДАХО. – Ф. Р-203. – Оп. 1. – Спр. 836. – Арк. 4.
20. Гринько Г. Соціальне виховання дітей / Г. Гринько // Путь просвещения. – 1922. – № 1. – С. 1-52.
21. Отчёт о работе Центральной комиссии помощи голодающим при ВУЦИК (за время с 1 января по 1 сентября 1922 г.). – Х. [Б. и.], 1922. – 30 с.
22. Охрана детства. Официальные и методологические материалы по вопросам социально-правовой охраны детства. – Х.: Ред-изд. отдел Народного комиссариата просвещения, 1922. – 120 с.
23. Помощь детям: сборник статей по борьбе с беспризорностью и помощи детям на Украине в 1924 году. – Х.: Червоний шлях, 1924. – 58 с.
24. Народна освіта на Україні. – Х.: Червоний шлях, 1924. – 206 с.
25. Задероголова М. Організація єдиного педагогічного процесу в дитячому містечку / М. Задериголова // Шлях освіти. – 1928. – № 2-3. – С. 46.
26. Липинський В. В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-і роки / В.В. Липинський. – Донецьк: [Б. в.], 2000. – 250 с.
27. Ряппо Я.П. Народня освіта на Україні за 10 років революції / Я.П. Ряппо. – [Б. м.]: Держвидав України, 1927. – 128 с.
28. ЦДАВО. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 937. – Арк. 46.
29. Отчёт Центральной комиссии по борьбе с последствиями голода при ВУЦИК'е. Ноябрь 1922 – сентябрь 1923. – Х.: Госиздат Украины, 1923. – 134 с.
30. Дюшен В. Цілева установка дитячих будинків, дитячих містечок і дитячих колоній / В. Дюшен // Шлях освіти. – 1926. – № 7-8. – С. 9-14.
31. Відчіт НКО VI-му Всеукраїнському з'їздові Рад. – Х., 1921. – 48 с.
32. Мостовий П. Дитяче містечко як чергова проблема соцвиху / П. Мостовий // Шлях освіти. – 1924. – № 10. – С. 132.
33. Педагогическая энциклопедия. – М.: Работник просвещения, 1928. – Т.2. – С. 359.
34. Ганджій А. Дитячі містечка / А. Ганджій // Радянська освіта. – 1925. – №6. – С. 69-74.
35. Манжос Б. Из практики детского городка им. Ленина в Киеве / Б. Манжос // Шлях освіти. – 1924. – №7. – С. 90.
36. Мусик. В гостях у дітей / Мусик // Кузница. Рабочий еженедельник Киевского губпрофсовета. – 1923. – № 4. – С. 7.
37. Биковець М. Дитяче містечко в Кам'янському / М. Биковець // Шлях освіти. – 1924. – № 9. – С. 274.
38. ДАХО. – Ф. Р-845. – Оп.3. – Спр. 2726. – Арк. 110-118.
39. Помагайба В. Соціальне виховання та підготовка педробітників у новій системі освіти / В. Помагайба // Система народної освіти / А. Зільберштейн, В. Ястржембський. – [Б. м.]: Державне видавництво України, 1929. – С. 276-281.

40. Покидалов Г. В. Інтернатам вдячні тисячі / Г.В. Покидалов. – К.: Фенікс, 2001. – 251 с.

Скорочення:

Соцвих – соціальне виховання

НЕП – нова економічна політика

ЦКДД – Центральна комісія допомоги дітям

Дитбуд – дитячий будинок (дитбудинок)

Дитмістечко – дитяче містечко

Наркомос – Народний комісаріат освіти

Н.П. Трипутіна

ДЕТСКИЙ ДОМ: ОТ ИДЕИ ДО ЕЁ ВОПЛОЩЕНИЯ (20-ЫЕ ГОДЫ XX ВЕКА)

В статье прослеживается процесс формирования в Украине детского дома как воспитательно-просветительного учреждения советской эпохи от идеи учреждения по воспитанию граждан коммунистического общества для всего детского населения до учреждения социально-правовой защиты детей, лишённых родительской заботы.

Ключевые слова: детский дом, детский городок, детское население.

N.P. Triputina

ORPHANAGE: FROM THE IDEA TOWARDS ITS EMBODIMENT (THE 1920S)

The process of formation of the orphanage in Ukraine as an educational establishment of the Soviet epoch is studied from the idea of the establishment for educating the citizens of the communist society including the entire children's population to the establishment of social and legal protection for the children deprived of parental care.

Key words: orphanage, children's town, children's population.

Надійшла до редакції 11 квітня 2011 року

такі, він допускав, якщо всі запобіжні засоби вичерпані та мир зберегти не вдається, народ на чолі з правителем має право захистити себе від навали загарбників. Вустами одного з героїв «Розмов запросто» Еразм висловився за правомірність такого діяння. Вбивати ворогів не є гріхом, «...якщо вони нападають на твою вітчизну». На його думку, деякі війни можна вважати справедливими, адже вони ведуться «...за дітей своїх і дружин, за батьків і друзів, за вівтарі й домівки, за спокій усіх громадян» [4, с. 174, 175]. А у «Скарзі миру» автор прямо заявив, що його антивоєнна риторика не стосується тих, хто «...рішуче й уміло відбиває шалену навалу варварів і, ризикуючи власним життям, захищає загальний всенародний спокій» [9, с. 124].

У підсумку зазначимо, що є достатньо ґрунтовні підстави говорити про наявність в Еразма Роттердамського ідей і положень, близьких до новоєвропейського екуменізму. Немає сумніву, що він підтримав би «Декрет про екуменізм» Другого Ватиканського Собору (2008 рік), де сказано: «...сприяти відновленню єдності всіх християн – одне з першочергових завдань Священного Вселенського Другого Ватиканського Собору» [11, с. 1], оскільки в тяжкі для церкви часи, часи Реформації, саме ця ідея втримала його від переходу на бік Лютера. Гадаємо, що думка Еразма рухалася у тому напрямі, що й православного священика, філософа й теолога О. Меня, який в одному з виступів стверджував: «у християн в етичному плані є багато спільного з представниками інших релігій» [12, с. 222]. Адже Еразм так само писав у свій час, що моральний закон природою викарбовано в серці «і грека, і скіфа». Загалом екуменізм нідерландського мислителя виявився в енергійному протесті проти релігійного фанатизму, розбіжностей і чвар у середині єдиної церкви, національної ворожнечі та воєн. Не забудемо, що він уважав себе «громадянином світу» (тобто Європи).

Підґрунтям такої позиції був гуманізм Еразма, «християнський гуманізм», який поставив у центр уваги людину, її моральність і виховання, а також активне перетворення суспільства мирними засобами на основі вчення Христа. За часів Еразма це виглядало утопією. Сьогодні є принаймні надія, що єдність християнської церкви, мир між релігіями й співдружність націй можуть стати реальністю.

Список використаних джерел

1. Екуменізм. Матеріал из Википедии – свободной энциклопедии / <http://ru.wikipedia.org> [заголовок з екрана].
2. Кюнг Х. Религия на переломе эпох / Х. Кюнг // Иностранная литература. – 1991. – №11. – С. 226-238.
3. Эразм Роттердамский. Философские произведения / Эразм Роттердамский. – М.: Наука, 1986. – 702 с.
4. Эразм Роттердамский. Разговоры запросто / Эразм Роттердамский. – М.: Худ. лит, 1969. – 703 с.
5. История культуры стран Западной Европы в эпоху Возрождения [учеб. для вузов] / Л.М. Брагина, О.И. Варьяш, В.М. Володарский и др.; под ред. Л.М. Брагиной. – М.: Высш. шк., 2001. – 479 с.

війни Середньовіччя, коли князі воювали за спадкові права, перегляд кордонів, а також з метою власного збагачення. Вони також мало зважали на народ, що піддавали країну «...жорстокому пограбуванню й руйнуванню заради того, щоби помститися за чиїсь злочинні задуми або жадобу, а також задля того, щоб задовольнити власну зажерливість...» [9, с. 130].

Заслуга Еразма Роттердамського полягає також у тому, що він спробував обґрунтувати шляхи збереження миру і запобігання воєн. Гуманіст одним із перших в історії міжнародно-правової думки вказав на необхідність точного визначення державних кордонів та закріплення їх на договірному рівні: «Державцям слід раз і назавжди домовитися між собою, чим кожний із них має управляти й правити, щоб жодні хитрощі не могли збільшувати чи зменшувати кордони їхніх володінь, одного разу їм доручених і довірених, та щоб жодні федерації або ліги не могли їх розорювати й знищувати» [9, с. 122]. Заслугують на увагу також його рекомендації щодо арбітражу впливових осіб – учених, діячів церкви і мудрих політиків. Нарешті, Еразм покладав відповідальність за розв'язування воєн певною мірою на народ, який «...легковажно ставиться до таких речей», часто дає себе обдурити. Питання про війну не є справою одного лише государя і знаті. «Саме священики, на його думку, повинні займатися цим питанням, з'ясувати бажання або небажання народу воювати. Якщо до них будуть усюди прислухатися, то вони зможуть дати чітку й визначену відповідь» [9, с. 125].

І все ж головний аргумент проти війни в Еразма релігійний: «...усі християни є братами». А як бути з нехристиянами? Як ставитися до язичників, людей іншого віросповідання? Відомо, що ідею хрестових походів Еразм безкомпромісно заперечував. Він негативно оцінив політику римського папства щодо турецької загрози й плани нового хрестового походу. Про це йшлося у багатьох його творах, листах до європейських правителів та вчених. Так, у посланні до Пауля Вольця, відомого богослова, Еразм писав з цієї нагоди, що «...християнські ідеологи повинні прагнути не до демонстрації своєї вченості, а до того, щоб якомога більше людей схилити до християнського життя» [3, с. 71]. А цього не можна досягти мечем і залізом, а також «колючими словами», різноманітними схоластичними хитросплетіннями. Язичників у такий спосіб на свій бік християнська Європа схилити не зможе [3, с. 72]. Війна, насильство, не втомлювався повторювати Еразм, противні християнству, а в інтерпретації тогочасних схоластів учення Христа простій людині не доступне: «Завоювання турків дійсно мало би сенс, якби вони від нас могли достеменно дізнатися, чому вчив і що говорив Христос, якби вони відчували, що ми не зазіхаємо на їхню імперію, не бажаємо золота, не домагаємося їхніх володінь, не шукаємо нічого, окрім їх спасіння й слави Христової» [3, с. 72]. Як бачимо, гуманіст Еразм підходив до проблеми зіткнення двох світів – християнського та нехристиянського – із позиції «філософії Христа».

Однак його, як пацифіста, не можна докоряти за наївність і політичну короткозорість. Засуджуючи феодальні й релігійні війни як

Історія релігії і церкви

УДК 2-79(477)

Р.А. Сітарчук

ПІОНЕР ПРОПОВІДНИЦТВА ШТУНДИЗМУ В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

У статті йдеться про одного з перших місіонерів нової релігійної течії в українських землях – штундизму, яка формувалася починаючи з 30-их років XIX століття. Розглядаються життєвий шлях та основи світогляду О. Марцинкевича.

Ключові слова: секта, духовне християнство, штундизм.

Кожне нове віровчення, релігійна течія мають своє ідеологічне, економічне, політичне, соціальне та інше підґрунтя, своєрідну основу для виникнення та розвитку. З-поміж названих чинників важливе місце посідає саме соціальний, оскільки від нього значною мірою залежить швидкість, глибина розповсюдження та кількісне зростання адептів. У свою чергу чи не найголовнішу роль на першому етапі цього процесу відіграють піонери нового релігійного напрямку, його місіонери. Вони першими йдуть у маси, якими сприймаються не завжди відповідно, нерідко навіть вороже, не кажучи вже про реакцію офіційної влади. Однак, незважаючи на труднощі й навіть загрозу життю, проповідники продовжували розпочату справу. Метою нашої наукової розвідки є висвітлення життєвого шляху, а головне світоглядних переконань та місіонерства, одного з найперших (про якого збереглася історична згадка) поширювачів українського штундизму – Опанаса Марцинкевича.

Народився він 1778 року, в Березні Мінської губернії, у Білорусі (після третього поділу Польщі, у 1795 році, перейшла під владу Російської імперії). Батьки – шляхтичі, ймовірно за все греко-католицького сповідання, хоча дослідники не виключають і римське католицтво. Про дитинство їх сина до 1930 року нічого не відомо. Наступний крок його життя пов'язаний зі службою в Татарському уланському полку російської армії, в якому він досягнув рангу офіцера. Брав участь у Вітчизняній війні 1812 року, потрапив у полон, звідки втік і певний час мандрував по Європі, зокрема Німеччині та Пруссії. Саме там він пізнав учення пієтистів та містиків, під впливом яких увірував у Господа, ознайомився зі Святим Письмом, навчився молитов і пісень. Нарешті, опинився на батьківщині, в Білорусі, де зайнявся плотогоном на Дніпрі, по якому в 1816 році потрапив у м. Кременчук. Однак, за браком документів, був висланий знову до Білорусі, де довго бідував, оскільки не мав постійної роботи, лише час від часу навчаючи грамоті дітей дрібної шляхти. Намагався вступити до монастирів –

католицького, а потім і православного, але його туди не прийняли. У 1820-их роках знову з'являється в українських землях, уже як проповідник. Кілька разів заарештовувався [1, с. 97–99].

Подорожуючи по Україні, Марцинкевич уперше зустрівся із сектантами-духоборцями й від них перейняв деякі їх погляди. Обійшов майже всі українські землі, крім тих, що перебували у складі Австрійської імперії. Десь від віруючих він дістав звістку, що в місті Смілі «живе один муж Божий, що має велике знання» (так було записано у судовому акті) [2, с. 194]. Невідомо, чи дістався Марцинкевич до названого чоловіка, як і те, до якого віровчення він належав. Проте згаданий епізод засвідчує факт існування в українських землях проповідників, за покликанням схожих на О. Марцинкевича. Ймовірно, що таких перших місіонерів, які під виглядом богомольців, шукачів заробітків тощо в той час ходили Україною, було чимало, однак вони не афішували свою діяльність, побоюючись негативної реакції з боку влади. Крім того, переважна більшість із них навряд чи усвідомлювала своє тодішнє призначення, яке буде пізніше оцінене нащадками, але діяла за покликом душі.

О. Марцинкевич навчав селян грамоти і водночас євангельським істинам. Удень його заняття відвідували діти, а ввечері, як правило, на так званих «вечорницях», – молодь. Він читав Біблію і побіжно коментував її текст. Ці тлумачення були найпростішими, без усякої догматики й богослужбних обрядів та мали переважно мету ознайомлення присутніх із первинним ученням Христа, виховання їх у справжньому християнському дусі. В той же час основи світогляду, віровчення нових місіонерів відрізнялися від представників духовного християнства більшою чіткістю, глибиною та новизною. Проте головними в них були ідеї братерства, загальної рівності перед Господом. І це зазначалося в той час, як у пореформений період зростало розшарування в середовищі селянства. Переважна його більшість залишалася бідним і могла лише сподіватися на поліпшення свого становища, досягнення життєвого успіху, нарешті на Божественне спасіння. Все це обіцяла штундистська або майбутня протестантська ідеологія, а тому в соціальному і духовному відношенні вони були приваблюючими за інші.

Нерідко наближені до штундистських громад самі просили проповідників їх охрестити, прийняти до нової віри, обумовлюючи свої вчинки по-різному, але переважно нерелігійними чинниками. Як аргументи називалися намагання стати кращим: не жити розпусно, не лаятися поганими словами, бо це гріх, бути богобоязливим, прилучитися до таких людей.

Характерний за виразністю образ перших проповідників штундистського, протестантського напрямку наводить Й. Іваськів. Щоправда, ця характеристика була спрямована на іншого пропагандиста, Охріма Піднебесного, однак, на нашу думку, її можна повною мірою віднести і на адресу О. Марцинкевича: «належав він до нового, дуже цікавого класу українських селян початку XIX ст. Ця верства селян вибилась тепер (мова йде про 60-ті роки. – Р.С.) виразно

що слугує ознакою доброзичливого ставлення людей одне до одного; відтак, слово «людяний» означає моральні, а не фізичні властивості людської природи. Всіма можливими засобами і шляхами природа вчить людей жити в згоді...», – зазначав мислитель [9, с. 110-111].

Як бачимо, мир і злагода між християнами й просто між людьми – головна умова цивілізаційного прогресу. На цьому Еразм наполягав в іншому політичному трактаті – «Скарга миру» (1517 рік). Із болем та гнівом писав він, що миру в Європі немає, є лише війна всіх проти всіх. «Англії дивляться на французів як на ворогів лише за те, що вони французи. Англії ненавидять шотландців через те, що ті шотландці. Німці ворогують із французами, іспанці – з тими й іншими. Як усе це протиприродно!» [9, с. 124]. Але особливо протиприродним, навіть злочинним є те, що чвари почалися всередині єдиної християнської церкви. Значною мірою винні в цьому схоласти: послідовники Скота воюють із томістами, номіналісти з реалістами, «...навіть у дрібницях вони не можуть дійти згоди...». Ворогують одне з одним релігійні братства, домініканці сперечаються з міноритами, бенедиктинці з бернардинцями. «І кожна людина задоволена своєю релігією, ненавидить і проклинає релігію інших» [9, с. 114].

З особливою силою Еразм критикував на церковних очільників: «...Святі єпископи, забувши свою гідність, метушаться туди й сюди, найретельнішим чином роз'яструючи всі болячки і рани світу». Папство відверто закликає до війни та підбурює європейських монархів. «Але як можна поєднати шолом і митру? Що спільного в єпископського чи пастирського посоху з мечем? Що спільного в Євангелія зі щитом?.. Як можна, щоб одні й ті ж самі уста гучно прославляли Христа і водночас вихваляли війну?» [9, с. 119, 118]. У «Похвалі Глупоті» (1509 або 1510 роки) гуманіст так само викривав злочинність політики папського престолу, очолюваного Юлієм II, коли, на його думку, «...закони, релігія, мир та загалом усі справи людські становилися з ніг на голову, спотворювалися церковними керівниками, причому останні «...вдавалися до всіляких тонкощів із метою довести, що можна простромити залізом утробу брата, анітрохи не погрішити в той же час проти вищої заповіді Христа про любов до ближнього» [7, с. 209].

Екуменічна ідея в Еразма тісно пов'язана також із пацифізмом і проповіддю всезагального миру – миру між християнськими народами Європи. Мир у нього випливає з природи людини й сутності вчення Христа. Війна ж суперечить їм обом, а також здоровому глузду. Загалом, як зазначає дослідник творчості гуманіста Ж.-К. Марголен, «...для Еразма-християнина природа проблеми війни та миру мала в першу чергу релігійний аспект, зокрема християнський, і лише потім – політичний» [10, с. 9]. Проте і як політичний та соціальний мислитель, Еразм-гуманіст висловив низку глибоких думок про причини європейських воєн. «Вони, – писав Еразм, – зазвичай стають наслідками внутрішніх суперечностей і відповідають інтересам панівних класів. Більша частина народу ненавидить війну й бажає про мир. Лише небагато хто, чий підлий добробут залежить від народного горя, бажають війни» [9, с. 128-129]. Такими, зрештою, були феодальні

Великі надії у досягненні цієї єдності, релігійної й політичної, Еразм покладав на «християнського государя». «Християнський государ», у його розумінні, це не просто формальний правитель, а справжній «помазаник Бога». Він здійснює його моральні настанови та об'єднує християнську спільноту, править не примусом, не тиранічними засобами, а як «вільний вільними», спрямовуючи волю підданих у єдине русло християнської мети – перетворення Європи у справжнє християнське братство, «королівство християн».

Еразм добре розумів, що такого стану Європа ще не досягла. Навіть імперія Габсбургів, яка займала значну частину європейського континенту, не могла вважатися федеративним союзом, а імператор не мав реального контролю над своїми володіннями. Імперія складалася з багатьох народів і націй, які сперечалися між собою і чекали лише першої ж нагоди, аби «довести спір до кінця». Зовні її суперниками були Франція й Англія з Франциском I та Генріхом Тюдором на чолі. Під час Реформації релігійний розкол став також і територіальним, а зі сходу виникла турецька загроза. Турки контролювали велику частину Угорщини й упритул наблизилися до Відня.

Навіть у такий важкий час Еразм (а він користувався авторитетом як у церкви, так і серед державних лідерів) не втрачав надії на досягнення єдності та звертався до можновладців із закликом очолити християнський світ. «Виховання християнського государя» (1516 рік) – так називався трактат, у якому гуманіст підсумував власні спостереження за політичним життям Європи й виклав «християнсько-гуманістичне» бачення тієї ситуації, що склалася.

Характер політичного правління, загалом політичної влади як такої має визначатися, за Еразмом, відносинами між цілісним організмом і його частинами. Государ уособлював ідею цілісності, спільних інтересів, загального блага. Автор трактату рекомендував «християнському государеві» передусім не допускати внутрішніх суперечностей і соціальних конфліктів, обмежувати великі багатства, підтримувати бідні верстви населення, допомагати слабким та неміцним. Усе це цілком збігалося з христовим ученням і відповідало одній із кардинальних добродісностей – справедливості. Еразм уважав, що успіх державної політики залежить від розумової й моральної діяльності государя. Політика має бути моральною, стверджував він на противагу Н. Макіавеллі, який виправдовував будь-які засоби досягнення мети. Тому всю увагу гуманіст спрямував на «виховання християнського государя». Государ, у свою чергу, повинен виховувати народ. При належному вихованні зовсім не потрібно мати багато законів, бо їхня «...велика кількість сприяє здоров'ю держави не більше, ніж велика кількість лікарів». Насамперед необхідно, щоб мудрий правитель сам був для підданих «живим законом» [8, с. 80].

Таким чином, виховний потенціал християнства видавався Еразмові головним чинником підтримання миру, як внутрішнього, соціального, так і зовнішнього, добрих стосунків між державами й народами. Як гуманіст, він наголошував також на природному прагненні людей жити в мирі та злагоді. «Саме тому в народі прийнято називати людяним усе,

на верх своїм міцним впливом на релігійний настрій... і на релігійне життя українських селян... Це були якісь пустельники в світі... Вони нікого не уникали й не цуралися, – працювали разом з родинами і навіть були зразками працьовитості та господарності; не ухилялися і від розмов, але й до праці, й до бесід вносили трохи свого пуританського характеру... Вони дуже шанували навчання, і кожен із них обов'язково був грамотний (письменний); а грамотність цю вони вживали, головним чином, для вивчення Слова Божого, до котрого вони зверталися із запалом і побожністю. Вони були переконані, що слово Боже в своїй чистоті збереглося тільки в книгах Нового заповіту і що в переказах людських усе перекручено й зіпсовано...» [2, с. 189].

Ці перші проповідники були представниками української «євангельської течії», дуже подібної до пізнішої німецької штунди, однак зародилася вона незалежно і раніше від останньої. Переважна більшість дослідників датує штундистський рух у середовищі німців-колоністів 40 – 50-ми роками XIX століття, в той час як український євангельський рух, на думку Й. Іваськіва, виник у 20–30-ті роки. Вживана назва, на нашу думку, на сьогодні ще не обґрунтована в науковій літературі, а тому краще було б застосовувати поняття «український штундизм», яким оперує, наприклад, відома дослідниця протестантизму в Україні В. Любащенко [3, с. 225–226]. Водночас можна погодитися з цитованим ним висловлюванням А. Рождественського про те, що ця течія є «найяснішим виразом релігійного шумування серед українського народу». Додамо, що це «шумування» було активним завдяки передусім самовідданій праці її перших носіїв.

Владі прослідкувати за такими мандрівниками було надзвичайно важко, а викрити та звинуватити в якійсь релігійній пропаганді – майже неможливо. Тільки тоді вони потрапляли до рук влади, коли були незнайомі з обставинами або занадто демонстративно виступали зі своєю проповіддю. У зв'язку з цим, маємо обмаль матеріалів про діяльність цієї категорії проповідників.

О. Марцинкевича звинувачували у волоцюванні та поширенні суперечних християнській релігії переконань серед простих людей. Усюди він проповідував і всюди його кидали до «холодної», як тоді називалися сільські в'язниці.

Арешти та ув'язнення були і в майбутньому постійним, випробуваним засобом утисків щодо представників нових релігійних учень, які могли становити конкуренцію ортодоксальному православ'ю. Як писав М. Драгоманов, у 1873 році затримано біля Одеси й ув'язнено на три роки українського селянина Петра Вовкажа лише за те, що він ширив баптистську віру. Він на суді підтвердив свою належність до віри нового руського братства, котре живе за Євангелієм і десятьма заповідями, не визнає ні тайн, ні церков, ні священників, ні ікон (образів). На суді з'ясувалося, що священник, котрий спровокував судову справу, намагаючись відвернути парафіян від нової віри, бив місцевих баптистів в обличчя і велів православним сікти їх різками [4, с. 10–11]. Водночас слід віддати належне суду присяжних, які не

знайшли в діях П. Вовкажа злочину і звільнили його. Причому до їх складу входили лише православні, адже за російськими законами в усіх процесах за справами віри присяжні мусили бути тільки православними.

У тому ж році судили членів общини баптистів Єлизаветграду за те, що вони не виконали наказу поліції розійтися, оскільки молитва ще не була закінчена. Суд, щоправда, без присяжних, постановив стягнути штраф: із кожного чоловіка – по 2 крб., з кожної жінки – по 1 крб. [4, 11–12]

Як засіб впливу на сектантів-місіонерів також застосовувалося примусове лікування. Так, О. Марцинкевича у 1825 році київський повітовий лікар Ріхтер визнав божевільним і направив на утримання до лікарні при Кирилівському монастирі в передмісті Києва. Даремно той намагався звідти визволитися, обіцяючи навіть покинути проповідування, влада тримала його там кілька років, доки не скінчилося слідство. Чоловіка, нарешті, визнали повноцінним, проте на волю не відпустили, а посадили у Лук'янівську в'язницю, де О. Марцинкевич у 1833 році помер.

Опанас Марцинкевич був типовою постаттю нововіра, так би мовити, протоштундиста. Його характеризували як дивну суміш, очевидно протилежних одне одному вірувань і засад, які призвели до рішучого спотворення християнства у самих його основах. Спасіння людини, за Марцинкевичем, залежить тільки від волі Бога; Ісус Христос не є Богом, а людиною та пророком, тому поклонятися Христові було не потрібно. Суттєве місце у проповідях Марцинкевич посідали пророцтва близького кінця світу й установа Царства Божого для всіх нужденних і страждальних, яке буде побудоване на засадах відновленого чистого християнства, коли всі були рівними між собою братами. Він уважав себе обраним Богом для втілення на землі чистого вчення Христа. Чільне місце у проповідях Марцинкевича посідала етична проблематика: він закликав слухачів до праведного, безгрішного життя і братерської любові, добра і служіння ближньому [3, с. 227].

Таким чином, погляди Опанаса Марцинкевич ґрунтувалися, передусім на релігійному раціоналізмі та елементах пієтизму, й були загалом примітивними. Проте вони вже мали певну ідейну структуру, стали результатом поєднання багатьох учень і являли собою приклад першовідкривачів штундистського руху.

Список використаних джерел

1. Жабко-Потапович Л. Христове світло в Україні. Історія Українського Євангельсько-Баптистського руху / Л. Жабко-Потапович. – Чикаго: Видання Всеукраїнського Євангельсько-Баптистського Братства, 1991. – 180 с.
2. Іваськів Й.В. Український народ і християнство: історичний нарис / Й. Іваськів. – Х.: Харківська книжкова фабрика «Глобус», 2005. – 314 с.

Б. де Лас Касас, який захищав права індіанців на землю, на збереження їхніх звичаїв і традицій. Він визнавав тільки мирні засоби хрещення, виключав будь-яке насильство у наверненні до християнської віри.

Щоб зрозуміти позицію Еразма в цьому, варто звернутися до поглядів його друга й однодумця Т. Мора, автора славнозвісної «Утопії». Це не буде помилкою, бо є всі підстави говорити про повне взаєморозуміння обох гуманістів у питаннях, що нас цікавлять. Твір Мора написаний у формі діалогу, в якому бере участь моряк і мандрівник Рафаїл Гіглодей. Він нібито під час мандрів ознайомився з життям на острові Утопія та побачив там картину, прямо протилежну англійській дійсності початку XVI століття. Утопійці жили за законами спільності, разом працювали, разом виховували дітей. Кожний сповідував ту релігію, «яка йому подобається». Форми релігії були різноманітними: «...не лише на території острова, а й у кожному місті Утопії». Жодних проявів фанатизму та міжконфесійної ворожнечі не було, панували віротерпимість і повага до прав особистості (свобода совісті, як сказали б ми сьогодні). Прикметно, що священники виконували роль вихователів та користуються великим моральним авторитетом [6, с. 320-323, 326].

Як бачимо, погляди Т. Мора, Дж. Ролета, Еразма ґрунтувалися на ідеалі «об'єднаного християнства». Звідси випливало негативне ставлення до розколу єдиної католицької церкви на чолі з папством, який неминуче став реальним чинником у ході Реформації. Реформація виявилася суворим випробуванням для гуманістів. Еразм опинився між двох вогнів, між Лютером і Римом, та не пристав до жодної зі сторін.

Він не міг не бачити недоліків папського престолу і критично ставився до нього. Перебуваючи в Римі під час подорожі до Італії в 1506-1509 роках, Еразм був шокований розкошами папського двору, багатством та пишністю кардиналів, аморальною поведінкою прелатів. Усе це видавалося йому несумісним з бідністю Христа, скромністю й простотою євангельських проповідників. Папа Юліус II марширував на чолі свого війська, одягнений у шоломи і лати, а це вже зовсім не личило християнському миротворцеві. Еразмові приписували авторство анонімного памфлету «Юліус, котрому заборонено вхід у небесні ворота». Багато гнівних слів сказано про пап у «Похвалі Глупоті». «Ревно прислуговуючись Христу, папи обстоюють усе це вогнем і залізом, із значним пролиттям християнської крові та свято вірять, що вони за апостольським заповітом обороняють Христову наречену – церкву...» [7, с. 208].

Критика папства зближувала Еразма з Лютером, але реформатором гуманіст не став. Його відштовхували різкість тону, безкомпромісність, доктринерська вузькість і фанатизм лідера Реформації. Гуманіста лякала загроза втрати єдності християнської Церкви, яка існувала вже тисячоліття. Еразмові, як і його другу Т. Мору, більше всього хотілося, щоби безлад та війни, у які втрапила Європа в ході Реформації, поступилися місцем всезагальному миру і християнській злагоді, щоби в Церкві Христовій замість ересі й розбрату встановилися конфесійна злагода та єдність релігії.

Сократ». Її вжив Еразм в одному з оповідань із «Домашніх бесід», спираючись на М. Фічіно, італійського неоплатоніка XV століття. Герой оповідання Евзевій розмірковував про те, хто з видатних мислителів найбільше сприяв піднесенню людського духу. Особисто йому допомогло читання Цицерона і Плутарха, а Скот (Дунс Скот) та йому подібні схоласти були менше зацікавленими в питаннях добродетельності. Тому їхні ідеї є спірними, зарозумілими. Інші учасники розмови наголошували на близькості Цицерона, Катона й Вергілія до християнського духу. Дещо пізніше, у 1523 році, у передмові до «Пускуланських диспутацій» Еразм уже від власного імені висловився про те, що Цицерон стимулював його до морального прогресу і вдосконалення ідеалів. «У Цицероні є щось божественне», – писав він, – відтак є підстави сподіватися, що тепер він на небесах. А у вищезгаданому оповіданні учасники розмови підбивають підсумок дискусії такими словами: «Святий Сократ, моли Бога про нас!» [4, с. 101].

Проте не стільки Цицерон, а Платон і неоплатоніки виявилися найбільш найближчими до християнського духу. Це зрозуміли ще «отці Церкви», а флорентійські гуманісти на чолі з М. Фічіно поклали в основу своєї філософії. У свій час, у перші століття нової ери, неоплатонізм віддзеркалив духовну кризу рабовласницького суспільства і мав низку рис, спільних із християнством. У нашому контексті варто зауважити, що його поява збіглася в часі з процесом культурної взаємодії східних частин імперії й Риму. Ця взаємодія сприяла розповсюдженню різноманітних релігійних культів та містерій. Флорентійські неоплатоніки стверджували високий духовно-моральний потенціал Людини – людини взагалі, незалежно від етнічного чи соціального походження, і божевільну Єдність світу, його гармонію й красу. Саме цим неоплатонізм привернув увагу Еразма, у той же час стимулюючи «єкуменічний» напрям його мислення.

Була ще одна обставина, що впливала на світосприйняття XV – XVI століть. Великі географічні відкриття знайомили європейців з іншими цивілізаціями, звичаями і традиціями народів Америки, Азії, Африки. Вони географічно змінили уявлення про людську єкуну, яка виявилася набагато ширшою, ніж видавалася раніше, багатоманітною і за формою, і за змістом. Усе це надихало мислителів на подальше дослідження людського буття, на вирішення «сутнісних питань: що є людина? де межі людського? у чому відмінності та роль людини цивілізованої? нарешті, що таке людство?» [5, с. 290].

На ці запитання в Європі давали різні відповіді. Беззаконня й свавілля конкістадорів часто мотивувалися нібито необхідністю християнізації «язичників» і «варварів». Але була й інша Європа, Європа інтелектуалів та гуманістів. Перші започаткували етнографічне вивчення Нового Світу, внаслідок якого ставало зрозумілим, що індіанці в усьому рівні європейцям. Другі – й серед них пересічні священнослужителі, місіонери – доводили рівність їх перед Богом із білими людьми, наголошували на християнському милосерді та гуманному ставленні. Таким був у XVI столітті домініканський монах

3. Любащенко В.І. Історія протестантизму в Україні: курс лекцій / Вікторія Іванівна Любащенко. – Львів: Видавнича Спілка «Просвіта», 1995. – 350 с.
4. Драгоманов М. Про братство християн або баптистів на Україні / Михайло Драгоманов. – Коломия, 1893. – 22 с.

Р.А. Ситарчук

ПИОНЕР ПРОПОВЕДНИЧЕСТВА ШТУНДИЗМА В УКРАИНСКИХ ЗЕМЛЯХ

В статье идет речь об одном из первых миссионеров нового религиозного течения в украинских землях – штундизма, которое формировалась, начиная с 30-ых годов XIX столетия. Рассматриваются жизненный путь и основы мировоззрения О. Марцинкевича.

Ключевые слова: секта, духовное христианство, штундизм.

R.A. Sytarchuck

A PIONEER OF PREACHING SHTUNDISM IN UKRAINIAN LANDS

The paper deals with one of the first missionaries of a new religious flow in Ukraine that is Shtundism, which was forming in the 1830s. O. Martynkevych's life and bases of his world view of are considered.

Key words: sect, spiritual Christianity, Shtundism.

Надійшла до редакції 11 березня 2011 року

* * *

УДК 351.746.1.07(093.2):2-726.1

Л.Л. Бабенко

ВІДОБРАЖЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ МИТРОПОЛИТА ЙОСИФА СЛІПОГО У ДОКУМЕНТАХ РАДЯНСЬКИХ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ

Стаття присвячена аналізу архівно-слідчої справи першоієрарха Української Греко-католицької Церкви (УГКЦ) Йосифа Сліпого, який був повторно притягнутий до кримінальної відповідальності радянськими спецслужбами у 1958-1959 роках. Акцентується увага на принциповій послідовності релігійних переконань Митрополита.

Ключові слова: Українська Греко-католицька церква, Митрополит Йосиф Сліпий, радянські спецслужби.

Українська Греко-Католицька Церква та її першоієрархи в умовах радянської системи пройшли складний шлях боротьби за право існування у конфесійному просторі. Повоєнна радянська західноукраїнських земель супроводжувалася ліквідаційними заходами

щодо УГКЦ. Головним інструментом політики держави, спрямованої проти Церкви, стали органи державної безпеки (1943 – 1946 роки – Наркомат державної безпеки – НКДБ; 1946 – 1953 роки – Міністерство державної безпеки – МДБ; з 1954 року – Комітет державної безпеки при Раді міністрів СРСР і союзних республік – КДБ).

Одним із найдієвіших засобів руйнування церковних інституцій стало усунення духовенства із суспільних процесів та його ізоляція. Радянська влада розпочала репресії проти ієрархів УГКЦ масовими арештами ще в 1939–1941 роках, логічно продовженими в 1945 році [1; 8]. У цей найдраматичніший для Церкви час її Митрополитом був Йосиф Сліпий, якого визначив своїм наступником Митрополит Андрей Шептицький. Саме Й.Сліпому випала місія налагоджувати діяльність церкви як катакомбної. Вісімнадцять років митрополит провів під слідством, в ув'язненні, у виправно-трудовах таборах, на засланні в Комі АРСР, Кемеровській області, Мордовській АРСР, Красноярському краї. Серед інших заарештованих ієрархів УГКЦ Митрополиту відводилася роль політичного злочинця номер один.

Автор статті ставить за мету проаналізувати заходи органів державної влади, спрямовані на ізоляцію Й.Сліпого від релігійної громадськості та його дискредитацію, недопущення відродження УГКЦ, компрометацію активістів церковного підпілля, упосліджуючи їх як кримінальних злочинців, на основі опублікованих та автентичних архівно-кримінальних справ фондів галузевого Державного архіву Служби безпеки України.

Істотну роль у розширенні джерельної бази проблеми відіграв збірник документів з фондів центральних державних архівів «Нескорена церква», підготовлений до друку київським істориком В.Сергійчуком [3]. Автентичні документи партійних і державних органів влади СРСР й УРСР розкривають сутність цілеспрямованої політики щодо ліквідації УГКЦ та її ієрархії. У 2005 році вперше надбанням широкого загалу дослідників і читачів стали опубліковані документи радянських спецслужб у книзі «Митрополит Андрей Шептицький у документах органів державної безпеки (1939–1944 роки) з передмовою й за загальною редакцією В. Сергійчука [4]. Значна кількість документів прямо чи опосередковано стосується постаті та діяльності Йосифа Сліпого. За задумом упорядників чи збігом обставин на обкладинку книги потрапив документ, що засвідчує правонаслідування Митрополитом кафедри УГКЦ Й. Сліпим.

Для всебічного з'ясування життя й подвижницької діяльності Митрополита важливе значення має опрацювання архівно-слідчих справ, які окреслюють періоди арештів та слідства 1945 року у семи томах [5] і 1958–1959 роки в одинадцяти томах [6]. Справи складаються з різноманітних процесуальних документів, роль головного інформаційного джерела серед яких належить протоколам допитів митрополита. Їх зміст, тональність, характер запитань слідчих і відповідей підслідно мають гостро полемічне забарвлення і водночас дозволяють зробити висновок про безкомпромісність позиції Й.Сліпого у питаннях, що стосуються віри долі Церкви.

що починати слід із критичного дослідження Писання і вивчення для цього грецької та гебрайської мов. «Енхіридїон», або «Зброя християнського воїна» (1501 р.) – перша ґрунтовна праця Еразма Роттердамського, у якій викладено головні ідеї «філософії Христа» й програмні положення «християнського гуманізму». Такої форми набував ренесансний гуманізм у Північному Відродженні.

Можна назвати цю доктрину інакше: «гуманізоване християнство». Розглянуте під кутом зору гуманізму, християнство ніби втрачало свою «догматичну визначеність, оскільки автор «Енхіридїону» допускав можливість уважати християнським «усе те справжнє, із чим ти коли-небудь стикався». А «справжнє», «істинне» – це мудрість та добродієність (не схоластичні хитромудрості, містика, обрядовість). Такий підхід дозволяв відносити до християнської не лише католицьку спільноту, але й набагато ширший ареал людської ейкумени, як у просторі, так і в часі.

Що стосується часового виміру, то йшлося насамперед про античність та язичництво. Середньовічні схоласти були свідомі того, що язичники здатні до високих моральних досягнень, але відмовляли їм у праві на спасіння душі, оскільки вони не мали «правильної віри». «Християнські гуманісти» дивилися на це інакше: і «спасіння», і «виправдання» загалом залежать від внутрішніх моральних засад особистості. Ж. Лефевр д'Еталль у коментарі до послань апостола Павла зазначав, що ті, хто не знають Євангелія, але дотримуються «божественного й природного закону», хоча і не виконують належних ритуалів та обрядів, проте живуть у злагоді із сусідами, розкаюються у своїх помилках тощо, безсумнівно, будуть врятовані Богом. Так само думав Еразм. Посилаючись на апостола Павла, він обстоював природне походження моральних норм та законів людського співіснування. «Закон природи глибоко викарбуваний у серцях усіх людей: як скіфів, так і в греків ... Він стверджує, що не є справедливим, коли хтось робить іншому те, чого не бажає собі» [3, с. 232]. Загалом античні філософи задовго до появи християнства висловили багато геніальних думок, наставляючи людей у добродієності, й ці думки дивовижним чином збіглися з євангельськими заповідями.

Християнство Еразм уважав закономірним підсумком розвитку людської цивілізації, її вищою точкою. Значення античної культури в цьому процесі він особливо підкреслював, бо у ній немає нічого ворожого християнській релігії, її необхідно вивчати та всіляко популяризувати. Щодо першості теології чи філософії, Еразм обережно висловлювався, аби не дратувати ортодоксів, проте давав недвозначно зрозуміти, що християнський світ уключає, так би мовити, й історичну ейкумену, грецьку передусім, із багатою культурою народів, що її населяли.

Еразм був щирим шанувальником античних авторів і доклав значних зусиль для перекладу їх творів. Сократ і Платон, Ксенофонт і Лукіан, Горацій і Вергілій, Цицерон отримали завдяки його праці нове життя в європейській культурі. Стислою, але дуже виразною формулою синтезу античної й християнської традиції стали формула «святий

міжнародних відносин, головним чином – війни та миру в Європі. Серед авторів «еразміани» – відомі історики й філософи: В. Володарський, Е. Кольс, П. Мейнард, Ж.-К. Марголен, М. Смирін, В. Соколов та інші, але як попередник сучасного екуменізму нідерландський мислитель досі не розглядався.

Еразм Роттердамський (1469 – 1536) жив і писав свої твори в досить бурхливий час історії Європи. Його світогляд сформувався на межі XV – XVI століть, коли визрівали умови для переходу від Середньовіччя до Нового часу. Саме Відродження спричинило новий погляд на людину, її призначення та місце у Всесвіті. Воно також стимулювало звернення до витоків християнства, творів «отців церкви» – Августина, Оригена, Василя Великого та інших. Суттєве значення мала криза римсько-католицької церкви на чолі з папством, наближення Реформації. Еразм був глибоко віруючою людиною, знаним теологом, дослідником священних текстів. Європейці завдячують йому появою та новою редакцією латинського варіанта Нового заповіту, який зусиллями Еразма був позбавлений багатьох помилок.

Релігійність нідерландського гуманіста не була традиційною, схоластичною. Його цікавив насамперед моральний зміст Святого Письма, послання апостолів, особливо Павла, найпедагогічнішого з них. На противагу схоластам він не надавав великого значення містиці, питанням трансцендентності божества, суворому дотриманню догматів, обрядовості та хитросплетінню теологічних диспутів. Головне завдання релігії Еразм убачав у тому, аби допомогти людині в набутті навичок «практичного благочестя», віднайти власний шлях удосконалення. Схоласти ж жодним чином не пов'язували з мораллю норми віри і поведінки людей, для них головним було втовкмачення релігійних догматів у голови вірян або прагнення домогтися зречення від ересі (навіть шляхом фізичних катувань). Вони були переконані, що віра, яка ототожнювалася з прийняттям їх власної ортодоксії, відкриє шлях до вічного спасіння. Спасіння, таким чином, досягається формальним визнанням цих норм, не підтверджених моральними прагненнями особистості.

Не випадково Еразм назвав своє вчення «філософією Христа» (не теологією). Сутність учення була гранично простою, доступною для кожного християнина: візьми за взірць життя Христа, дій, як він заповідав, наслідуй у всьому – і ти на правильному шляху. Зауважимо, що ідея «наслідування Христа» виникла в Еразма не на пустому місці. Її прообраз можна знайти в нідерландських та німецьких містиків руху «нового благочестя», хоча Еразм наповнив цю ідею новим, гуманістичним змістом. А наголос на моральному аспекті християнства робили його сучасники – Дж. Колет в Англії, Ж. Лефевр д'Еталль у Франції, Муціан Руф у Німеччині. Останній самостійно, окремо від Еразма сформулював положення релігійно-філософської доктрини, близької за духом до «філософії Христа», а Дж. Колет безпосередньо вплинув на молодого нідерландця, «юного поета» Еразма, як він його назвав, під час знайомства в Лондоні. Саме Колет переконав Еразма,

У документах радянських спецслужб інформація про Й.Сліпого з'являється з 1939 року. Передусім це звернення папи Римського Пія XII до духовенства і віруючих Львівської єпархії з нагоди надання Й.Сліпому права наслідування Митрополичого престолу УГКЦ від 25 листопада [4, с.27-29]. Після проведених арештів 1939-1940 років кілька фігурантів слідства починають давати розлогі свідчення під час допитів. Зокрема, колишній генеральний секретар УНДО В. Целевич детально інформував про діяльність УГКЦ та її ієрархів, зазначивши при цьому, що церква на Західній Україні «поза сумнівом, буде чинити спротив соціалістичному будівництву» [4, с.52]. Й.Сліпого він характеризує як «найбільш видатну фігуру після митрополита Шептицького», «людину молоду, розумну, енергійну», яка «у випадку смерті митрополита Шептицького або його відсутності у Львові повинна буде зайняти його посаду» [4, с.65].

Співробітники Львівського управління НКВС в оперативних донесеннях 1940 року оцінюють Й.Сліпого як «гордого, досить неприступного», вважають, що «симпатіями духовенства і населення він не користується, надто честолюбний, але в справах богослов'я великий знавець». Психологічний портрет Й.Сліпого, створений чекістами, доповнювався й такими рисами: «Самовпевнений. Якщо хоче чогось досягнути, то не зупиняється ні перед якими засобами, прекрасно вміє поводитися з людьми, цікавий співбесідник... Владний, любить наказувати, але прекрасно володіє собою і вміє стримувати себе... Освічений добре. Знає майже всі європейські мови» [4, с.194, 244]. Загострюючи увагу на окремих негативних рисах характеру, чекісти все ж не могли не визнати величезну працездатність, дисциплінованість та організаторський талант майбутнього Митрополита. Можемо констатувати, що володіння такими якостями допомогло йому в суворих випробуваннях, уготованих радянською владою в ув'язненні.

Особливе значення для розуміння процесів навколо становища УГКЦ та Митрополита Сліпого має справа його повторного арешту 18 червня 1958 року, котра налічує 11 томів. У процесі слідства, що тривало до 4 травня 1959 року, були задіяні оперативні співробітники і слідчі Красноярського територіального управління КДБ, а з 8 жовтня Й.Сліпого було переведено до Києва.

З матеріалів справи стає зрозумілою преамбула повторного арешту. Вона сягає 1953 року, коли після смерті Сталіна з'явилися деякі, на перший погляд, позитивні зрушення у питанні легалізації УГКЦ. Зокрема, Л.Берія, котрий у боротьбі за владу в Кремлі вирішив ініціювати призупинення найбільш жорстких форм русифікації в Західній Україні, наказав доправити Й.Сліпого в Москву для переговорів, де той перебував до серпня 1953 року. Зі змісту протоколів допитів очевидно, що Митрополит розуміє справжню суть і кінцеву мету цього дипломатичного загравання. З ним вели бесіди високопоставлені керівники міністерства внутрішніх справ СРСР, які намагалися використати його ім'я й авторитет у реалізації намірів радянського уряду «нормалізувати відносини з Ватиканом» [6, т.4,

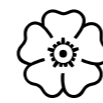
арк.3]. Й.Сліпий висунув зустрічну вимогу: «...відновити в СРСР ГКЦ, яка була розпущена в 1946 року».

Як перший крок до нормалізації стосунків з Апостольською столицею чекістське керівництво розглядало створення ґрунтовної праці – «Історії Вселенської церкви» (пізніше в оперативних документах ішлося лише про написання історичної довідки з історії УГКЦ. – Л.Б.), що передбачалося доручити Й.Сліпому. Митрополит сприйняв пропозицію з великим ентузіазмом і вже з 9 липня по 15 серпня 1953 року працював у Державній історичній бібліотеці РРФСР над збиранням матеріалів [6, т.11, арк.296]. Він відразу рішуче висловив застереження чекістам: «...писати таку роботу я буду тільки з точки зору своїх об'єктивних позицій [6, т.4, арк.3 зв.]».

Переговори з Митрополитом були перервані через арешт Л.Берія, а також унаслідок незгоди Й.Сліпого з пропозицією КДБ зрестися статусу Митрополита УГКЦ і обійняти не менш поважний сан у православній церкві та отримати волю [7, с.129]. До нього було застосоване адміністративне заслання, яке довелося відбувати у специфічному закладі напівтабірного типу – будинку інвалідів селища Маклаково Єнісейського району Красноярського краю.

У постанові про порушення кримінальної справи від 12 червня 1958 року зазначалося, що після відбуття терміну покарання Й.Сліпий «...не відмовився від своїх антирадянських націоналістичних поглядів» і «продовжує ворожу Радянській державі роботу». Зміст останньої вбачався в тому, що Й.Сліпий мав намір відродити УГКЦ, яка «саморозпустилася», «вважаючи себе її митрополитом» і «будучи натхненником реакції», встановлював зв'язки з уніатами, що проживали в Україні та в районах спецпоселень тощо. Тепер уже за провинку Митрополиту висувається і його робота над «Історією Вселенської церкви», санкціонована у свій час чекістським керівництвом, та «Догматичними й історичними основами Греко-Католицької Церкви на Україні». Причому їх іменують «так званими працями» і такими, що мають «буржуазну антирадянську спрямованість» [6, т.1, арк.37-38]. У постанові про арешт указувалося, що «злочинна діяльність Сліпого підтверджується показами звинувачуваних, заарештованих на той момент колишніх священників М.А.Борси, К.Є.Кравчука, І.Н.Пасика, С.Ф.Ратича, та свідків, колишніх мешканців будинку інвалідів П.С.Байди, А.Є.Человечкова й інших. Усього ж у цій справі фігурують понад сто осіб. Розширюючи коло звинувачуваних, слідство конструювало висновок про те, що «...на території СРСР існує уніатське підпілля», керівником якого є Й.Сліпий [6, т.1, арк.60]. Також слідчі приймають рішення 11 серпня про об'єднання слідчих справ Йосифа Сліпого та Іллі Блавацького у спільне провадження, мотивуючи цей крок висновком про «спільність антирадянських націоналістичних і релігійних поглядів».

Надалі у структурі слідства яскраво проступають політичні пріоритети, спрямовані на доведення антирадянської сутності УГКЦ і діяльності її очільника. Одним з перших компрометуючих документів стала характеристика, підписана директором і секретарями партійної та

Питання зарубіжної історії

УДК 141(092):2-675»715»

Б.В. Год, Н.В. Год

ЕКУМЕНІЧНА ІДЕЯ У ТВОРЧОСТІ ЕРАЗМА РОТТЕРДАМСЬКОГО

Розглянуто філософсько-релігійні ідеї Еразма Роттердамського. Розкрито його погляди на єдність християнської церкви, взаємовідносини з іншими релігіями, проблеми війни й миру. Обґрунтовано ідею про Еразма Роттердамського як попередника сучасного екуменізму.

Ключові слова: Відродження, гуманізм, єдність християнської церкви, мир і війна, пацифізм, папство, Римська церква, Реформація, «філософія Христа», екуменізм.

Видатний гуманіст епохи Відродження Еразм Роттердамський залишив яскравий слід в історії європейської культури. Незважаючи на величезний обсяг «еразміани», тобто наукової літератури про нього, спадщина мислителя досліджена далеко не повністю. Серед питань, що потребують подальшого вивчення, не останнє місце належить екуменічній ідеї. За визначенням енциклопедії, екуменізм (від грецького οἰκουμένη) – «ідеологія всхристиянської єдності», а екуменічний рух – рух за всевітню єдність християнства, що тлумачиться як «рух за краще взаєморозуміння й співробітництво християнських конфесій» [1]. Він виник на початку минулого століття з метою подолання догматичних і канонічних розбіжностей у християнському світі. Й хоча практика показала поки що неспроможність екуменістів виробити єдину програму, ідея залишається актуальною. Вона хвилює не лише релігійних філософів, але й широке коло науковців, письменників, громадських діячів. Як зазначив відомий німецький теолог Ханс Кюнг, «...із точки зору релігії модель постмодернізму можна визначити як екуменічну парадигму, що має на меті єдність християнської церкви, мир між релігіями та співдружність націй» [2, с. 228].

Із огляду на це видається виправданим пошук історичних коренів екуменічної ідеї. У цій статті ми прагнутимо під таким кутом зору проаналізувати твори та діяльність Еразма Роттердамського. Адже гуманіст жив і творив за часів Відродження й Реформації, тому гостро відчував відсутність єдності християнського світу, наслідки релігійних та політичних конфліктів у Європі. Ми проаналізуємо історичний контекст творчості Еразма, розкриємо особливості його релігійності, ставлення до тогочасної католицької церкви й до Реформації Лютера, а також з'ясуємо його позицію щодо найважливіших питань

Л.Л. Бабенко

**ОТРАЖЕНИЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ МИТРОПОЛИТА
ИОСИФА СЛИПОГО В ДОКУМЕНТАХ СОВЕТСКИХ
ОРГАНОВ ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ**

Статья посвящена анализу архивно-следственного дела высшего иерарха Украинской греко-католической церкви (УГКЦ) Иосифа Слипого, повторно привлечённого к уголовной ответственности советскими спецслужбами в 1958-1959 годах. Акцентируется внимание на принципиальной последовательности религиозных убеждений Митрополита.

Ключевые слова: Украинская Греко-католическая церковь, Митрополит Иосиф Слипой, советские спецслужбы.

L.L. Babenko

**REFLECTION OF METROPOLITAN JOSYF SLIPIYI'S ACTIVITY
IN THE DOCUMENTS OF THE SOVIET SECRET SERVICES**

This article is devoted to the analysis of criminal case of the hierarch of Ukrainian Greek Catholic Church who was twice called to account by the Soviet Secret Services in 1958-1959. Special attention is paid to the fundamental consistency of Josyf Slipyi's religious stand.

Key words: Ukrainian Uniat Church, Metropolitan Josyf Slipyi, Soviet Secret Services.

Стаття надійшла до редакції 22 квітня 2011 року

профспілкової організації Маклаковського будинку інвалідів. Адміністрація не приховує роздратування незалежною поведінкою Й.Сліпого й зазначає, що з часу прибуття 21 серпня 1953 року утриманець будинку «в громадській роботі і трудових процесах участі не брав, зборів, лекцій та кіносеансів не відвідував», «поводив себе пихато, сторонився колективу». Як злочинні діяння розцінювалися «таємні систематичні моління з групою інвалідів». Й.Сліпий не погодився із забороною адміністрації щодо їх здійснення й звернувся у Красноярський крайвиконком за офіційним дозволом. Відповідь мала очікуваний результат: дозвіл унеможлиблювався через незареєстрованість УГКЦ і «невідомість такого, як Сліпий, священника» [6, т.1, арк.37].

Митрополит у діалогах зі слідчими рішуче й послідовно доводить неспроможність рішень Львівського собору та заявляє, що з його рішеннями «не був згоден і не згоден зараз». «Якби я був на свободі, то в жодному випадку не допустив би подібної акції», – заявив він. На запитання слідчого «Чому?», Митрополит говорить, що, як переконаний католик, не може зрадити главу Церкви. УГКЦ, на його переконання, є «єдиною і вірною захисницею українського народу та повинна існувати по всій Україні». Саме вона в тяжкі часи полонізації «виховала, вивчила свою українську інтелігенцію, яка потім підняла національно-визвольний рух».

Й.Сліпий дав відповідь і на питання про причини виникнення антирадянських настроїв у середовищі духовенства. Він нагадав, що в 1944 році делегація УГКЦ у Москві отримала надію на існування, а вже в 1945 році були арештовані її ієрархи і «компартія почала вести боротьбу проти нашої церкви. Все це створило образу в мені на комуністів, яку я відчуваю і до цього часу» [6, т. 4. арк.22-23]. В одному з пастирських послань під назвою «Заблудшим священикам у Христі мир», долученого до кримінальної справи, Митрополит розкриває справжні мотиви компромісу частини греко-католиків: «Підкорення обману було полегшено тим, що одночасно нависала загроза в'язниці, заслання, переслідування і мучеництва. Багато хто гірко шкодує й, окрім ціни зради і відступництва – апостазії, опинилися у в'язниці, втратили своїх дітей, втратили майно» [6, т.5, арк.339]. У відповідь на зауваження слідчого, що це є наклепом на політику радянської влади, Й.Сліпий послався на Г.Костельника, котрий неодноразово повторював: «Хто не возз'єднається з православною церквою, буде заарештований».

Ув'язнений Митрополит був свідомий того, наскільки небезпечною була справа боротьби за збереження УГКЦ в умовах репресій з боку влади. Він глибоко переживав людські втрати серед духовенства і віруючих, дбав про бодай відносну безпеку найближчих однодумців, тому неодноразово просив своїх кореспондентів конспіруватися, бути обережними у висловах, уживати Езопів стиль та алегорії в листуванні. Зокрема, в листі від 5 травня 1957 року до Ратича, долученому до справи, Й.Сліпий писав: «На майбутнє прошу ще раз і дуже прошу ні посилок, ні листів не слати. Ви добре знаєте, що пошта переглядається.

Третя сторінка Вашого листа була страшною. Ради Бога, не робіть цього. Ви самі мимоволі наводите на переслідування. Ще одне таке, то (далі в листі намальовано тюремні ґрати. – Л.Б.)... Я дуже ціную і Вашу доброту, і жертву, але бачите, який час» [6, т.4, арк.69]. Митрополит не заперечує слідчому, що дійсно наставляв адресата не писати відкрито про становище УГКЦ, аби уникнути арешту. Водночас він висловлює слідчим докори на адресу органів держбезпеки за брутальні, принизливі методи стеження, систематичний перегляд кореспонденції, частина якої «губилася», тощо.

Залучивши до справи велику кількість фігурантів, слідчі все наполегливіше акцентують на реальному існуванні «уніатського підпілля в СРСР». Принципового значення для слідства набуває визнання факту його існування Митрополитом, що було підтверджено ним на допиті 11 серпня 1958 року. Однак першоієрарх наполягає, аби надалі очолювану ним церкву йменували «катакомбною», хоч у протоколах слідчі продовжують дотримуватися термінології, що позначає склад злочину. На запитання про власну роль в організації «церковного підпілля», Й.Сліпий зазначає: «Як глава цієї церкви у своїх листах показував, що я стою твердо на своїх переконаннях», підтримував духовенство морально, закликаючи його «священнодіяти», «вселяючи дух віри в те, що наша церква все ж відродиться» [6, т.4, арк. 269, 271, 287]. Однак М.Чарнецький, якого Митрополит назвав «законним єпископом катакомбної церкви», на допиті 12 січня 1959 року заявив, що «в даний час у західних областях України греко-католицької церкви як організованої одиниці не існує», а він сам «не бажає керувати нелегальною діяльністю церкви, яка заборонена органами радянської влади» [6, т.11, арк.227-229].

На остаточний судовий вирок Митрополита мали вплинути й висновки експертних комісій, які склалися з науковців Хабаровського педінституту та Львівського університету, які «вивчали» рукописи Митрополита, вилучені під час арешту Ю.Кравчука, С.Яворського і М.Ревтя [5, т. 7, арк. 37].

Після семиразового прийняття рішень про продовження терміну слідства та лікування у зв'язку з різким погіршенням стану здоров'я Й.Сліпого, 6 травня 1959 року було ухвалено звинувачувальний висновок, а 20 травня розпочалося слухання справи у закритому судовому засіданні. Ретельно зрежисований процес тривав майже місяць, упродовж якого низка свідків підтвердила в суді звинувачення митрополита як «закоренілого націоналіста», «борця проти комунізму» тощо. Специфічна роль на процесі була відведена адвокату, за «послуги» якого з підсудного стягнули 800 карбованців на користь держави. За словами Митрополита, той «замість захисту обвинуваченого, як це передбачено законом, узяв на себе роль обвинувача» [6, т.11, арк.477]. На суді Митрополит з гідністю спростовував висунуті проти нього звинувачення, наголошуючи: «Я не злочинець, а захисник греко-католицької віри...». Заперечував він й абсурдні закиди у намаганні «знищити демократичну радянську державу»: «Я освічена людина, професор, і не міг не знати, що

спрямовувати якихось 12 мільйонів віруючих проти багатомільйонної держави – це фанатизм» [6, т.11, арк.479]. В останньому слові Митрополит закликав владу «...не копати пропасті між католицькою церквою і Радянським Союзом, не робити розладу. Засудження мене викличе ще більший розлад між католиками інших країн і Радянським Союзом» [6, т.11, арк.481].

Між тим вирок Верховного суду УРСР був суворим, як і попередні, – сім років виправно-трудоих таборів. Наступні апеляції прокуратура залишила без позитивної відповіді, а 27 вересня 1962 року. Судова колегія Верховного суду УРСР ухвалила: «Визнати засудженого Сліпого Й.І. особливо небезпечним рецидивістом та визначити йому для відбування покарання виправно-трудоу колонію особливого режиму (або лагвідділення особливого режиму). Ухвала остаточна й оскарженню не підлягає» [6, т.11, арк. 503-504]. Лише після багаторічних зусиль Риму і світової громадськості вдалося добитися звільнення Митрополита та дозволу на еміграцію.

Уважаємо, що введення в науковий обіг документів органів державної безпеки дозволяє не лише повніше з'ясувати зміст окремих періодів життя і діяльності Йосифа Сліпого, його світоглядні засади та переконання, але й аргументувати висновок про розгортання чергової широкомасштабної антирелігійної кампанії в Українській РСР наприкінці 1950 – початку 1960-их років.

Список використаних джерел

1. Бабенко Л. «Вжити необхідних агентурно-оперативних заходів...»: спецслужби у справі ліквідації Української Греко-Католицької церкви (1939-1941 рр.) / Л. Бабенко // Історія релігій в Україні: науковий щорічник. – Львів: Логос, 2006. – Кн. 1. – С. 154-161.
2. Сердюк Н. Справа ієрархів УГКЦ (1945 р.): документи і матеріали / Н. Сердюк // 3 архівів ВУЧК – ГПУ – НКДБ – КГБ: науковий і документальний журнал. – 2003. – №1 (20). – С. 287-354.
3. Сергійчук В. Нескорена церква. Подвижництво греко-католиків у боротьбі за віру і державу / В. Сергійчук. – К.: Дніпро, 2001. – 492 с.
4. Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939-1944 рр.). – К.: Українська видавнича спілка, 2005. – 480 с.
5. Державний архів Служби безпеки України. – Ф. 6. – Спр. 68069. – ФП: у 7-ми томах.
6. Державний архів Служби безпеки України. – Ф. 6. – Спр. 67829. – ФП: у 11-ти томах.
7. Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква в катакомбах (1946-1989) / Б.Боцюрків // Ковчег: збірник статей з церковної історії. – Львів: [Б. в.], 1993. – С. 123-164.
8. Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939-1950) / Пер. з англ. Наталії Кочан, за ред. Олега Турія / Б. Боцюрків. – Львів: Вид-во Українського Католицького Університету, 2005. – 265 с.